

**T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
SİYASET VE SOSYAL BİLİMLER BİLİM DALI**

**DİN KÜLTÜRÜ VE AHLAK BİLGİSİ KİTAPLARINDA
İDEAL VATANDAŞLIK KURGUSU
(2002-2020)**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Hilal ALPTÜRK

KOCAELİ 2022

**T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
SİYASET VE SOSYAL BİLİMLER BİLİM DALI**

**DİN KÜLTÜRÜ VE AHLAK BİLGİSİ KİTAPLARINDA
İDEAL VATANDAŞLIK KURGUSU
(2002-2020)**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Hilal ALPTÜRK

Doç. Dr. Erkan DOĞAN

Tezin Kabul Edildiği Enstitü Yönetim Kurulu Karar ve No 22.06.2022-18

KOCAELİ 2022

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
SİMGE VE KISALTMALAR.....	v
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. VATANDAŞLIK VE VATANDAŞLIK EĞİTİMİ ÜZERİNE İNCELEME ...	9
1.1. VATANDAŞLIK: TARİHİN SEYRİNDE KAVRAMSAL ANALİZ.....	10
1.1.1. Avrupa Tarihinde Vatandaşlık	13
1.1.2. Osmanlı'dan Türkiye'ye Vatandaşlık	17
1.2. TÜRKİYE'DE VATANDAŞLIK EĞİTİMİ.....	22
1.2.1. Türkiye'de Milli Eğitim Politikasının Şekillenmesi	23
1.2.2. Türkiye'de Müfredatın ve Ders Kitaplarının Belirlenme Süreci	25
1.2.3. Vatandaşlık Eğitiminin Aktarımında Etkili Bir Araç: Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi.....	27

İKİNCİ BÖLÜM

2. DKAB DERS KİTAPLARI EKSENİNDE İDEAL VATANDAŞIN AHLAK EĞİTİMİ.....	33
2.1. İDEAL VATANDAŞIN AHLAK ANLAYIŞI.....	34
2.2.1. Örf ve Adetlerin Ahlakla İlişkisi	35
2.2.2. Dinin Ahlak Üzerindeki Etkisi	37
2.2.2.1. Dine Bağımlı Evrensel Ahlak Anlayışı.....	41
2.2.2.2. Dinden Bağımsız Milli Ahlak Anlayışı.....	45
2.2. DKAB DERS KİTAPLARINDA İDEAL VATANDAŞIN METAFORU ...	47
2.2.1. Farklılıklara Çekilen Perde: Değerler	48
2.2.2. Farklılıkları Birleştiren Kavşak: Din	51
2.2.3. Farklılıkları Dengeleyen Terazî: Adalet.....	54
2.3. DKAB DERS KİTAPLARINDA İDEAL AİLE YAPISI	58
2.3.1. Ailenin Önemi ve Aile Üyelerinin Birbirine Karşı Sorumlulukları.	58
2.3.2. Aile Dışı Birlikteliklerin Sakıncaları.....	63
2.3.3. Aile Birliğini Bozan ve Sona Erdiren Haller	64

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. MİLLÎ AMACA ULAŞTIRAN DİNÎ ARAÇ: DKAB DERSLERİ.....	68
3.1. DKAB DERS KİTAPLARINDA İDEAL VATANDAŞIN KİŞİLİK GELİŞİMİ.....	70
3.2. DKAB DERS KİTAPLARINDA İDEAL VATANDAŞIN KİMLİĞİ.....	73
3.2.1. Milli Seciye: Türk Milletinden Türkiye Milletine	75
3.2.2. Mutaassıp Vatandaştan Rasyonel Vatandaşa Geçiş.....	78
3.2.3. Ortak Kimlik Çabası: Laiklik	85
3.2.3.1. İdeal Vatandaşın İdeal Laiklik Anlayışı.....	85
3.2.3.2. Diyanet İşleri Başkanlığı: Laik Gerekliklik	89

3.3. DKAB DERS KİTAPLARINDA İDEAL VATANDAŞIN İNSAN HAKLARI EĞİTİMİ	92
3.4. DKAB DERS KİTAPLARINDA İDEAL VATANDAŞIN VATANDAŞLIK VAZİFELERİ	98
SONUÇ.....	107
KAYNAKÇA	113
ÖZGEÇMİŞ.....	124

ÖZET

Vatandaşlık, siyaset bilimini ilgilendiren ve son günlerde popülaritesini artıran bir kavramdır. Her devlet, kendi ulusal çıkarları doğrultusunda kendi ideal vatandaşını yaratma peşindedir. Bilhassa çokuluslu devlet yapısına sahip Osmanlı'dan ulus-devlet modelini esas alan Türkiye Cumhuriyeti 'ne geçişle birlikte, devlet sınırları içerisinde varlığını sürdüren dil, din, ırk, kültür gibi etnik ve bireysel farklılıklar, türdeş vatandaş ideali güden ulus-devlet açısından bir tehdit unsuru olarak değerlendirilmiştir. Bu farklılığı ekarte edebilmek için Türkiye Cumhuriyeti, siyasal ideolojisini eğitim kanalıyla genç bireylere aktarma projesini hayata geçirmiştir. Yeni kurulan devlette gerçekleşen bir dizi inkılap, ideal vatandaşın kurgulanma aşamasından sonra eğitim aracılığıyla genç bireylere aktarılmıştır. Yalnız vatandaşlık vurgusu, dönemin şartları ve iktidarların ideolojik görüşleri çerçevesinde her gün revize edilmektedir.

Bu çalışmada; vatandaşlığın bugünkü anlamıyla vatandaşlık olana kadar geçirdiği tarihi serüvenden başlayarak, dinin birleştirici etkisini yansıtan ve toplumsal ihtiyaca binaen önemi her geçen gün artan din kültürü ve ahlak bilgisi ders kitaplarından faydalanmak suretiyle Türkiye'de 2002 yılından sonraki dönemde ideal vatandaşın ahlaki yapısından örf ve adetlere verdiği değere, aile düzeninden toplumsal ve siyasi hayattaki rolüne ve vazifelerine kadar pek çok bilgiye yer verilmiştir. Çalışmanın tarih aralığını belirleyen unsur, ulusal ve uluslararası konjonktürdür. Türdeş vatandaş yetiştirme gayesine hizmet eden eğitim politikasının, din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinde kendisini şiddetli bir biçimde gösterdiği gözlemlenmiştir. Siyasi gelişmelerin etkisinin ders kitaplarına yansımaları ise derinden hissedilen bir diğer gerçektir.

Anahtar Kelimeler: İdeal Vatandaş, Vatandaşlık, Vatandaşlık Eğitimi, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi

ABSTRACT

Citizenship is a concept that concerns political science and has increased its popularity in recent days. Every state seeks to create its own ideal citizen in line with its own national interests. Ethnic and individual differences such as language, religion, race, culture and point of view that exist within the borders of the state, especially with the transition from the Ottoman Empire, which had a multinational state structure, to the Republic of Turkey, which was based on the nation-state model, in terms of the nation-state with the ideal of homogeneous citizen. assessed as a threat. In order to rule out this difference, the Republic of Turkey has implemented the project of transferring its political ideology to young individuals through education. A series of reforms that took place in the newly established state were transferred to young individuals through education after the ideal citizen was formed. The emphasis on citizenship alone is revised every day within the framework of the conditions of the period and the ideological views of the governments.

In this study; Starting from the historical adventure of citizenship in its current sense until citizenship, by making use of the religious culture and ethics textbooks, which reflect the unifying effect of religion and whose importance is increasing day by day due to social needs, in the period after 2002, the moral structure of the ideal citizen, the value he attaches to customs, the family order, the social needs. and a lot of information about his role and duties in political life. The factor that determines the date range of the study is the national and international conjuncture. It has been observed that the education policy, which serves the purpose of raising homogeneous citizens, strongly manifests itself in the courses of religious culture and moral knowledge. The reflection of the effects of political developments on the textbooks is another deeply felt reality.

Keywords: Ideal Citizen, Citizenship, Citizenship Education, Religious Culture and Moral Knowledge

SİMGE VE KISALTMALAR

AB:	Avrupa Birliği
ABD:	Amerika Birleşik Devletleri
AGİT:	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AİHS:	Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
AK Parti:	Adalet ve Kalkınma Partisi
bkz.:	Bakınız
Çev.:	Çeviren
Der.:	Derleyen
DİB:	Diyanet İşleri Başkanlığı
DKAB:	Din Kùltürü ve Ahlak Bilgisi
Ed.:	Editör(ler)
Haz.:	Hazırlayan
HIV:	Human Immunodeficiency Virus / İnsan Bağışıklık Yetmezliği Virüsü
MEB:	Milli Eğitim Bakanlığı
No:	Numara
s.:	Sayfa
ss.:	Sayfadan sayfaya
TBMM:	Türkiye Büyük Millet Meclisi
T.C.:	Türkiye Cumhuriyeti
TTKB:	Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı
UNESCO:	Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kùltür Örgütü
vd.:	ve diğerleri
yy.:	yüzyıl

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin yıkılmasının ardından kurulan Türkiye Cumhuriyeti (T.C.), devletin yıkılmasına sebebiyet verebilecek her türlü hadiseden uzak olmak için çeşitli reformlar ve inkılaplar üzerinden varlığını sağlamlaştırmayı amaç edinmiştir. Bu reform ve inkılaplar; siyasetten ekonomiye, dinden kültüre kadar her alanda kendini göstermiştir. Bu radikal dönüşümler ile toplumun alışık olduğu düzenin dışına çıkılması, bir takım korku ve tepki ile karşılanmasını kaçınılmaz kılmaktaydı. Her toplumun yenilik karşısında direnç göstermesi olağan bir durum kabul edilirken bu değişimin sarsıcı etkilerinin uzun vadede giderilmesi için bir araca ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu araç; tüm dünya tarafından kabul edilen ve aynı amaç doğrultusunda kullanılan, kendi devletinin siyasal ideolojisine uygun ideal vatandaş profilini en sancısız şekilde aktarmasına yarayan *eğitim*di. Vatandaşlık bilgisi, politika yapıcılarının ideal vatandaş profilini doğrudan aktarmak amacıyla eğitim aracılığıyla genç bireylere aktarılacak ve uzun vadede kalıcı hale getirme gayreti gösterilecekti.

Eğitim, insanın doğduğu andan itibaren başlayan ve toplumsallaşma ile beraber dinamiklerini hızlandırarak kişinin sosyal çevresi ve en nihayetinde de iktidar odakları ile organik ilişki kuran bir yapıya sahiptir. Eğitimin, kültürlerin aktarılmasında da önemli bir işlevi bulunmaktadır. Geçmiş ve gelecek arasında kurulan bağ ile bilgiler aktarılmakta ve böylelikle bireyler toplumsal sistemin bir parçası haline gelmektedir. Eğitim sayesinde; dünyaya gelen bireyler, toplumsal kural ve düzenlene dair bilinçlenerek benzer özelliklere sahip olan *türdeşleşme sürecine* girerler.¹ Türdeş vatandaş yaratmadaki esas amaç, *sosyal bütünleşmeyi*² sağlamaktır. Sosyal bütünleşmeyi sağlayacak olan türdeşleşme sürecinde iktidar odakları, bir çeşit toplum mühendisliğine girişerek zamanın ve kendi siyasal

¹ Süleyman Gümüş, "İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programının (2010) Hedefleri Üzerine Bir Değerlendirme", Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 17, Sayı 34, Şubat 2018, ss. 597-599.

² "Sosyolojik bir kavram olan sosyal bütünleşme, bir toplumu oluşturan çeşitli unsurların belli değerler ve birtakım asgari müşterekler etrafında bir araya gelişini anlatır. Bu birliktelik, toplumun devamlılığını ve istikrarını sağlar. Toplumlar, bağlılıklarının gücüyle orantılı olarak farklılıklardan doğan iç çatışmaları tolere etme ve asgari düzeye indirme kapasitesine sahip olur." ayrıntılı bilgi için bkz. Adem Çaylak ve Cansu Kaymal, "Toplumsal Bütünleşme ve Toplumsal Ayrışma Bağlamında Milliyetçiliğin Eleştirel Analizi: Milliyetçi Hareket Partisi Üzerinden Bir İnceleme", Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 9, Sayı 6, Aralık 2021, s. 1716.

ideolojilerinin gereğini genç bireylere aktarmak amacıyla milli bir eğitim politikası meydana getirirler. Oluşturulacak olan eğitim politikasında siyaset bilimini ilgilendiren husus, son yıllarda adından sıkça söz edilen *vatandaşlık* kavramında kendisini göstermektedir. İdeal vatandaşın, tarih seyrinde değişen kanun maddelerinde olduğu gibi, günün şartlarına ve iktidarların ideolojik yapısına göre değişmesi, gelişmesi ve tek tipleşmesi hayali söz konusudur. Kurgulanan türdeş ya da tek tip ideal vatandaş, eğitim aracılığıyla açıkça *vatandaşlık eğitimi* adı altında aktarılmasının yanı sıra satır aralarında gizli söylemlerle sosyal bilimlere yakından ilgilendiren tarih, coğrafya, din kültürü ve ahlak bilgisi (DKAB) gibi derslerin de içeriğine sirayet etmektedir.

Araştırmanın konusunun sosyal bilimlere ilgilendiren tarih, coğrafya, edebiyat gibi derslerden ziyade DKAB ders kitaplarını ihtiva etmesinin çeşitli sebepleri bulunmaktadır. İlk sebep; dinin, normlar silsilesi etrafında insana şekil vererek sınırlar koyan, toplumsal ahlakı düzenleyen, itaati ve kanaati mümkün kılan bir olgu olduğunun ileri sürülmesidir. Din, genel olarak her dönem tartışıla gelen, hatta bazı çevrelerce bilimsel gelişmelerle birlikte bir noktadan sonra yok olacağına inanılan, ancak her toplumda farklılık gösterse de varlığını muhafaza etmeye devam eden bir olgudur. DKAB dersleri ise dinin normlarını aktarmada önemli bir araçtır. İkinci sebep; modern dünyada "din, var mı ya da yok mu?" tartışmalarından ziyade "din eğitimi nasıl gerçekleştirilmeli" sorusunun dikkat çekiyor olmasıdır. Çünkü, kimi yorumculara göre geçmişte lokal olarak görülen ahlaki yozlaşma³, küreselleşme ile birlikte toplumun her kesiminde görülür hale gelmiştir. Din ile ahlakın yakından ilişkili olduğunu savunan yaklaşıma göre ideal vatandaşın inşa sürecinde karşılaştığı ahlaki yozlaşmanın önüne geçebilmede DKAB dersi bir gerekliliktir.⁴ Üçüncü sebep; politika yapıcıların, doğru din eğitimi sayesinde huzurlu bir toplumun oluşturulacağına dair olan inancı, yanlış din eğitimi sebebiyle de anarşi ve kaosun

³ Dejenerasyon, kişilerin bulunduğu toplumun değerlerine yabancılaşması, iyi niteliklerin zamanla kaybedilmesi, ahlaki açıdan uzaklaşma anlamında kullanılmıştır. Uyuşturucu bağımlılığı, aile sistemindeki bozulma, ekolojik dengenin bozulması, cinsel istismar ve şiddet ahlaki yozlaşmaya verilebilecek örneklerdendir.

⁴ Seyyid Sancak, "Küreselleşme ve Değişen Değerler Bağlamında 2010-2018 İDKAB Öğretim Programıyla Yetiştirilmek İstenen Model İnsan Tipi", Dergiabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi), Cilt 7, Sayı 13, (Bahar 2019), ss. 106-108.

gerçekleşmesine karşı duyduğu endişedir.⁵ Dördüncü ve son sebep ise; DKAB derslerinin din bilgisini aktarmakla kalmayıp diğer derslerde yeterince yer verilmeyen bazı kültürel konuları barındırmasıdır. Aynı zamanda DKAB dersleri diğer derslerden farklı olarak vatandaşların güncel meselelere ayak uydurmasına da yardımcı olmaktadır.⁶

Araştırmanın odak noktası ve siyaset biliminin araştırma konularından biri olan vatandaşlık; kavramsal olarak toplumsal aidiyet hissinin dini bütünlükten ziyade ulusal bütünlüğe doğru geçişiyle ortaya çıkmasına karşın, son dönemde hem vatandaşlık araştırmalarının hem de dini söylemlerin artmasıyla DKAB ders kitaplarında yerini almıştır. Bu açıklama doğrultusunda araştırmanın ilk bölümünde vatandaşlık kavramının doğuşu, Avrupa ve Osmanlı tarihindeki yansımaları ve değişimi incelenecektir. Aynı zamanda bu kavramın tarihi süreçte ve yeni oluşan siyasi yapılanmalar neticesinde eğitim kanalı kullanılarak genç bireylere aktarılmasındaki amaç üzerine durulacaktır. T.C.'nin doğuşundan bugününe kadar olan süreçte vatandaşlık eğitimi değerlendirilerek Türkiye'deki vatandaşlık eğitiminin amacı izah edilmeye çalışılacak ve ideal vatandaşlık vurgusunu barındıran DKAB derslerine duyulan ihtiyacın sebepleri sorgulanacaktır. Türkiye'nin kurulduğu ilk yıllarda daha çok ibadet esasları ve şekilleri gibi konuları içeren DKAB derslerinin, ilerleyen yıllarda vatandaşlık eğitiminin bir parçası haline geliş süreci ele alınacaktır. İdeal vatandaşın ahlaki açıdan topluma uyum sağlamasında dinin ve din derslerinin etkisi incelenecektir.⁷

İkinci bölümde 2002-2020 tarih aralığındaki ilköğretim 4, 5, 6, 7, 8 ve ortaöğretim 9, 10, 11, 12. sınıf DKAB ders kitaplarının ahlakla ilgili olan kavramsal açıklamalarına ve ahlak yaklaşımına yer verilerek ahlaki perspektiften ideal vatandaş şekillendiren unsurlar üzerinde durulacaktır. Ahlak nedir ve dinin ahlak

⁵ Ahmet Koç ve Emre Altıntaş, "Türkiye'de 2002 Sonrası Dönemde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinin Statüsüne Dair Tartışmalar", Edebali İslamiyat Dergisi, Cilt 4, Sayı 1, Mayıs 2020, ss. 98-101.

⁶ Sancak, "Küreselleşme ve Değişen Değerler Bağlamında 2010-2018 İDKAB Öğretim Programıyla Yetiştirilmek İstenen Model İnsan Tipi", s. 96.

⁷ Eyüp Şimşek, "İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitapları "Ahlak" Öğrenme Alanlarının İncelenmesi", Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 0, Sayı 38, Aralık 2012, ss. 196-199.

üzerindeki etkisi nedir? Evrensel ahlak yasası nereden gelmektedir? Bir arada nasıl yaşanır? Farklı inançlara ve farklı etnik kökenden gelen insanlara nasıl davranılır? Aile kavramı neyi ifade eder? Ailenin bireyleri arasında cinsiyet farkından kaynaklı farklı sorumluluklar mevcut mudur? Soruların cevabı ikinci bölümde incelenecektir. Ulus-devlet tarafından arzu edilmeyen ve milli birlikteliğe engel olduğuna inanılan dil, din, ırk, kültür gibi farklılıkların; değerler, din ve adalet aracılığıyla nasıl farklı bir bakış açısına sevk edildiği incelenmektedir. İkinci bölümün son başlığında ise kişilik gelişiminin mimarı, toplumsallaşma sürecinin başlangıcı, milli ve ahlaki duyguların öğrenildiği ilk okul olan *aile* değerlendirilecektir. DKAB ders kitaplarında aile bireyleri olan anne-baba ve eş rolüne verilen sorumlulukların her geçen yıl ne derece değiştiği toplumsal cinsiyetçi bakış açısıyla eleştirilmiştir. Ayrıca aile birlikteliğini bozan durumlar hakkında DKAB ders kitaplarının bakış açısı, 2002 ve 2020 yılları arasındaki süreçte ne derece değişikliğe uğradığı kıyas edilmiştir. Sağlıklı bir toplum için sağlıklı ailelerin olması gerektiği yönündeki söylem üzere, ideal vatandaşın aile yapısının ele alınması da bu anlamda önem arz etmektedir.

Araştırmanın son bölümünde ise politika yapıcıların ideal vatandaş olma yolunda ilerleyen genç bireyler üzerindeki milli ve manevi etkilerinin 2002-2020 tarih aralığındaki ilköğretim 4, 5, 6, 7, 8 ve ortaöğretim 9, 10, 11, 12. sınıf DKAB ders kitapları aracılığıyla nasıl aktarılmaya çalışıldığı üzerinde durulacaktır. İdeal vatandaşın kişiliği nasıl olmalıdır? Milli seciye nedir? Milli seciyeyi belirleyen esas kıstaslar nelerdir? Laiklik neyi ifade etmektedir? İdeal vatandaş laikliği nasıl anlamalıdır? İnsan haklarının kişiye kazandırdıkları nelerdir? Toplumdaki iş bölümü nasıl olmalıdır? Çevreye duyarlı insan nasıl olur? Vatan sevgisi ve vatani ödevler nedir? Tüm bu sorulara DKAB ders kitapları incelenerek cevaplar bulunacaktır. Siyasi iklimin beraberinde gelen değişikliklerin DKAB ders kitaplarına olan yansımaları incelenecektir.

İkinci ve üçüncü bölümlerde araştırmanın tarihsel odağının 2002 yılından itibaren ele alınmasının çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Kimi yorumculara göre 1990 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte ve 11 Eylül 2001 tarihinde Amerika Birleşik Devletleri(ABD)'nde radikal İslamcılıkla anılan el-Kaide'nin sebep olduğu terör eylemi neticesinde dünya çapında da din eğitime verilen önem

artmıştır. Bu tarihten itibaren dinin etkilerinin ne derece büyük olduğu anlaşılmış; Avrupa Konseyi, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT), Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO) gibi kuruluşlar da demokratik ve insan haklarına dayalı bir din eğitiminin gerekliliği üzerinde ortak bir paydada buluşmuşlardır.⁸ Uluslararası çapta gerçekleşen gelişmelerin yanı sıra Türkiye'de 12 Eylül 1980 darbesi ile sonuçlanan bir takım siyasi çalkantılar, din eğitiminin birleştirici yanına vurgu yaparak bu eğitimin okullarda verilmesinin yerinde olduğu yönünde bir kanaate varılması ile sonuçlanmıştır.⁹ Türkiye'nin Avrupa Birliği(AB)'ne giriş süreci, Alevilerle ilgili Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi(AİHM)'ne açılan davalar ve ardı sıra gerçekleşen Alevi Çalıştayları;¹⁰ muhafazakar demokrasinin bir uzantısı olarak kendini gösteren Adalet ve Kalkınma Partisi(AK Parti) hükümetinin 2003 yılını "reformlar yılı", 2004 yılını da "reformların uygulanma yılı" olarak ilan etmesi gibi ulusal gelişmeler¹¹ 2002 yılından sonra tahayyül edilen ideal vatandaşın din eğitimi ile yakından ilişkili olacağının mesajını vermektedir. Türkiye'de, 2002 yılından itibaren *evrensel değerler* olarak anılan uluslararası kaidelerin, ulusal hukuka yansıdığı ve hukuk sistemini güçlendirdiği gözlenmektedir. Hükümetin 2003 yılından sonra yayınladığı reform paketinde; AB'ye uyum sürecine uygun olarak demokrasi, hukukun üstünlüğü, insan hakları ve azınlık haklarına uygun kriterlerin yer aldığı yasalara yer verilmiştir. İşkence ve kötü muameleye karşı duruş, kadın-erkek eşitliği, düşünce ve ifade özgürlüğü gibi maddeler 1 Ocak 2002 tarihli Yeni Medeni Kanununa eklenmiştir.¹² Mevcut Anayasa maddelerinin ve kanunların değişikliğe uğraması diğer tüm derslerde olduğu gibi DKAB dersinin müfredatında da değişikliklere gidilmesine sebep olmuştur. Demokratik, insan hakları ve azınlık

⁸ Koç ve Altıntaş, "Türkiye'de 2002 Sonrası Dönemde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinin Statüsüne Dair Tartışmalar", s. 99.

⁹ Koç ve Altıntaş, "Türkiye'de 2002 Sonrası Dönemde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinin Statüsüne Dair Tartışmalar", ss. 98-99.

¹⁰ Koç ve Altıntaş, "Türkiye'de 2002 Sonrası Dönemde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinin Statüsüne Dair Tartışmalar", ss. 99-100.

¹¹ Deniz Vardar, "Avrupa Birliği-Türkiye İlişkileri ve Vatandaşlık Sorunu", Şu Kitapta: Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye'de Vatandaşlık, Derleyen(Der.) E. Fuat Keyman ve Ahmet İçduygu, Çev. Bahar Ulukan, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, ss. 85-87.

¹² T.C. Avrupa Birliği Bakanlığı, "Siyasi Reformlar I", No: 04, Erişim: 21.06.2022, https://www.ab.gov.tr/files/rehber/04_rehber.pdf, ss. 1-10.

haklarına saygılı, kadın-erkek eşitliğini savunan, düşünce ve ifade özgürlüğünü imkanı hale getiren yeni anlayışın ders kitaplarına yansıdığı gözlenmiştir.¹³

Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) devletin resmi yaklaşımının yansımaları müfredat ve beraberinde ders kitaplarına aktarmaktadır. Bu anlamda politika yapıcılar ve devletin resmi yaklaşımının izlerini sürmenin bir yolu da ders kitaplarını incelemektir. Bu eserlerin siyaset bilimi açısından önemi buradan gelmektedir. Ayrıca bu çalışma, 2001 yılında kurulup kendi kimliğini "muhafazakar demokrasi" üzerinden ifade eden ve 2002 Genel Seçimlerinden başarıyla çıkarak iktidarını 2022 yılına kadar sürdürmekte olan AK Parti'nin¹⁴ siyasi hamlelerinin ders kitaplarına yansımaları incelemesi açısından önem arz etmektedir. Bu yansıma aynı zamanda Ak Parti hükümetinin ve muhafazakar demokrasi politikasının kendi içindeki değişim ve dönüşümünü incelemek açısından da elzemdir.

Vatandaşlığın dönüşümü üzerine literatürde pek çok çalışma bulunmaktadır. Ancak eğitim politikası aracılığıyla ideal vatandaş kurgusu aktarılırken kullanılan DKAB dersi, yeteri kadar incelenmediği gibi yapılan incelemeler de 2010 tarihinde son bulmuştur. Bu sebeple güncel incelemenin yerinde olacağı kanaatine varılmıştır. Ayrıca bugüne kadar gerçekleştirilen DKAB ders kitabı incelemesine dair çalışmalar eğitimci ve ilahiyatçı bir bakış açısıyla ele alınmış, konunun siyasi yönü üzerinde durulmamıştır. Çalışmayı diğer çalışmalardan ayıran özellik: DKAB ders kitaplarının siyaset bilimi bakış açısıyla değerlendiriliyor oluşudur. Dönemin siyasi iktidarının ideal vatandaştan beklentisinin 2002 yılında ne olduğu ve yıllar içinde bu beklentinin değişip değişmediği araştırmanın ana hattını oluşturmaktadır. Diğer çalışmalardan farklı olarak araştırmanın tarihsel aralığının geniş oluşu ve ders kitaplarının birincil kaynak olarak kullanılması önemli bir husustur.

Literatürde en bilinen çalışmalardan biri olan Bayramali Nazıroğlu'nun *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programlarında Vatandaşlık Eğitimi* adlı

¹³ Koç ve Altıntaş, "Türkiye'de 2002 Sonrası Dönemde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinin Statüsüne Dair Tartışmalar", ss. 98-101.

¹⁴ Taylan Can Doğanay, "Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Muktedir İktidarı ve Sistem Meşrulaştırması", KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Cilt 16, Sayı 27, 2014, s. 65.

doktora tezi, ulus-devletin ideal vatandaş anlayışının ders programlarına yansımaları ihtiva eder. DKAB ders programlarını esas alan tezde, DKAB ders kitapları üzerine derinlemesine bir incelemeye gidilmemiştir. Ayrıca tezin tarihsel analizi 2011 yılında son bulmaktadır.¹⁵ Nazıroğlu'nun *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programında Vatandaşlık Eğitimi* adlı bir makalesi de bulunmaktadır. Bu makalede de doktora teziyle benzerlik gösterir şekilde öğretim programları esas alınmış, farklı olarak konu daraltılıp yalnızca ilköğretim müfredatı incelemeye dahil edilmiştir. Yine inceleme konusu, 2011 yılı itibarıyla sona ermiştir.¹⁶ Nazıroğlu'nun makale ve tezinden farklı olarak bu tezde, öğretim programlarından ziyade programların uygulanmasında araç olarak kullanılan DKAB ders kitapları incelenmektedir.

Türkiye'deki DKAB dersleri üzerine gerçekleştirilen bir diğer çalışma Recep Kaymakcan ve Hasan Meydan'ın *Demokratik Vatandaşlık ve Din Öğretimi: Yeni Yaklaşımlar ve Türkiye'de DKAB Dersleri Bağlamında Bir Değerlendirme* makalesidir. Makalede DKAB ders kitapları incelemesine yer verilmiştir. Ancak çalışmada, ders kitaplarındaki vatandaşlık vurgusunun yıllar içerisindeki değişimi hakkında ayrıntılı bir karşılaştırmaya rastlanmamıştır. Halihazırda incelenen ders kitapları ise 2005-2009 yılları arasında sınırlı kalmıştır.¹⁷

Ulus-devletin dönüşümü ile beraber değişen vatandaşlık algısının din derslerine yansımaları inceleyen Neslihan Asil'in *Ulus-Devletten Günümüze Değişen Vatandaşlık Anlayışı ve Din Eğitimi: Türkiye DKAB Ortaöğretim Programı (1982-2010)* adlı yüksek lisans tezi de DKAB ders kitaplarından ziyade öğretim

¹⁵ Bayramali Nazıroğlu, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programlarında Vatandaşlık Eğitimi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Samsun, 2011.

¹⁶ Bayramali Nazıroğlu, "İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programında Vatandaşlık Eğitimi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt 11, Sayı 2, 2011, ss. 73-95.

¹⁷ Recep Kaymakcan ve Hasan Meydan, "Demokratik Vatandaşlık ve Din Öğretimi: Yeni Yaklaşımlar ve Türkiye'de DKAB Dersleri Bağlamında Bir Değerlendirme", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, (Bahar 2010), ss. 29-53.

programlarını araştırmanın ana materyali olarak baz almıştır. Ayrıca diğer tüm çalışmalarda olduğu gibi tezin tarihsel incelemesi 2010 yılında sona ermiştir.¹⁸

Bu çalışma gerçekleştirilirken nitel araştırma yönteminden faydalanılmıştır. Araştırmanın ilk bölümünde literatür tarama yöntemi kullanılırken ikinci ve üçüncü bölümünde DKAB ders kitaplarına yönelik belge ve doküman inceleme yolu tercih edilmiştir. Çalışmada esas olarak 2002 ve 2020 yılları arasında MEB tarafından okutulmasına karar verilen DKAB dersine ait ilköğretim 4, 5, 6, 7, 8 ve ortaöğretim 9, 10, 11, 12. sınıflarının ders kitaplarından yararlanılmıştır. 2021 yılına ait DKAB ders kitaplarının 2020 yılıyla aynı olması sebebiyle incelemeye dahil edilmemiştir.

¹⁸ Neslihan Asil, Ulus-devletten Günümüze Değişen Vatandaşlık Anlayışı ve Din Eğitimi: Türkiye DKAB Öğretim Programları (1982-2010), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimler Anabilim Dalı Din Eğitimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2018.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. VATANDAŞLIK VE VATANDAŞLIK EĞİTİMİ ÜZERİNE İNCELEME

Bu bölümde vatandaşlığın tanımı ve oluşum süreci tarihsel bir perspektiften ele alınarak ideal vatandaşlık vurgusunun dönüşümü üzerine incelemelerde bulunulmuştur. Çokuluslu devlet yapılanmasından ulus-devlete geçişle birlikte, vatandaşlık algısındaki değişimin de eğitim politikasına ne şekilde yansıdığı Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti örneğinde değerlendirilmiştir. Bu anlamda Türkiye'de milli eğitim politikasının şekillenmesinin tarihsel süreci de bölümde ele alınan konulardan biridir. Milli eğitim politikasının müfredata ve ders kitaplarına yansımalarının ele alınmasının ardından son tahlilde, DKAB dersinin vatandaşlık eğitimini aktarmadaki önemine değinilerek bölüm sonlandırılmıştır. Birinci bölümde yer verilen tarihsel ve kurumsal incelemeler, tezin ana metnini oluşturan ikinci ve üçüncü bölümün analizini anlamlı kılmaktadır.

Liberal yaklaşıma göre toplum, birbirinden bağımsız bireylerin bir araya gelmesiyle oluşan kalabalığı ifade etmektedir ya da tersi bir ifade ile birey, toplumu oluşturan en küçük birimdir. Yalnız nedir bireyleri bir arada tutup toplumu oluşturabilen? Her birey kendi kararları ve düşüncesiyle hareket ederse ortaya çıkabilecek kaosu önlemek kimin görevidir? Bireylerin düşüncelerini yönlendirmek ve toplumsal düzeni oluşturmak mümkün müdür? Bu noktada devletin -Thomas Hobbes'un da bahsettiği gibi- bireyleri ve yaşamı korumak için kurulmuş bir sözleşme ürünü olduğu söylenebilir.¹⁹

¹⁹ Thomas Hobbes, *Leviathan*, Çev. Semih Lim, 6. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2007, ss. 125-130.

Bireyleri bir arada tutan, düzen veren, kurallar ve yasaklar koyan, cezalandırma yöntemiyle kuralızsızlıktan caydıran, sermayesini bireyden sağlayan ve bu sermaye ile bireye çeşitli imkanlar sunan devlet; aynı zamanda bireyi kendine bağlayabilmek için duygusal bir takım araçlara ihtiyaç duyar. Bireyi devlete sadakatle bağlayan araçlar; sisteme ve yöneticilere saygı duymasını sağlayan, güven ve aidiyet hissi veren bir bütünleşmenin ve sosyal aktarımın ürünüdür. Bireyi toplumsallaşmaya hazır hale getirip devletin, kurumlarının ve kültürlerinin aktarımını gerçekleştiren araçlardan ilki ailedir. Genç birey, toplumla buluştuğu andan itibaren devletin himayesi altına girerek bir dizi eğitim sürecinden geçip arzu edilen, ideal vatandaş olma yolunda ilk adımını atmış demektir. Peki nedir vatandaş ve nasıl vatandaş olunur? İdeal vatandaş anlayışı; hangi toplumsal şartlar eşliğinde ve iktidarlar tarafından dünden bugüne nasıl değişmiştir? Tüm bu soruların cevabına vakıf olabilmek için vatandaşlığın tarihsel analizi üzerinde durmak elzemdir.

1.1. VATANDAŞLIK: TARİHİN SEYRİNDE KAVRAMSAL ANALİZ

Devleti meydana getiren unsurlar; toprak, insan topluluğu, siyasal iktidar ve egemenlik haklarıdır. Bu dört oluşumdan biri olan insan topluluğu, devletin nazarında vatandaş olduğu ölçüde kıymetlidir. Kişiler vatandaş olmaları halinde çeşitli hak ve sorumluluklarla donatılarak devlet organlarıyla iletişim halinde olur ve aralarında bağ kurarlar. Seçme-seçilme hakkı, askerlik vazifesi, vergi sorumluluğu gibi pek çok konuda devlete bağlı hale gelen kişiler, sorumluluklarını yerine getirmekle beraber kamu hizmetlerinden de faydalanır hale gelmektedirler. Bu kamu hizmetleri yalnızca yurtiçinde değil yurtdışında da kişiye kolaylık sağlar. Kişiler yurtdışında olmaları halinde devlet himayesinden yararlanma ve devlet tarafından

kontrol edilip korunma hakkına sahiptirler.²⁰ Hemen her devlet vatandaşına bir takım haklar sunarken yabancılara karşı da sınırlandırmalarda bulunmaktadır.²¹

Vatandaşlık, hukuki veya siyasi bir kimlik olarak iki ayrı tanımlamaya tâbi tutulabilir. Siyasi bir kimlik olarak vatandaşlık; bireyin etnik kökeni, coğrafi olarak bulunduğu bölge gibi faktörler üzerinden gerçekleşen vatandaşlık anlayışıdır. Hukuki anlamda vatandaşlık ise; belirli bir vatan toprağında anne veya babadan geçen soy bağı ile doğuştan ya da -belirli bir süre ikamet etmek gibi bir takım şartları taşıdıktan sonra- sonradan edinilen haklar olarak tanımlanabilir.²² Vatandaşlık hakkında genel bir tanımlamaya varmak gerekirse, vatandaşlık: kişiye statü kazandırarak devlet ve birey arasında haklar ve vazifelere imkan sağlar; "siyasal cemaat" unsuru taşıyan yönüyle bir çeşit ırk, din, etnisite, sınıf ve toplumsal cinsiyet kimliklerine gönderme yapar; kişilerde devletin adaletine güvenme ve güvende hissetme duygularını pekiştirir; istikrar, bütünlük ve düzen için gereklidir.²³

Kadıoğlu, vatandaşlığın tanımını dört şekilde anlamak gerektiğini söylemektedir. Vatandaşlığı; "ulusal kimlik", "evraklar temelinde", "haklar temelinde", "görev ve sorumluluklar temelinde" incelemiştir. Bu anlamda "ulusal kimlik olarak vatandaşlık": bireyin, ancak bir devlet üyesi olduğu takdirde anlam ifade etmesidir. "Evraklar temelinde vatandaşlık": bireyin hangi devlete tabi olduğunu gösterip o devletin hukuki imkanlarından faydalanmayı sağlayan kimlik ve pasaportları ifade etmektedir. Bu tanıma göre kimlik ve pasaport olmaması halinde kişinin vatandaşlığı sorgulanmaktadır. "Haklar temelinde vatandaşlık": vatandaşın sahip olduğu sivil, sosyal, siyasi ve ekonomik bir takım hakları ifade etmektedir. Birey, bir ülke vatandaşı olması halinde bu haklardan faydalanabilmektedir. "Görev ve sorumluluklar temelinde vatandaşlık" ise: vatandaşların devlet için yapması

²⁰ Özge Bilge, "Vatandaşlık Kavramı ve Vatandaşlık Hukukunu Etkileyen Faktörler Hakkında Değerlendirme", Güvenlik Çalışmaları Dergisi, Cilt 22, Sayı 1, Haziran 2020, s. 131.

²¹ Nilgün Dağ, "Vatandaşlığın Niteliksel Dönüşümü ve Vatandaşlık Eğitimi Üzerine Bir Betimleme Çalışması", Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 13, Sayı 1, Haziran 2012, ss. 105-106.

²² Levent Korkut, "Siyasi Kimlik Olarak Vatandaşlık: Türkiye'de ve Dünya Devletlerinde Anayasal Vatandaşlık Tanımları", İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 1, Sayı 2, 2015, ss. 8-10.

²³ Ahmet İçduygu, "Türkiye'de Uluslararası Göç ve Vatandaşlık Tartışması: Birey Düzeyinde Analiz", Der. E. Fuat Keyman ve Ahmet İçduygu, Çev. Bahar Ulukan, Şu Kitapta: Küreselleşme, Avrupalılaşıma ve Türkiye'de Vatandaşlık, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, ss. 239-241.

gereken bir takım ödev ve sorumlulukları ifade etmektedir. Bu ödev ve sorumluluklar eğitim aracılığıyla kişilere verilmektedir.²⁴ Kişiler, vatandaşlık için gerekli görülen ödev ve sorumlulukları yerine getirdikleri müddetçe diğer vatandaşlarla aynı haklara sahip olup yasalar önünde de eşit kabul edilmektedirler.²⁵

Vatandaşlık hakları anayasada düzenlenmekte ve bireye siyasal, sosyal ve ekonomik bir takım sorumluluklar yüklemektedir. Günümüzde vatandaşlık haklarına; yalnızca tek bir devlete mensubiyetle değil, gerekli şartları taşıma halinde birden fazla ülke vatandaşlığı alınarak da sahip olunabilmektedir. Bu anlamda vatandaşlığın, etnik kökenden ibaret olmayarak; geliştirilebilen, düzenlenebilen ve kurallara riayet edilmesi halinde kişiye herhangi bir yaptırım uygulanmayacak düzeyde refah imkanı sağlayan bir unsur olduğu söylenebilir.²⁶ Vatandaşlık sahibi olmak, kişinin cinsel ve etnik farklılıklarından kaynaklanan engellerin ortadan kaldırılmasına da olanak sağlar. Devlet; toplumsal cinsiyet, etnik, kültürel ve inanç temelli farklılıklardan kaynaklanan sorunları vatandaşlık sayesinde çözmektedir. Aynı zamanda devlet, çoğulculuğu tercih eden bir yaklaşımla azınlık haklarına verilen imkanları da artırmaktadır.²⁷

Bağımsız devletler, vatandaşlarını serbestçe belirleme hakkına sahip olduğu gibi bu hakkın herhangi bir hükme ihtiyaç duymadan ortaya çıktığı kabul edilmektedir. İç hukukta herhangi bir hükme tabi olmaması uluslararası manada bir hükümsüzlüğe tabi olduğu anlamına gelmemektedir. Lahey Sözleşmesi'nde vatandaşların diğer ülkelerce tanınabilmesi için uluslararası anlaşmalara ve hukukun genel ilkelerine uygun olması gerekliliği dile getirilmektedir. Vatandaşlık hukukuna dair uluslararası anlamda yapılan son düzenlemelerde; her bireyin vatandaş

²⁴ Ayşe Kadioğlu, *Vatandaşlığın Dönüşümü Üyelikten Haklara*, Çev. Can Cemgil, 2. Baskı, İstanbul, Metis Yayınları, Kasım 2012, ss. 21-30.

²⁵ Feyzi Baban, "Türkiye'de Cemaat, Vatandaşlık ve Kimlik", Der. E. Fuat Keyman ve Ahmet İçduygu, Çev. Bahar Ulukan, Şu Kitapta: Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye'de Vatandaşlık, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, ss. 59-60.

²⁶ Korkut, "Siyasi Kimlik Olarak Vatandaşlık: Türkiye'de ve Dünya Devletlerinde Anayasal Vatandaşlık Tanımları", ss. 8-10.

²⁷ Dağ, "Vatandaşlığın Niteliksel Dönüşümü ve Vatandaşlık Eğitimi Üzerine Bir Betimleme Çalışması", ss. 107-108.

olmasının gerekliliği ve kişilerin keyfi olarak ya da eşleri sebebiyle vatandaşlıktan mahrum edilemeyeceği hususu ele alınmıştır.²⁸

Her ne kadar teknolojik gelişmeler ve g hareketleri sonucu gerçekleşen küreselleşme, vatandaşlık kavramında bir takım değişimlere sebep olsa da bu kavramı ulusallıktan ayrı düşünmek mümkün değildir. Her devlet, kendi ortak mirası olan kültürel ve tarihsel bilgileri eğitim aracılığıyla aktarmayı arzu eder ve vatandaşlarının bu hususta manevi bütünlük içerisinde bulunması için girişimlerde bulunur.²⁹

Geçmişten günümüze vatandaşlık kavramı değerlendirildiğinde her coğrafya ve her devlet için farklı anlamlar ifade eden bir kavram olduğu görülmektedir. Hatta kavramsal olarak vatandaşlık kelimesinin ortaya çıkması bile belli bir süreci gerektirmiştir. Hiç şüphesiz vatandaş olabilmek için devlete ihtiyaç vardı ve ulus-devlet öncesi dönemde vatandaşlık kavramına karşılık gelen farklı kavramlar ve ifadeler bulunmaktaydı. Bu sebeple günümüzdeki şekliyle bir vatandaşlık anlayışının oluşabilmesi için tarihsel süreçte devletlerin ve o devletlerde yaşayan bireylerin siyasal haklarının değerlendirilmesi gerekmektedir.

1.1.1. Avrupa Tarihinde Vatandaşlık

Vatandaşlık kavramı; ulus-devletlerin ortaya çıkması ile birlikte, toplumsal aidiyet hissinin dini bütünlükten ziyade ulusal bütünlüğe doğru geçişiyle ortaya çıkmıştır.³⁰ Brubaker'a göre de ulusal bütünlük, bireylerin aidiyet hissine sahip bir

²⁸ Bilge, "Vatandaşlık Kavramı ve Vatandaşlık Hukukunu Etkileyen Faktörler Hakkında Değerlendirme", ss. 132-134.

²⁹ Dağ, "Vatandaşlığın Niteliksel Dönüşümü ve Vatandaşlık Eğitimi zerine Bir Betimleme alışması", ss. 106-107.

³⁰ Abdulvahap Akıncı ve Hilal Alptürk, "Ulus-Devletin Küreselleşme Karşısındaki Genel Durumu", Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 0, Sayı 47, 2020, ss. 14-16.

biçimde, tek bir devlet çatısı altında, demokratik ve eşit haklara sahip olması ile sağlanacaktır.³¹

Bireyden vatandaşlığa geçiş sürecinin ilk kıvılcımı Antik Yunan medeniyetindeki "yurttaş"lık anlayışıyla atılmıştır.³² Tüm yönetilenleri ve yönetenleri bir araya getirerek siyasal düzeni oluşturan *polis*, sınırları içerisinde yaşayan yurttaşları için dinin kendisini ifade etmektedir. Ayrıca *poliste*, demokratik yöntemlerle alınan kararlar yine yurttaşlar tarafından yerine getirilmektedir.³³ Yalnız *polis* içinde bulunan her kişi yurttaş sayılmamaktadır. Yurttaş olabilmenin biricik şartı hür olmaktan geçmektedir. Başkalarının işini yapan işçiler, ev işi yapan kadınlar ve mülteciler *polis* için "yurttaş" değildir. Yurttaş olmak, herkese eşit hakların verildiği anlamına gelmemektedir.³⁴

Yurttaşlık, gerek Yunan gerekse Sparta medeniyetinde eğitim yoluyla aktarılmakta; -tıpkı günümüzdeki vatandaşlık anlayışına yakın olarak- kişileri değiştiren, dönüştüren ve şekil veren bir nitelik barındırmaktaydı. Yurttaşlık eğitimi verilirken, erkeğin daima dik duran, dik yürüyen portreleri dikkat çekerken kölelerin ise yerlere eğilen birer figür olduğu göze çarpmakta; erkeklerin uzun adımlar atması tavsiye edilirken, kadınların kısa adımlar atması öğretilmekte; çıplaklığın gerçek yurttaş olan erkekler tarafından onurlu bir durum olarak nitelendirilmesinin yanı sıra, kadınların uzun ve kapalı kıyafetler giymeye mecbur bırakıldığı dikkat çekmektedir.³⁵ Buradan anlaşıldığı üzere türdeş yurttaş yaratma arzusu, devletler var olmadan önceki dönemlere kadar uzanmaktadır.

³¹ W. Rogers Brubaker, "Fransa ve Almanya'da Göç, Vatandaşlık ve Ulus Devlet: Karşılaştırmalı Bir Tarihsel Analiz", Der. Ayşe Kadioğlu, Çev. Can Cemgil, Şu Kitapta: Vatandaşlığın Dönüşümü Üyelikten Haklara, 2. Baskı, İstanbul, Metis Yayınları, Kasım 2012, ss. 56-57.

³² Bryan S. Turner, "Bir Vatandaşlık Kuramının Anahtarı", Der. Ayşe Kadioğlu, Çev. Can Cemgil, Vatandaşlığın Dönüşümü Üyelikten Haklara, 2. Baskı, İstanbul, Metis Yayınları, Kasım 2012, ss. 122-130.

³³ Mehmet Ali Ağaoğulları, *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, 6. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, ss. 27-29.

³⁴ Ağaoğulları, *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, s. 43.

³⁵ Ağaoğulları, *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, ss. 45-46.

Antik çağdan feodal devlete geçişle birlikte yurttaşlık açısından önemli adımlar atıldığı ve bir takım değişikliklere gidildiği görülmektedir.³⁶ Orta Çağın siyasi meseleler bakımından en dikkat çeken referans kaynağı ve vatandaşlık algısında dönüşümlere sebep olan medeniyeti, on iki asırlık bir süreç içerisinde varlığını koruyan Roma'dır. Roma tarihinde vatandaşlık anlayışı; cumhuriyet döneminde ve imparatorluk döneminde farklılıklar arz etmekteydi. Roma krallığı sürecinde ortaya çıkan ancak tam olarak günümüzdeki anlamını ifade etmeyen "vatandaşlık" kavramında birtakım sınıfsal durumlar mevcuttu. Vatandaş kabul edilenler yalnızca erkek toprak sahipleri idi.³⁷ Cumhuriyet dönemi sonrasında imparator olan *Caracalla*, buyruğuyla Roma topraklarında yaşayan ve özgür olan herkesin vatandaş olduğu ilan edilmiştir. Roma vatandaşı böylelikle benlik kültürüyle siyaset içerisinde yer almıştır.³⁸ Vatandaşlara, Yunan ve Sparta medeniyetinden farklı olarak -tıpkı bugünkü devletlerde olduğu gibi- vergi ve askerlik vazifesini yerine getirmek gibi sorumluluklar yüklemiştir.³⁹

Orta Çağdan Yeni Çağa geçişte, dinî öğeler yerini bir nebze de olsa bilimsel öğelere bırakmıştır.⁴⁰ 1688 İngiliz Devrimi ve 1789 Fransız Devrimi ile birlikte gerçekleşen özgürleşme hareketleri, bilinen her şeyin yeni baştan yazılmasına sebep olmuştur.⁴¹ Bu çağın felsefesinin temelini oluşturan şey bilimsel gelişmelerdir. Orta Çağdaki skolastik düşüncenin öğretilerine karşı bir tutum ve doğayı bilimsel olarak anlama çabası söz konusudur.⁴² Orta Çağda görülen ruhanî-dünyevî iktidar çatışmaları, Yeni Çağda dünyevî iktidarın güç kazanmasıyla devam edecek ve bu süreçte vatandaşlık kavramı yeni bir anlam kazanmış olacaktı.⁴³ Montesqueiu, ve Rousseau'nun söylemleri ile ivme kazanan Fransız Devrimi ve yine bu söylemler neticesiyle gelişen modern devlet düşüncesi; halkın genel iradesini öncelerken,

³⁶ Alaeddin Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi Tarihöncesinde ilkçağda Ortaçağda ve Yeniçağda Toplum ve Siyasal Düşünüş*, 4. Kısaltılmış Basım, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 1995, s. 185.

³⁷ Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi Tarihöncesinde ilkçağda Ortaçağda ve Yeniçağda Toplum ve Siyasal Düşünüş*, ss. 187-188.

³⁸ Ağaoğulları, *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, ss. 189-191.

³⁹ Ağaoğulları, *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, ss. 172-214.

⁴⁰ Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi Tarihöncesinde ilkçağda Ortaçağda ve Yeniçağda Toplum ve Siyasal Düşünüş*, s. 275.

⁴¹ Mehmet Ali Ağaoğulları, Filiz Zabcı Culha ve Reyda Ergün, *Kral-Devletten Ulus-Devlete*, 2. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, Eylül 2009, ss. 233-234.

⁴² Aloysius Patrick Martinich, *Thomas Hobbes*, 1. Baskı, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013, s. 212.

⁴³ Mehmet Ali Ağaoğulları ve Levent Köker, *İmparatorluktan Tanrı Devletine Siyasal Düşünceler*, 1. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi, Kasım 1991, ss. 220-222.

vatandaşlık kavramının artık bugünkü anlamına daha yakın bir biçimde, devletin nesnesi değil öznesi haline geleceğinin de sinyallerini taşımaktadır.⁴⁴

17. yy.' da papaya ve kiliseye rağmen elitler arasında gerçekleşen bilimle ilerleme çabası, papayı bundan sonra yapılacak olan siyasal anlaşmalardan uzak tutmayı başaramamıştı.⁴⁵ Papanın ve kilisenin siyasetten uzaklaşması laiklik kavramını gündeme getirerek vatandaşlığa yeni bir yön vermiştir. Vatandaşlık kavramını yeni baştan yaratan laik ulus-devletlerin, Katolik ve Protestan mezheplerindeki mücadelenin sebebiyet verdiği *Otuz Yıl Savaşları*'ndan sonra *Wetsphalia Anlaşması*'nın imzalanma süreci ile ortaya çıkarak⁴⁶ *Fransız Devrimi*'nden sonra da tüm devletleri etkisi altına aldığı bilinmektedir.⁴⁷ Bu anlamda incelenmesi gereken laiklik kavramı; din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması, toplum ve devlet yaşamının akla ve bilime yönelik olarak yönetilmesini ifade etmektedir. Laiklik, din ile konulmuş bir takım kuralların kaldırılarak yerine güncel kurallar getirilmesini ifade etmektedir. Bunun yanında laik toplum düzeni, toplumdaki tüm vatandaşları kapsayıcı, tercih ettikleri dini farklılıklardan dolayı kimseyi dışlamadan eşit haklar sunan bir yapıya sahiptir.⁴⁸

18. yy. 'da laiklik ve bireylerin hukuk önündeki eşitliği süreci, yetişkin kişilerle birlikte çocuklar üzerinde de etki gösterir duruma gelmişti. Dinden uzaklaşma sonucunda, çocukları "ilk günah"ın sorumlusu olarak gören düşünce yerini *John Locke*'un "Tabula Rasa"sına bırakmıştı. Bu anlayış, çocukların eğitim ile şekillenebileceği ve ideal bir vatandaş haline dönüştürebileceği düşüncesini beraberinde getirdi.⁴⁹ Bunun haricinde 1761 yılında *Rousseau* tarafından kaleme alınan *Emile ya da Eğitim Üzerine* adlı eserinde Rousseau, vatandaşlık eğitiminin

⁴⁴ Mehmet Ali Ağaoğulları, *Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği*, 2. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, Ekim 2010, ss. 9-10.

⁴⁵ Alp Hamuroğlu, *Hristiyanlık, İslamlık ve Avrupa Doğu'dan Batı'ya Uygarlık Kapıları Endülü's*, Sicilya, Haçlı Seferleri, 1. Baskı, İstanbul, 7 Renk Basım Yayın ve Filmcilik Ltd. Şti. Bilim ve Gelecek Kitaplığı, Nisan 2016, ss. 80-85.

⁴⁶ Oral Sander, *Siyasi Tarih İlk Çağlardan 1918'e*, 18. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi, 2009, s. 100.

⁴⁷ Kemal Aytaç, *Din Politikası Üzerine Konuşmalar*, 1. Baskı, Atatürk Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1986, s. 16.

⁴⁸ Ahmet Taner Kışlalı, *Kemalizm Laiklik ve Demokrasi*, 7. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi, 2001, s. 36.

⁴⁹ Füsün Üstel, *"Makbul Vatandaş"ın Peşinde II. Meşrutiyetten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, 3. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, ss. 10-12.

toplumsallaşma sürecinde olduğu gibi aile, çevre ve okul ile gerçekleştirebileceğine dair çarpıcı açıklamalarda bulunmuştur.⁵⁰

19. yy. 'a gelindiğinde demokratikleşme hareketiyle birlikte vatandaşlık vurgusunun da had safhaya ulaştığı söylenebilir. Bu dönemde kurulan modern okullar aracılığıyla; ideal vatandaş inşa etmeye yönelik olarak genç bireylere dinsel öğelerden mümkün olduğunca arındırılmış vatandaşlık eğitimi verilmeye başlanmıştır. Vatandaşlık eğitiminin özellikle merkezî idare ile yönetilen devletlerde, devlete olan bağlılığı artırıcı ve aidiyet hissini pekiştiren bir unsur olduğu bu dönemde keşfedilmiştir. Tarih, coğrafya ve yurttaşlık bilgisi kitaplarında genç bireylere aktarılan bilgiler, ülkelerin kendi tarih yazınında objektifliğe dayanmayarak tamamen "aşk" ögesiyle kahramanlık ve duygusallık hikayelerinin aktarıldığı ve kişilerde bağlılık coşkusuna meyletmesine sebep olacak şekilde tasarlanmıştır. Haliyle bu duygular vatan sevgisini artıracak ve beraberinde genç bireylerin istenilen kalıba ve biçime sokularak ideal bir vatandaşa dönüşmesini kolaylaştıracaktır. Ayrıca bu dönemin Avrupa'sındaki cumhuriyetçi ve laik eğitim düzeninde, ahlak eğitiminin okullarda verilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Verilen eğitimler etnik kimlik, sınıfsal farklılık ve dinsel çeşitlilik gibi kavramları yok sayarak eşitlikçi bir cumhuriyet vatandaşı yetiştirmeyi amaçlamaktadır.⁵¹

1.1.2. Osmanlı'dan Türkiye'ye Vatandaşlık

Yüzyıllardır millet sistemiyle yönetilen Osmanlı Devleti'nde günümüz ulus-devletindeki milliyetçi tutum görülmemekte; dil, din, etnik farklılıklar önem arz etmemekteydi. Farklı dinlerin ortak ve evrensel yönleri, Osmanlı Devleti'ndeki

⁵⁰ Jean Jacques Rousseau, *Emile Ya Da Eğitim Üzerine*, Çev. Yaşar Avunç, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, ss. 18-80.

⁵¹ Üstel, "Makbul Vatandaş"ın Peşinde II. Meşrutiyetten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi, ss. 16-23.

tebaanın yönetimini zorlaştırmıyor, aksine güç veriyordu.⁵² Ailenin, yönetilen tebaanın en temel yapı taşı ve en küçük birimi olduğu düşünülürse; ailelerin bir araya gelerek oluşturduğu toplulukların liderleri ve kanaat önderlerinden her kim varsa devletin yönetimindeki hiyerarşik yapı sayesinde sadrazamdan papazlara kadar herkesi padişaha bağlar nitelikteydi. Ailelerin bir araya gelmesiyle oluşan cemaatsel topluluklar; gerek din gerekse dil farklılıklarını barındırıyor, ancak son tahlilde cemaat önderlerinin de desteğiyle merkezî devlet anlayışı içinde tek bir noktada birleşiyordu. Şüphesiz bu bağlılığın sağlanmasında kullanılan en etkili yöntem tımar sistemi idi. Cemaatsel topluluklar içerisinde asayiş, vergi denetimi ve düzen gibi pek çok unsurun liderler tarafından idame ettirilmesi millet sisteminin aksamadan ilerlemesine olanak sağlıyordu. Karpat'ın deyişiyle "millet sistemi inancın evrenselliğini vurgulamış ve onları yok etmeden etnik ve linguistik farklılıkları geri plana itmiştir.". Bu sayede fethedilen her toprak parçası o bölgenin kültürüne, dinî yapısına ve düzenine dokunulmaksızın yönetilmiştir.⁵³

19. yy. 'da ulus oluşum sürecinden sonra Osmanlı Devleti'ndeki millet sisteminde çözümler meydana gelmeye başlamış; idari reformlar, toprak sistemindeki bozulmalar, gelir dağılımındaki adaletsizlikler sonucu temel aile yapısına kadar varan tüm birimlerde değişikliğin baş göstermesine neden olmuştur. Osmanlı devlet yöneticileri bu bozulma sürecinde kendi mantıksal süzgecini kullanmak yerine Avrupalı devletlerin icraat ve baskısıyla hareket edince de ortaya güç ve kimlik sahibi farklı yapılar çıkmış ve vatandaşlık anlayışında karmaşalar görülmeye başlamıştır. Merkezî devlet yapısını korumak için aceleyle alınan bir dizi tedbir, istenmeyen sonuçlar doğurmuştur. Laik devletlerin ve milliyetçiliğin gündemde olduğu bir zaman diliminde; farklı etnik, kültürel ve dini kimlikler barındıran topluluklara ve bu toplulukların liderlerine özerklik tanınarak vatandaş kimliği verilmesi millet sistemindeki çözümlerin başlamasına sebebiyet vermiştir. Nitekim tebaadan vatandaşa geçiş süreci de tam olarak bu yıllara denk gelmiştir.⁵⁴ Işın'a göre cumhuriyetçi vatandaşlık anlayışı, düşünülenin aksine 1920 yılından itibaren Türkiye'de görülmemiş, Osmanlı Devleti döneminde, tam da bu süreçlerin

⁵² Kemal H. Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, Çev. Dilek Özdemir, 1. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi, 2006, ss. 275-280.

⁵³ Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, ss. 275-280.

⁵⁴ Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, ss. 275-280.

gerçekleşmesiyle başlamıştır. Irk ve etnik kökene dayalı vatandaş algısı, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde kendisini göstermiştir.⁵⁵

Ulus-devlet, laiklikten aldığı güçle vatandaşlarına; din, ırk, cinsiyet ayırt etmeksizin aynı mevzuat hükümlerinin uygulandığı bir düzen vaat etmektedir. Bu mevzuat hükümlerince herkes eşit ve özgür sayılacak, siyasi, sosyal ve kültürel haklara sahip olacaktır.⁵⁶ Çokuluslu imparatorlukları temelinden sarsan bu anlayış; toplumu ırk ve dil ayırt etmeyen ancak dinî ayrımı gözeterek "millet" esasına dayalı bir şekilde yönetip vergi sorumluluğu, askerlik, eğitim ve yargılamada farklılaşmaya giden Osmanlı Devleti'ni de zor duruma sokmuştu.⁵⁷ Bunun üzerine Osmanlı devlet yöneticileri, Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla modern devlet görünümüne kavuşmayı arzularak bir yandan vatandaşlara çeşitli haklar tanıırken diğer yandan kendilerini sınırlamıştır. Ancak yöneticilerin kendilerini sınırlaması da vatandaşlık hakları hususunda başarı getirmemiş, vatandaşlık haklarındaki karışıklıklar ve çelişkiler artmaya başlamıştır.⁵⁸ Bilhassa dünyada hakim olan laiklik ve milliyetçilik çerçevesine uygun bir vatandaşlık algısı oluşturmaya çalışan Osmanlı Devleti, Osmanlıcılık anlayışıyla vatandaşlara aidiyet hissi vermek için çabalamıştır.⁵⁹

1851 yılında *Fransız Kanunnamesi*'nden esinlenerek hazırlanan ve laik nitelikleri haiz *Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi*, Osmanlı vatandaşlığına girme ve vatandaşlıktan çıkma haklarını ele alan maddelerden oluşmaktadır. Yalnız bu kanunname kadın-erkek eşitliğinden uzak bir biçimde hazırlanarak, laik bir formatla ele alındığı iddia edilse de aslında İslam dinindeki şer'i hükümlere gönderme yapar nitelikte, Osmanlı vatandaşı bir erkekle evlilik kuran yabancı bir kadını Osmanlı

⁵⁵ Engin F. Işın, "Şarkiyatçılık Sonrası Osmanlı Vatandaşlığı", Der. E. Fuat Keyman ve Ahmet İçduygu, Çev. Bahar Ulukan, Şu Kitapta: Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye'de Vatandaşlık, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, ss. 45-53.

⁵⁶ Ayşe Kadioğlu, "Türkiye'de Vatandaşlığın Anatomisi", Der. E. Fuat Keyman ve Ahmet İçduygu, Çev. Bahar Ulukan, Şu Kitapta: Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye'de Vatandaşlık, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, ss. 109-116.

⁵⁷ İlber Ortaylı, *Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarihyazımı*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007, ss. 182-186.

⁵⁸ Ortaylı, *Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarihyazımı*, ss. 192-193.

⁵⁹ Karpas, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, s. 312.

vatandaşı sayarken Osmanlı vatandaşı bir kadının yabancı bir erkekle evlenmesi durumunda kadını Osmanlı vatandaşlığından çıkarmaktadır.⁶⁰

Modern ulus-devletlerin kendi vatandaşlarını yetiştirirken ulus bilincini ve ideolojik fikirlerini tek bir elden gerçekleştireceği eğitimle vermesi gerekirken Osmanlı Devleti, Tanzimat ve Islahat Fermanları ile her alanda ikiliklerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Gayrimüslim halkın laik eğitime geçmesi ve Müslüman halkın dinî eğitim aldığı okullarda eğitimine devam etmesi ulus bilincinin önüne geçen bir zıtlığı ve çatışmayı meydana getirmiştir.⁶¹ Ayrıca Islahat Fermanı'yla birlikte gayrimüslim halka verilen ayrıcalıklar Müslüman halk tarafından tepkiyle karşılanmış ve devletin çeşitli yerlerinde isyanlar çıkmıştır.⁶²

II. Meşrutiyet'le birlikte Osmanlı Devleti'nde gerçek bir vatandaşlık algısı ortaya çıkmaya başlamıştır. Vatandaşın siyasi ve hukuki haklarına vurgu yapan yeni kanunsal düzenlemelere gidilmiştir. Dini bayramların toplumdaki bütünlükçülüğü bozduğu gerekçesiyle gayrimüslim halkın da katılım sağlayabileceği milli bayramlar oluşturulmuştur. II. Meşrutiyet'in önde gelenleri, devletin içinde bulunduğu buhranı dağıtmak için çabalarken bir yandan da yeni bir toplumsal düzen oluşturmayı amaç edinmiş ve bu durum "tebaadan vatandaşa geçiş sürecinin" fitilini ateşlemiştir. Tıpkı Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de ideal vatandaşlık fikri eğitim yoluyla genç bireylere aktarılacaktır. Genç birey artık devletin ideolojik yansımasının bir öznesi halini alacak ve gelecekte olmasına karar verilen düzenin sac ayağını oluşturacaktır. Devleti kurtarmanın son çabası olarak tarih, coğrafya, ve Malumat-ı Medeniye gibi derslere müfredatta yer verilerek toplum mühendisliğine girilmiştir. Bilhassa *Malumat-ı Medeniye* kitabında bir vatandaşta bulunması gereken hasletlere yer verirken kadın ve erkeğe biçilen roller gereği ödev ve sorumlulukları hatırlatılır; - her ne kadar kadını ve erkeği aynı kulvarda görmese de- "eşitlik, kardeşlik, özgürlük" gibi Fransız İhtilali'nin etkilerini yansıtan söylemlerde bulunulur; dinin siyasete alet edilmemesi gerektiği savunulur; iyi ve kötü yönetim biçimi olarak sınıflandırdığı

⁶⁰ Üstel, "Makbul Vatandaş"ın Peşinde II. Meşrutiyetten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi, ss. 25-26.

⁶¹ Ortaylı, *Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarihyazını*, ss. 192-193.

⁶² Ayşe Kadioğlu, "Vatandaşlığın Ulustan Arındırılması: Türkiye Örneği", Der. Ayşe Kadioğlu, Çev. Can Cemgil, Şu Kitapta: Vatandaşlığın Dönüşümü Üyelikten Haklara, 2. Baskı, İstanbul, Metis Yayınları, Kasım 2012, ss. 37-39.

yönetim modellerinde meşrutiyeti överken II.Abdulhamit döneminin yönetim şekline yönelik eleştirilerde bulunulur.⁶³

Her ne kadar vatandaşlık adına bir takım gelişmeler kat etse de Osmanlı Devleti çöküşün önüne geçemedi. Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı topraklarında bulunan Müslüman ve gayrimüslim halk arasındaki uçurumun iyice artmasına sebep oldu. Savaşların üzerine gerçekleştirilen nüfus mübadelelerinde Türkçe bilen Müslüman halkın Türkiye topraklarına getirilmesi ise homojen bir Türk toplumu oluşturma yolunda ilk adım olarak görüldü.⁶⁴ Kadioğlu'na göre Kurtuluş Savaşı'nın hemen ardından kurulan Türkiye'de türdeş vatandaş oluşturma gayreti tepeden inme bir biçimde aktarılmaya başlandı.⁶⁵ Yine Kadioğlu'na göre Türk olmayan Müslümanlara yönelik ilk asimilasyon süreci halifelüğün kaldırılması ile gerçekleşmiş, dinin birleştirici etkisi yok sayılarak milli bir bütünlük oluşturmak amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda kılık kıyafet yönetmeliği ile tüm toplumda dinsel kimlikten sıyrılma gayreti gösterilmeye devam edilmiştir. Bu anlamda denilebilir ki; Türkiye'de yaşayan vatandaşların sosyal ve siyasi hak talepleri, aşağıdan yukarıya doğru gerçekleşmekten ziyade yukarıdan aşağıya doğru gerçekleşmiştir.⁶⁶

Kadioğlu'na göre yeni kurulan T.C.'de amaç Batılılaşmak üzerinedir. Batı'nın laik ve milliyetçi yapısını esin kaynağı olarak kabul eden Türkiye için Osmanlı Devleti'nin çöküşünün en büyük sebeplerinden biri ise şeriatla yönetiliyor oluşudur. Yeni vatandaşın, bu yüzden eski dinî kimliğinden ve görüntüsünden arındırılması elzemdir. Türkiye'nin 1923 öncesi dönemi "unutma" eylemi çabası içinde olduğunu dile getiren Kadioğlu'nun yaklaşımına göre "Unutmak, Türkiye Cumhuriyeti'nde amaçlanan Batılılaşmanın bir tezahürüdür. Batılı olmaya engel oluşturan özellikleri unutma eylemi, eğitim sisteminde her gün yeniden üretilir."⁶⁷

Türkiye'de vatandaşlık; sınıf farklılıklarını reddeden, kanunların herkes için aynı oluşunu kabul ederek halkçı unsurları ön planda tutan bir anlayışla dizayn

⁶³ Üstel, *Makbul Vatandaş'ın Peşinde II. Meşrutiyetten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, ss. 27-66.

⁶⁴ Kadioğlu, "Vatandaşlığın Ulustan Arındırılması: Türkiye Örneği", ss. 35-41.

⁶⁵ Kadioğlu, "Türkiye'de Vatandaşlığın Anatomisi", ss. 109-119.

⁶⁶ Kadioğlu, "Vatandaşlığın Ulustan Arındırılması: Türkiye Örneği", ss. 35-41.

⁶⁷ Kadioğlu, "Vatandaşlığın Ulustan Arındırılması: Türkiye Örneği", ss. 35-43.

edilmiştir.⁶⁸ Türkiye'de vatandaş olmanın yolu ise 1928 yılında çıkarılan *Türk Vatandaşlık Kanunu* aracılığıyla izah edilmiştir. Bu yasa ile Türk babadan olan ya da Türk anneden doğan her çocuk Türk vatandaşı kabul edilmiştir. 1964 yılında dünyanın kabul ettiği standartlara uygun olarak yeni bir Türk Vatandaşlık Kanunu geliştirilmiştir. Hukukun üstünlüğünü esas alan ve evrensel vatandaşlık haklarından bahseden bu kanunda; herkesin vatandaş olma hakkına sahip olduğu, yalnızca bir vatandaşlığın kabul edildiği, vatandaşlık seçiminde herkesin özgür olduğu ve devlete bağlılıkla uyumayan hallerde kişinin vatandaşlıktan çıkarılabileceği dile getirilmektedir. Babanın vatandaşlığını, belirleyici bir unsur olarak zikreden ve Türk kadınının yabancı bir erkekle evlenmesi halinde vatandaşlıktan men edilmesine sebep olan ilke ise 1981 yılında değiştirilmiştir. Ayrıca çoklu vatandaşlık hakkındaki değişiklikler de 1980 askeri darbesi sonrası kabul edilebilir hale gelmiştir.⁶⁹

1.2. TÜRKİYE'DE VATANDAŞLIK EĞİTİMİ

Vatandaşlık eğitimi ilk olarak aile içerisinde başlamakta ve ilerleyen yaşlarda toplumsallaşma süreciyle birlikte değişim ve dönüşüme uğramaktadır.⁷⁰ İçduygu, "Her bireyin vatandaşlık anlayışının gelişimi aynı zamanda toplumsal bir mirastır." diyerek vatandaşlık kavramının yalnızca devlet ve birey arasında kurulan aktarım kanallarıyla değil, toplumsallaşma süreciyle de anlam kazandığı üzerinde durmaktadır.⁷¹ Ancak vatandaşlık kavramı esas olarak siyaset bilimini ilgilendirmektedir ve vatandaşlık, politika kanallarının yönlendirmesi sonucu eğitimi

⁶⁸ Erkan Doğan, "II. Meşrutiyet Döneminden Cumhuriyet'in Kuruluş Yıllarına Halkçılık Fikrinin Gelişimi", İnsan ve İnsan, Cilt 6, Sayı 20, 2019, s. 139.

⁶⁹ Nalan Soyarık Şengül, "Türk Vatandaşlığının Yasal ve Anayasal Esasları: Değişimler ve Devamlılıklar", Der. E. Fuat Keyman ve Ahmet İçduygu, Çev. Bahar Ulukan, Şu Kitapta: Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye'de Vatandaşlık, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, ss. 138-150.

⁷⁰ İpek Som ve Hakan Karataş, "Türkiye'de Vatandaşlık Eğitimi Üzerine Bir İnceleme", Uşak Üniversitesi Eğitim Araştırmaları Dergisi, Cilt 1, Sayı 1, ss. 34-36.

⁷¹ Ahmet İçduygu, "Türkiye'de Uluslararası Göç ve Vatandaşlık Tartışması: Birey Düzeyinde Analiz", ss. 237-238.

gerekli olan bir konudur.⁷² Her devlet, kendi vatandaşını kendi ideali doğrultusunda yetiştirmek ister ve bunun için kendisine bir "milli eğitim politikası" geliştirir. Bu politikayı belirlerken devletin sahip olduğu değerler ve manevi duygular son derece önemlidir.⁷³

Eğitim birliğini sağlamak devletin eğitim politikasıyla mümkündür. Aile ortamında bulunup aynı duygu ve düşüncelerle yetişmeyen okul çağındaki genç bireylerin; ilerleyen süreçte ideal bir vatandaş olmasının zorlaşması, siyasal ve sosyal yabancılaşma içerisine düşmelerine sebep olacak ve bu bireysel problem kümülatif bir biçimde birikerek toplumun genelini rahatsız eden, devlet yönetimini istikrarsızlığa sürükleyen bir hâl alacaktır. Kimi yorumculara göre bu istikrarsızlığın sonucunda ortaya çıkacak kaos halinin önüne geçmede devletin vereceği vatandaşlık eğitimi son derece önemlidir.⁷⁴

Vatandaşlık eğitimi, kişilere siyasal okuryazarlık becerisi kazandırırken ortak değer ve manevi birlikteliğin aktarımını da kolaylaştırır. Her ülke eğitim sayesinde vatandaşlarına; kimlik duygusu verme, kendinin ve başkalarının haklarının farkında olma, sorumluluklarını yerine getirme, iyi bir genel kültür ve toplumsal değerleri eleştirel bir biçimde gözden geçirerek yaşama imkanını sağlama peşindedir.⁷⁵

1.2.1. Türkiye'de Milli Eğitim Politikasının Şekillenmesi

Türkiye'deki vatandaşlık eğitimi tarihsel perspektiften incelendiğinde; Osmanlı Devleti'nde Müslüman ve gayrimüslim çocukların ayrı eğitim aldığı düzensiz görüntü yüzünden istenilen düzeyde oluşturulamadığı için başarısızlıkla sonuçlanan

⁷² Dağ, "Vatandaşlığın Niteliksel Dönüşümü ve Vatandaşlık Eğitimi Üzerine Bir Betimleme Çalışması", ss. 112-115.

⁷³ Hayati Tetik, "İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi 2010-2018 Öğretim Programı Ünite ve Kazanımları Üzerine Bir Değerlendirme", Universal Journal of Theology, Cilt 3, Sayı 1, s. 67.

⁷⁴ Som ve Karataş, "Türkiye'de Vatandaşlık Eğitimi Üzerine Bir İnceleme", ss. 34-36.

⁷⁵ Dağ, "Vatandaşlığın Niteliksel Dönüşümü ve Vatandaşlık Eğitimi Üzerine Bir Betimleme Çalışması", ss. 112-115.

ideal vatandaşlık vurgusunun, T.C.'de, ulus-devletin ideallerini öngören nitelikte laik ve milliyetçi bir yapıda tasarlanması ile başarıya ulaştığı söylenebilir. Geçmişinden bağımsız bir şekilde Batı modeli örnek alınarak oluşturulmak istenen bu yapı için uygun zeminin hazırlanması gereklilik arz etmekteydi. Bu hazırlanma süreci ise genç bireylere, olması arzu edilen düzenin fikirlerini tek elden oluşturulan milli bir eğitim kanalıyla aktarılmasını mümkün kılacak çalışma süresini ifade etmektedir. Bu sebeple Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş aşamasında toplumsal anlamda köklü değişimlerden en önemlisi eğitim alanında gerçekleşmiştir.⁷⁶

Gazi Mustafa Kemal, 1921 yılında mücadele süreci devam ederken bile geleneksel yöntemlerle gerçekleştirilen eğitimin, ülkenin geri kalmasına sebep olduğunu ve en yakın zamanda milli bir eğitim sisteminin kurulması gerektiğini vurgulamıştır.⁷⁷ Gerçekleşen ilk değişim, *Tevhid-i Tedrisat Kanunu*'yla ülke düzeyindeki eğitim karmaşasına son verilmesi ve beraberinde her eğitim kurumunda aynı müfredatla ders aktarımının gerçekleştirilmesinin sağlanmasıdır.⁷⁸ Modern devletin kurucusu Mustafa Kemal bu anlamda "Eğitim ve öğretimi birleştirmedikçe aynı fikirde, aynı zihniyette bireylerden oluşan bir millet yapmaya imkân aramak abesle uğraşmak olmaz mıydı?"⁷⁹ sözüyle de eğitimin bireylere vatandaşlık bilinci verme hususundaki önemini dile getirmektedir.

T.C.'nin kurucuları, modern vatandaşın cumhuriyetçi niteliklerle donatılmasını arzu ediyordu. Toplum, bir yandan siyasal açıdan bilinçlendirilmeli, diğer yandan da özgürlüklerinin farkına varacak seviyeye getirilmeliydi. T.C.'nin kurucuları, ideal vatandaş tasarlarlarken "haklar" odaklı ele almaktan ziyade, rasyonel ve laik bir "ulusal kimlik" yaratmayı amaç edinince "ahlak" yüklü bir toplumsal norm silsilesi ideal vatandaşa giden yolu oluşturmuştur.⁸⁰

⁷⁶ Fadime Koç Damgacı, "Vatandaşlık, Çeşitlilik ve Çoğulculuğun Tarihsel Süreç İçerisinde Türk Eğitim Sistemi'ndeki Yeri", 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 5, Sayı 13, 2016, ss. 226-230.

⁷⁷ Doğu Perinçek, *Atatürk Din ve Laiklik Üzerine*, 2. Baskı, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1997, s. 32.

⁷⁸ Sedat Murat, *Dünden Bugüne İstanbul'un Nüfus ve Demografik Yapısı*, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 2006, s. 80.

⁷⁹ Perinçek, *Atatürk Din ve Laiklik Üzerine*, s. 91.

⁸⁰ E. Fuat Keyman ve Ahmet İçduygu, *Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye'de Vatandaşlık*, Çev. Bahar Ulukan, 1. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Mayıs 2009, ss. 8-15.

T.C.'nin kurucuları, ideolojilerini topluma nüfus ettirmenin en etkili yolunun okullardan geçtiğini bilmekteydiler. Yeni kurulan ve Osmanlı Devleti'nin kültürel mirasını taşıyan devlette; eski alışkanlıklardan sıyrılarak toplumun arzu edilen medeni ve laik görüntüye kavuşturulmasında kullanılacak bir araç olan okullarda, genç nesillere ideal vatandaş kimliği hakkında verilecek derslerin müfredatı belirlenmeye başlayacaktı. Çokuluslu devlet modelinden ulus-devlet kimliğine geçilmesiyle birlikte, 31 Mart Ayaklanması'na benzer bir isyanın yaşanmaması için eğitim alanında yapılacak reformlar titizlikle ele alınmaktaydı. Aynı zamanda dini hükümler doğrultusunda yönetilen bir toplumun, seküler kurallara uyum sağlamasının yolu da genç bireylerin okullarda alacağı eğitimle mümkün olacağı düşünülmekteydi. Şüphesiz ideal vatandaşın inşasında toplumun yeni kuralları içselleştirmesi tek elden çıkacak olan bir eğitim programıyla mümkün olabilecekti. Bu sebeple kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu, ideal vatandaş vurgusunun temel taşlarından biri olacaktı.⁸¹

1.2.2. Türkiye'de Müfredatın ve Ders Kitaplarının Belirlenme Süreci

Türkiye'de ders kitaplarının hazırlanması dönem dönem farklı kurumlar aracılığı ile gerçekleştirilmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında ders kitapları MEB tarafından hazırlanmaktaydı. 1946 ve 1973 yılları arasında ise MEB'in belirlediği müfredat doğrultusunda, ders kitaplarının hazırlanması özel sektörün sorumluluğuna devredilmiştir. 1973-1991 yılları arasında kitapların hazırlığı MEB'e tekrar verilirken 1991 yılında yeniden özel sektöre sevk edilmiştir.⁸² 1995'te MEB Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı (TTKB) tarafından yayınlanan yönetmelikte ders kitapları;

⁸¹ Üstel, "Makbul Vatandaş"ın Peşinde II. Meşrutiyetten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi, ss. 128-128.

⁸² Şimşek, "İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitapları "Ahlak" Öğrenme Alanlarının İncelenmesi", ss. 192-193.

yarışma, sipariş, satın alma, yazdırma ve özel kesim tarafından hazırlanma şeklinde farklı bir sisteme bağlanmıştır.⁸³

Her yıl, ilköğretim ve ortaöğretim okullarında okutulmasına karar verilen ders kitaplarının listesi, Tebliğler Dergisi'nde⁸⁴ yayınlanmaktadır. Politika yapıcılar, günün şartlarına ve kendi ideolojik görüşlerine uygun olarak belirledikleri yeni müfredatla oluşturulmasının talimatını verdikleri ders kitaplarının seçimi hususunda, okuldaki zümre öğretmenlere⁸⁵ hak tanımaktadır. İçerik olarak birbirine çok yakın olan ders kitapları, zümre öğretmenler tarafından seçilmekte ve okul müdürü tarafından onaylanarak MEB'e bildirilmektedir.⁸⁶ Böylelikle öğretmenler seçenekler arasında kendi iradeleriyle tercihte bulunsa da resmi yaklaşımın söylemlerinden faydalanmaktadırlar.

2563 sayılı Tebliğler Dergisi'nde, Türkiye'deki milli eğitimin temel ilkelerinden bahsetmektedir. Bu ilkeler; ülke vatandaşı olan herkesin eşit bir eğitim görme hakkına sahip olduğu, milli eğitim hizmetinin toplumun ihtiyaçları doğrultusunda şekillendirildiği, kişilerin gelişim ve ilgi alanları doğrultusunda uygun programlara yönlendirildiği, kadın - erkek ayırt etmeksizin kimsenin eğitim hakkından mahrum bırakılamayacağı, Atatürk ilke ve inkılapları doğrultusunda eğitimin esas olduğu, demokratik düzen gereğince uygulamaların tabi tutulduğu, laiklik ilkesi gereğince DKAB dersine ihtiyaç duyulduğu, eğitimde bilimsel ve teknolojik gelişmelerden faydalanıldığı şeklinde sıralanmaktadır.⁸⁷

Tarih ilerlerken beraberinde değişimi ve dönüşümü de getirmektedir. Bu dönüşüm toplumsal olarak da etkilerini gösterir. Değerlerin, ihtiyaçların ve beklentilerin; toplumun ve zamanın gereğine göre değişiklik göstermesi doğaldır.

⁸³ Milli Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi, Temmuz 1995, Sayı: 2434, ss. 597-628.

⁸⁴ Tebliğler Dergisi, Milli Eğitim Bakanlığı'nın talimatıyla Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı tarafından her ay düzenli yayınlanan yönetmelik ve tüzükleri içermektedir. Dergide Türkiye'de eğitim hakkındaki tüm yasal konulara yer verilmektedir. Tebliğler Dergisi'ne ulaşmak için bkz. <http://tebligler.meb.gov.tr>, Erişim: 21.06.2022

⁸⁵ Zümre, kelime manası olarak "takım, cins" gibi anlamlara gelmektedir. Zümre öğretmen ise Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı olarak bir okulda çalışmakta olan öğretmenlerin aynı branştakilerle oluşturduğu grubu ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.turkedebiyati.org/zumre-ogretmenler-kurulu/>, Erişim: 21.06.2022

⁸⁶ Milli Eğitim Bakanlığı, Tebliğler Dergisi, Cilt: 66, Sayı: 2549, Haziran 2003, ss. 179-180.

⁸⁷ Milli Eğitim Bakanlığı, Tebliğler Dergisi, Cilt: 67, Sayı: 2563, Ağustos 2004, ss. 720- 722.

Haliyle eğitim süreci de bu değişiklikten etkilenmektedir. Bu anlamda 2002'den bu yana iktidarda bulunan AK Parti, eğitim alanında pek çok yenilik gerçekleştirmiştir. Sınav sisteminden müfredat değişikliklerine, okullardaki kılık kıyafet düzenlemesinden ücretsiz eğitimin gerçekleşmesine kadar pek çok konuda revizyon söz konusu olmuştur. Eğitim, ulusal kalkınmanın bir gerekliliği olarak görülmüştür.⁸⁸ Geçmişten bugüne kadar Milli Eğitim Şûraları'ndan parti ve hükümet programlarına kadar pek çok yerde değerlendirilen ders kitapları, 2003 yılından itibaren AK Parti hükümeti tarafından ilköğretim öğrencilerine ücretsiz hale getirilmiştir.⁸⁹ Ayrıca laiklik ilkesi zedelenmeden din eğitiminin usulüne uygun olarak gerçekleştirileceği parti programında belirtilen hususlardan biri olarak dikkat çekmektedir.⁹⁰ 2005 yılında üç yıllık lise eğitiminin, 2005 - 2006 eğitim - öğretim yılından itibaren dört yıla uzatılıp derslerin müfredatında da dönemin ihtiyaçları ve hükümetin ideolojik tercihleri doğrultusunda değişikliklere gidilmesi bu duruma verilebilecek bir diğer örnektir.⁹¹

1.2.3. Vatandaşlık Eğitiminin Aktarımında Etkili Bir Araç: Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi

Cumhuriyet kurulduktan sonra Türkiye'de vatandaşlık eğitimi çeşitli ders kitaplarında ve müfredatın içeriğinde yer alarak öğrencilere aktarılmıştır. Bu aktarım şekli gerek vatandaşlık bilgisi adı altında açılan dersler aracılığıyla gerekse din kültürü, tarih, coğrafya, Türkçe, edebiyat dersleri ile aktarılmaktaydı. Bu eğitimde en çok dikkat çekense vatandaşlık kavramının her siyasi iktidar değiştiğinde yeniden

⁸⁸ Esengül Balcı, "Adalet ve Kalkınma Partisi İktidarı Döneminde Türkiye'de Eğitim Politikaları", İnsan ve İnsan, Cilt:8, Sayı: 27, 2021, ss. 121.

⁸⁹ Mustafa Bayrakçı, "Ders Kitapları Konusu ve İlköğretimde Ücretsiz Ders Kitabı Dağıtım Projesi", Milli Eğitim Dergisi, Sayı: 165, 2005, s. 1.

⁹⁰ Balcı, "Adalet ve Kalkınma Partisi İktidarı Döneminde Türkiye'de Eğitim Politikaları", ss. 122.

⁹¹ Milli Eğitim Bakanlığı, Tebliğler Dergisi, Cilt: 68, Sayı: 2574, Temmuz 2005, ss. 473-475.

tanımlanmış olmasıdır. Bu da her hükümetin kendi ideolojik fikirlerini genç bireylere aktarma çabasının bir göstergesi niteliğindedir.⁹²

1924 yılında eğitim hakkında yapılması kararlaştırılan değişiklikler için toplanan heyet ders kitaplarında ilk olarak, Osmanlı Devleti döneminden kalma bilgileri eleterek cumhuriyete uygun fikirlerin aşılandığı ifadelerle yer vermiş ve bu doğrultuda bir ders müfredatı belirlemiştir. II. Meşrutiyet zamanında verilen "Malumat-ı Medeniye" dersinin adı "Malumat-ı Vataniye" olarak değiştirilerek yeni rejimin güzelliklerine vurgu yapılmıştır. 1926 yılında ise bu dersin adı "Yurt Bilgisi" olarak güncellenmiştir. Dersin amacı; siyasal ve sosyal farkındalık ışığında tartışma ve kendini ifade edebilme kabiliyetine sahip vatansever bireyler yetiştirmektir.⁹³

1929 yılında Gazi Mustafa Kemal tarafından kaleme alınan *Medeni Bilgiler* kitabı⁹⁴ okullarda okutulmasına karar verilen bir eserdir.⁹⁵ Bu eserde vatandaşın devlet için vergi vermesi, askerlik yapması, iyilik ve güzellikle hareket etmesi, diline, yurduna ve milletine sahip çıkması gibi bir takım sorumluluklarından bahsederken, devletin de vatandaşa hürriyet ve eşitlik gibi imkanları sağlaması gerektiği ifade edilmektedir.⁹⁶

1930 yılına kadar asgari bir biçimde de olsa din dersine yer verilen okul eğitiminde, daha radikal bir anlayışa geçişle birlikte değişiklikler ortaya çıkmıştır. Bu tarihten itibaren laiklik anlayışında olduğu gibi ideal vatandaşlık anlayışında da keskin kararların alınmaya başlandığı söylenebilir.⁹⁷ Hakeza aynı yıllarda vatandaşlık ve medeni bilgiler hakkında bir takım kaideler içeren din dersleri, Türkiye'de yalnızca Müslümanların yaşamadığı başka din mensuplarının da bulunduğu gerekçesiyle müfredattan kaldırılarak bu dersi almak ailelerin onayına bırakılmıştır.⁹⁸ Din dersi 1935'te ise tamamen kaldırılarak ideal vatandaşlık eğitimi yalnızca milli ve

⁹² Som ve Karataş, "Türkiye'de Vatandaşlık Eğitimi Üzerine Bir İnceleme", s. 37.

⁹³ Üstel, "Makbul Vatandaş"ın Peşinde II. Meşrutiyetten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi, ss. 129-132.

⁹⁴ Mustafa Kemal Atatürk, *Medeni Bilgiler Türk Milletinin El Kitabı*, 2. Baskı, İstanbul, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, Eylül 2010.

⁹⁵ Som ve Karataş, "Türkiye'de Vatandaşlık Eğitimi Üzerine Bir İnceleme", s. 37.

⁹⁶ Mustafa Kemal Atatürk, *Medeni Bilgiler Türk Milletinin El Kitabı*, ss. 40-105.

⁹⁷ Üstel, "Makbul Vatandaş"ın Peşinde II. Meşrutiyetten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi, ss. 136-137.

⁹⁸ Şeyma Dutar, Cumhuriyet Dönemi Din Politikaları ve Toplumsal Tepkiler 1923-1960, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar, 2015, s. 19.

laik bir anlayışla verilme gayreti içerisinde girilmiştir.⁹⁹ 1936 yılında ise Cumhuriyet Halk Fırkası'nın programında bulunan ve 1937 yılında anayasaya geçecek olan Atatürk ilkeleri, milli eğitimin programına dahil edilerek "parti-devlet yurttaşlığı" anlayışı gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.¹⁰⁰

Demokrasinin ve anti-demokrasinin bir arada hüküm sürdüğü yıllardan 1946 yılındaki çok partili hayata geçiş sürecine kadar eğitim programında köklü bir değişikliğe gidilmemiştir. 1950 yılında hükümet programını ilan eden Adnan Menderes, eğitim hususunda tek partili dönemde gerçekleştirilecek politikadan daha farklı bir politika olacağının sinyallerini vermiştir. 1950 yıllarında Demokrat Parti'nin iktidara geçmesinden itibaren eğitim programına "milli ahlak" ve "manevi değer" gibi bir takım eklemeler yapılmıştır.¹⁰¹ Sözü edilen politika daha çok dini eğitim alanında olacağı yönünde bir hissiyatı ihtiva etmektedir. 1954 seçimlerinde de partinin eğitim politikası hakkındaki fikirlerinde bir değişiklik olmamıştır. 1960 yılına kadar Demokrat Parti, din eğitimi hususunda gerekli gördüğü politikayı sürdürmeye devam etmiştir.¹⁰²

1960 yılında hazırlanan anayasadaki aşırı özgürlükçü tutum, siyasal çoğulculuğu hakim kıldığı için ülkede, ideal vatandaş anlayışından uzak bir biçimde, anarşik olaylara sebep olduğu iddia edilmiştir. Bu dönemde meydana gelen siyasal şiddet neticesinde 12 Mart Muhtırası gerçekleşmiştir.¹⁰³ İdeal vatandaştan arzu edilen birlik ve beraberlikten uzak bir biçimde, ülkenin sağ ve sol olarak bölünmesi din eğitiminin gerekliliği hususunda bir takım soru işaretlerini beraberinde getirmiştir. 1974 yılında Bülent Ecevit ve Necmettin Erbakan hükümeti, programında din ve ahlak eğitimi hakkında çalışmalar yürütüleceğine değinilmiştir. Liselere ahlak dersi konularak mevcut kargaşa önlenmeye çalışılmıştır.¹⁰⁴

⁹⁹ Abdülkâki Gölpinarlı, *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri*, 2. Baskı, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2005, s.12.

¹⁰⁰ Üstel, "Makbul Vatandaş"ın Peşinde II. Meşrutiyetten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi, s. 143.

¹⁰¹ Üstel, "Makbul Vatandaş"ın Peşinde II. Meşrutiyetten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi, ss. 240-243.

¹⁰² Sinan Ateş, *Türkiye'de Din Politikaları ve Din-Siyaset İlişkisi*, İstanbul, Ötüken Yayınları, ss. 220-222.

¹⁰³ Cengiz Sunay, "Türk Siyasal Hayatında Danışma Meclisi", İnsan ve İnsan, Cilt 6, Sayı 19, s. 80.

¹⁰⁴ Abbas Çelik, "1960 Sonrası Türkiye'de Din Eğitimi", Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 0, Sayı 29, ss. 71- 79.

1969 yılından itibaren "Vatandaşlık Bilgisi" adıyla verilen dersler, "Sosyal Bilgiler" dersine eklenerek vatandaşlık eğitiminde bir düzenlemeye gidilmiştir. Sorumluluk sahibi, toplumsal ve siyasal meselelere duyarlı bir toplum inşa etme çabasında olan yeni eğitim programı; Üstel'e göre bu zamana kadar düzenlenmiş "en demokratik program" şeklinde kendisini göstermiştir. 1973 yılında yapılan yeni düzenlemeler ise eğitimdeki demokratik yurttaş yetiştirme çabasını sekteye uğratar nitelikte, her türlü tartışmadan uzak bir eğitim modelini esas almıştır.¹⁰⁵

12 Eylül 1980 yılında gerçekleşen darbe sonrasında eğitim programlarındaki din algısı; İslam'ın Türk kültüründeki etkileri düşünülerek, toplumun ahlaki yapısını düzenleme aracı olarak kullanılmış ve ideal vatandaşın inşası için ders kitaplarında da bu şekilde işlenmiştir. 1974 yılına kadar ahlak derslerini kimin vereceği hususunda belirsizlikler sürmüş, isteğe bağlı olarak gerçekleştirilen din eğitimi Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nu zedeler nitelikte olduğu kanaatine varılarak 1982 yılından sonra bu ders *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi* adını alarak Anayasa gereği tüm okullarda öğretilmesi zorunlu hale getirilmiştir.¹⁰⁶ 1985 yılında alınan bir kararla *Sosyal Bilgiler Dersi* olarak verilmekte olan ders ise "Milli Coğrafya, Milli Tarih, Vatandaşlık Bilgisi" derslerine bölünmüştür. Vatandaşlık Bilgisi dersi, bugüne kadar vatandaşlığın tanımını içeren tüm ders kitaplarında olduğu gibi vatandaşlıkla ilgili belli bazı bilgilerin aktarılmasından ziyade, olması gereken vatandaşlık algısını anlatan ve ideal vatandaşlık vurgusunu meydana getiren bir nitelik arz etmektedir. 1990'lı yıllardan itibaren gelişen küreselleşme hareketinin neticesi olarak insan haklarına verilen önemin artmasıyla Vatandaşlık Dersi'nin yerini "İlköğretim Vatandaşlık ve İnsan Hakları Eğitimi" dersi almıştır.¹⁰⁷

1980 yılından itibaren ders kitaplarında dinin, millet olabilme hususundaki etkileri üzerinde durulmuştur. Nitekim 1980 sonrası Türk-İslam sentezi gerçekleşmiştir. Vurgulanan hakim düşünce, vatandaş olmanın unsurlarından sayılan ahlaki kuralları oluşturan temel etkenlerden birisinin *din* olduğu yönündedir. Türk toplumunun İslam dini ve kültürüyle olan yakından ilişkisi, her ne kadar laik bir

¹⁰⁵ Üstel, "Makbul Vatandaş"ın Peşinde II. Meşrutiyetten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi, ss. 260-264.

¹⁰⁶ Mustafa Tavukçuoğlu, "Cumhuriyet Döneminde Din Derslerinin İlkokul Programlarındaki Yeri", Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 6, Sayı 6, 1996, ss. 147-161.

¹⁰⁷ Üstel, "Makbul Vatandaş"ın Peşinde II. Meşrutiyetten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi, ss. 277-285.

sisteme geçilmiş olsa da göz ardı edilemez bir gerçektir. Osmanlı Devleti'ndeki teokratik yönetim şekliinden sonra T.C.'deki laik yönetim şekli, toplumun ahlaki ve bütünlükçü yapısında bir erozyona sebebiyet vermesi ihtimali gözetilerek DKAB derslerine ehemmiyet verilmiştir.¹⁰⁸ Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na aykırı olmayan bir tutumda, tüm okullarda bu dersin eğitimine aynı müfredatla başlanarak, genç bireylere hem dinî bilgiler hem de ahlaki eğitimler verilmeye başlanmıştır.¹⁰⁹ DKAB ders kitaplarında, Sünni bir eğitim modelini kapsadığı iddiasıyla toplumun bütünlüğünü böldüğü düşünülen ve laik sisteme aykırı olan ibareler üzerinde durularak her hükümetin kendi politikasınca belirlenen yeni düzenlemelere gidilmiştir.¹¹⁰

Tüm bu süreç göstermektedir ki vatandaşlık eğitimi salt bir şekilde "vatandaşlık dersi" adı altında verilmesi yetersiz görülmüş, toplumu ortak bir ahlak ve kültür bilincinde toplayabilmek için DKAB dersine de ihtiyaç olduğu düşünülmüştür. Toplumun içinde bulunduğu tarihsel süreç, dünya politikaları, ülkedeki hükümet değişiklikleri gibi faktörler ideal vatandaşı inşa etme sürecinde farklı yöntemler uygulanmasını doğurmuş, bunun sonucunda ise DKAB derslerinde de bir takım müfredat değişikliklerine gidilmiştir. Her ne kadar dinî bilgilerin aktarılma aracı olarak düşünülse de DKAB dersleri; vatandaşlık eğitimi için ideal bir araç olarak değerlendirilmiş, toplumu ortak bir paydada toplayarak bir arada tutmayı ve hükümet politikaları doğrultusunda ideal vatandaş yetiştirmeyi amaç edinmiştir.¹¹¹

MEB tarafından yayınlanan 2010 yılına ait ilköğretim DKAB programında eğitimin amacı

"Her eğitim sisteminin yetiştirmek istediği bir "insan tipi" vardır. Bu istek, o eğitim sisteminin şekil ve muhtevasının belirlenmesinde önemli rol oynar. Buna millî eğitim politikası da denilebilir. Eğitim politikalarının

¹⁰⁸ Üstel, "Makbul Vatandaş"ın Peşinde II. Meşrutiyetten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi, ss. 289-290.

¹⁰⁹ Tavukçuoğlu, "Cumhuriyet Döneminde Din Derslerinin İlkokul Programlarındaki Yeri", ss. 147-161.

¹¹⁰ İsmail Akyüz, Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Din Politikaları (Recep Tayyip Erdoğan Dönemi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Din Sosyolojisi Doktora Tezi, Sakarya, 2016, s. 208.

¹¹¹ Ahmet Çelik, "İlk Öğretim Müfredatında "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi" Dersi", Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 5, Sayı 16, Bahar - 2006, ss. 100-104.

*belirlenmesinde ise o milletin ve devletin sahip olduğu değerlerin rolü büyüktür. Millî eğitimimizin temel amaçlarına bakıldığı zaman, yetiştirilmek istenilen insan tipine ulaşmada din kültürü ve ahlak bilgisi dersinin büyük bir katkı sağlayacağını görebiliriz."*¹¹²

şeklinde açıkça ifade edilerek DKAB dersinin hedefleri belirtilmiştir.

¹¹² İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı, Ankara: MEB, 2010, s. 7.

İKİNCİ BÖLÜM

2. DKAB DERS KİTAPLARI EKSENİNDE İDEAL VATANDAŞIN AHLAK EĞİTİMİ

Çalışmanın bu bölümünde DKAB ders kitaplarında ilkokuldan lise düzeyine kadar her aşamada toplumun ahlaki değerleri hakkında çeşitli bilgilendirmelerde bulunmaktadır. Genç bireylerin ahlaki açıdan devletin arzu ettiği ideal vatandaş profiline uygun olarak gelişmesi için ders kitaplarında verilen bilgiler, 2002 yılından 2020 yılına kadar kimi zaman gelenekçi kimi zaman da seküler bağlamda eleştirel olarak değerlendirmeye tabi tutulmuştur. DKAB ders kitaplarında dikkat çeken önemli hususlardan biri, her ne olursa olsun *ahlak* kavramının toplumsal açıdan önemine vurgu yapılmış ve ortak kültürel değerler etrafında aynı idealler doğrultusunda bir vatandaş profili oluşturma gayreti içerisine girilmiş olmasıdır.

Bu bölümde 2002 yılından itibaren 6, 7, 8, 9, 10, 11 ve 12. sınıf DKAB ders kitaplarındaki ahlak eğitimi aktarılmaya çalışılacaktır. İlk olarak ders kitapları ekseninde örf ve adetlerin ahlakla ilişkisi incelendikten sonra dinin ahlaka etkileri üzerinde durulacaktır. Siyasi söylemler neticesinde ders kitaplarında değişen ahlak anlayışının evrensel bakış açısından milli bir anlayışa geçişi incelenecektir. Değerlerin, dinin ve adaletin toplumsal cinsiyet, etnik ve kültürel pek çok farklılığın önüne geçmek için kullanılışının ders kitaplarına yansımaları ele alınmıştır. Son olarak ahlaki açıdan eğitimin başladığı ilk mecra olan aile ve aile ahlakı hakkında ders kitaplarındaki bilgilere yer verilmiştir.

Bireylerin toplum düzeni olmaksızın kendi istek ve arzuları ile hareket etmesi, sosyal ve siyasal ortamda çeşitli sıkıntılara sebep olacaktır. Bu yüzden bireylerin

davranışları "toplumsal kontrol mekanizması" aracılığıyla sınırlandırılmalıdır. Toplumun tamamının benzeri hareketlerde bulunması, diğerlerinden farklı davranan bireyleri dizginler hale gelmektedir. Bireyler, toplumun genel kuralları sayesinde kendileri de benzeri davranışları içselleştirecek ve herkesin gerçekleştirdiği eylemleri düşünmeden gerçekleştirir hale geleceklerdir. Ahlak, normlar, değerler, görgü kuralları, örf ve adetler sayesinde bireyler kontrol edilebilir hale gelmektedir.¹¹³

Türkiye'de DKAB dersleri; İslam dini ile birlikte diğer dinleri de ele alırken genç bireylerin ahlaki ve kültürel bilgileri öğrenmesini amaç edinmektedir. Bu eğitimin verilmesinde örgün eğitim kurumu olan MEB'e bağlı okullar sorumludur. MEB ise siyasi söylemin eğitime aktarılmasını sağlayan bir kanaldır. DKAB ders kitaplarının müfredatını belirlemek ve ders kitaplarının içeriğine karar vermek de bu noktada elzemdir.¹¹⁴

2.1. İDEAL VATANDAŞIN AHLAK ANLAYIŞI

Cumhuriyetin ilk yıllarında ibadet esasları, dinin gereklilikleri, inanç hakkındaki gerekli bilgileri içeren din dersi eğitimleri; ilerleyen yıllarda vatandaşlık eğitimine dayalı bir ahlak anlayışının hangi ders aracılığıyla verilmesi gerektiği tartışmalarıyla bir takım değişikliklere uğramıştır. İdeal vatandaşın şekillenmesinde DKAB dersine verilen önem özellikle 1980 yılından itibaren artmış ve ahlak eğitimi açısından müfredata ayrılan kısım her geçen gün genişletilmiştir.¹¹⁵

¹¹³ Remzi Y. Kıncal, *Vatandaşlık Bilgisi*, 4. Basım, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık, Ekim 2015, ss. 25-34.

¹¹⁴ Şimşek, "İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitapları "Ahlak" Öğrenme Alanlarının İncelenmesi", ss. 192-193.

¹¹⁵ Şimşek, "İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitapları "Ahlak" Öğrenme Alanlarının İncelenmesi", ss. 196-199.

2.2.1. Örf ve Adetlerin Ahlakla İlişkisi

2002 yılına ait lise 2 DKAB ders kitabında geçen ifadeye göre toplumun ahlaki yapısını belirleyen, toplumu bir arada tutan, birlik ve beraberliği sağlayan unsurların başında örf ve adetler gelmektedir. Çünkü örf ve adetler, yasalarda yazmayan ancak toplumun uymak zorunda hissettiği, uyulmaması halinde de yaptırımı toplumdan dışlanmak olan bir takım kurallardır. Ahlak, iyi hasletlerin bütününe kapsadığı gibi örf ve adetlerle de yakından ilişkili olarak değerlendirilmiştir. Yalnız kan davası, aile baskısıyla eş boşayıp aile birliğini bozma gibi adetlerin ahlaka uymayacağı yönünde bir takım bilgilendirmeler verilerek toplumun huzurunu ve birlikteliğini sağlama yönünde bir çabaya girildiği de dikkat çekmektedir. Ders kitabının devamında saygısız, kaba davranışları olan, kavgacı insanların da örf ve adetlere uygun davranmayarak gayriahlaki bir tutumda oldukları dile getirilir, toplumun huzurunu kaçıran her türlü davranıştan uzak durulması gerektiği yönünde bir takım bilgilere yer verilir. Ayrıca örf ve adetlerin kaynaştırıcı etkileri, ulusal bayramların kutlanmasıyla özdeşleştirilerek vatan ve millet sevgisini artırdığını dile getirilmektedir. Osmanlı Devleti zamanından kalma han, hamam külliye, kervansaray gibi yapıların da örf ve adet üzere açıldıkları, bu anlamda toplumun birlik ve beraberliğine hizmet eder nitelikte olduğu da diğer söylemler arasındadır. Bu anlamda örf ve adetlere kültürümüzün devamlılığını sağladığı, manevi duyguları artırdığı için önem verilmesi gerektiği; önem verilmemesi halinde başka milletlerin etkisi altında kalarak kültürel yozlaşma ve asimilasyona tabi kalınacağı üzerinde durulmuş, Atatürk'ün sözlerine atıfta bulunarak bu düşünce güçlendirilmeye çalışılmıştır.¹¹⁶

2004 yılına ait DKAB lise 1 ders kitabında, bundan önceki yıllarda olan kitaplar gibi toplumu zarara uğratacak bir takım örf ve adetlere karşı bir cephe alınmakta ve akla aykırı olan her türlü örf ve adetten uzak olunması gerekliliği dile getirilmektedir. Toplumda düşmanca tavırlara sebep olan örf ve adetler, genç

¹¹⁶ Hasan Hüseyin Dilaver, Cemal Tosun, Nevzat Aşıkoğlu ve Ömer Öcal, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 2 Ders Kitabı*, Ankara, Gün Yayıncılık, Haziran 2003, ss. 62-68.

bireylere sıklıkla hatırlatılarak bunları önleyip toplumsal huzura ulaşmanın gerekliliği dile getirilmekte ve bu anlamda bilinçlendirme çalışması yapılmaktadır.¹¹⁷

2005 yılına ait DKAB lise 1 ders kitabında örf ve adetlerin her birinde dinin etkisinin mevcut olduğu konusu dile getirilmektedir. Buna örnek olarak, erkek çocuklarının sünnet olmasının dini bir ritüel olduğu ancak bunun tören haline getirilmesi ile örf ve adet halini aldığı gösterilmektedir. Kitap, örf ve adetlerden bahsederken bir önceki yıllara ait ders kitaplarının aksine yalnızca olumlu yanlarına eğilerek gelenekçi bir tutum çizmektedir.¹¹⁸

2012 yılı DKAB 9. sınıf ders kitabı örf ve adetlerin din ile yakından bir ilişkisi olduğunu ileri sürerken önceki yıllara oranla dinin etkileme yönü üzerinde daha fazla durulmaktadır. Son kertede de örf, adet, kültür ve dini aynı çembere dokunan teğet daireler olarak ele almaktadır. Kitaba göre; toplum var olduğu ilk günden itibaren din ile vardır ve dinin toplum üzerindeki etkileri de yadsınamaz. Adetler ve örflerin oluşması uzun bir süreç almaktadır ve zamanla toplum tarafından kanıksanır. Örf ve adetler kültürü oluşturur ve bunlara aykırı davranışlar toplum tarafından dışlanma yaptırımına tabi tutulur. Ahlak da kültürün öğelerinden biri olarak kabul edilmektedir. Kitabın anlatımına göre din; örf ve adetler üzerinde etkili olarak kültürü oluşturur, kültür ise ahlaki öğeleri de içinde barındırarak hepsi birbiri arasında bir çeşit bağ meydana getirir. Kültür de din de iyi ahlaklı olmayı toplumdaki bireylerine öğretir.¹¹⁹

2013 yılı DKAB 9. sınıf ders kitabı din ve değerlerin etkisiyle kültürün oluştuğunu dile getirmektedir. Kültürün diğer parçası olan örf ve adetler de toplumsal kimliği oluşturmada önemlidir. Toplumda din ile uyumlu olmayan mum yakmak, ölüden medet ummak, ağaca çaput bağlamak gibi bazı adetler de bulunmaktadır ve bu adetler hem dine hem de topluma zarar vermektedir. Dinin yapılmasını öğütlediği davranışlar hem bireyi hem de toplumu ahlaki açıdan

¹¹⁷ Arif Arslan ve Recep Eryılmaz, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 1 Ders Kitabı*, İstanbul, Serhat Yayınları, 2004, ss. 60-68.

¹¹⁸ Hamdi Kızılar ve Nihat Koçak, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 1 Ders Kitabı*, Ankara, İpekyolu Yayıncılık, 2005, ss. 71-76.

¹¹⁹ Nazım Genç, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı*, İstanbul, FCM Yayıncılık, Haziran 2012, ss. 82-86.

korumaktadır. Dinin günah ve haram olarak nitelendirdiği şeyler aynı zamanda toplumsal açıdan gayriahlakidir.¹²⁰

2.2.2. Dinin Ahlak Üzerindeki Etkisi

2004 yılına ait DKAB lise 1 ders kitabına göre ahlak, iyi ve kötü olarak nitelendirilen şeylerle alakalı iken "kutsal" denilen şeyler din ile ilişkilendirilmiştir. Din ve ahlakın hedeflediği şey yalnızca insanın iyiliği için bireyleri doğruya yönlendirmektir. Dil gibi din ve ahlak da toplumsal olarak bir arada yaşayabilmek için ortak bir değere hitap eder. Bu anlamda kitapta geçen ifadeler ortak bir dil ve din etrafında toplumu bir arada tutabilmeyi amaçlamaktadır. Hatta daha açık bir ifade ile bir inanca sahip olmayan insanların toplumun huzurunu kaçıracağı ve evreni anlamakta güçlük yaşayacağı düşünülmektedir. Ahlak ve din bir bütün olarak değerlendirildiği takdirde bireyler daha akliselim bir tutum içerisinde bulunacaktır. Ayrıca ahlak her toplum için değişmeyen bir unsur olarak nitelendirilmiştir.¹²¹

2006 yılına ait DKAB ilköğretim 6. sınıf ders kitabında İslam dininin ahlaken yapılmasını yasakladığı bir takım davranışlardan bahsedilmektedir. Bunlar: "yalan söylemek, hile yapmak, gıybet ve iftira, hırsızlık, kıskançlık, alay etme, kibir, kötü zanda bulunma, başkalarının kusurlarını araştırma, büyüklere saygısızlık, kötü davranışlar karşısında duyarsız olma" şeklinde sıralanmaktadır. Bilhassa yalan söylemenin, emanete hıyanet etmenin, sözde durmamanın münafıklık alameti olduğu yönünde hadise yer verildiği gözlemlenmektedir. Bu anlamda İslam dininin ahlak

¹²⁰ Mehmet Evkuran, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ortaöğretim Ders Kitabı*, Ankara, ADA Matbaacılık, 2013, ss. 97-103.

¹²¹ Arslan ve Eryılmaz, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 1 Ders Kitabı*, ss. 60-68.

kriterine öncelik vererek genç bireylere ahlaklı davranmanın özellikle dini yönü vurgulanarak, dinin yaptırım gücünden faydalanılmaya çalışıldığı söylenebilir.¹²²

2011 yılı DKAB 12. sınıf ders kitabında, İslam gibi diğer tüm dinlerin ahlaki açıdan insanı iyi bir noktaya taşımayı amaçladığı söylenmektedir. Yahudilikteki On Emir içinden iyi olan davranışları yapıp kötü olanlardan uzaklaşma; Hristiyanlıktaki evrensel ahlaki değerler; Hinduizm'deki doğruluk, yalan söylememek, yardımseverlik; Budizm'deki doğru davranışta bulunmak gibi pek çok ahlaki kural sayılmaktadır.¹²³

2012 ve 2013 yıllarına ait DKAB 6. sınıf ders kitabında ahlak; insanların sahip olduğu iyi ve güzel hasletler nitelendirilmiştir. Güzel ahlakın iman ve ibadet ile mümkün olabileceği aktarılırken din ve ahlakın ayrılmaz bütünü parçası olduğu savunulmuştur. Kur'an-ı Kerim'in iyiliği ve güzelliği tavsiye eden yanı ve bu iyi ve güzelliğe uyulmaması halinde ise günahların kişilere özgü olduğundan bahsedilmektedir. Ahlakın yalnızca dindar kesime özgü bir kavram olarak ele alındığı, gayriahlaki tutum içerisinde bulunulmasının bilinçli bir günah eğilimi olduğu, böyle bir eğilim halinde ise yaptırımın ilahi kanallar aracılığıyla gerçekleştirileceği yönünde bir anlam ortaya çıkmaktadır.¹²⁴

2015 yılına ait DKAB 7. sınıf ders kitabında dindar insanın güzel ahlaklı olacağından bahsetmektedir. Din ve ahlak arasındaki yakın ilişkiye vurgu yaparken ideal vatandaşın yapması gerekenleri *Müslüman kişi* üzerinden anlatmaktadır. İslam dini doğruluk ve dürüstlükten yana olmayı öğütler. İhtiyaç sahibi insanlara yardımda bulunmak hem insanlık vazifesi hem de Müslüman'ın görevlerindendir. Merhamet sahibi olmak Müslüman'a yaraşır hasletlerdendir ve Müslüman bu yüzden hoşgörü sahibi, bağışlayıcı olmalıdır. İnsanları küçümsemek Müslüman'a yaraşır bir tutum

¹²² Mehmet Akgül, Abdullah Albayrak , Turgut Çiftçi, Eyüp Koç, Hüseyin Paça, Ali Sacit Türker, Ramazan Yıldırım , Abdullah Çatal, Ahmet Kara, Ekrem Özbay ve Musa Şimşekçakan , *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 6. Sınıf Ders Kitabı*, 1. Baskı, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2008, ss. 110-128.

¹²³ Kenan Demirtaş, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 12 Ders Kitabı*, Ankara, Özgün Matbaacılık Sanayii ve Ticaret A.Ş., 2011, ss. 171-173.

¹²⁴ Recai Doğan ve Yılmaz Karahan, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 6 Ders Kitabı*, Ankara, Yıldırım Yayınları, 2012, ss. 92-93. Ayrıca bakınız(bkz): Kenan Demirtaş ve Murat Özdemir, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 6 Ders Kitabı*, İlke Basım Yayın, Ankara, 2013, ss. 87-88.

değildir. Aynı zamanda Müslüman, görgü sahibi olmalıdır. Toplu taşıma araçlarında seyahat ederken ayakkabılarını çıkarmamalı, yüksek sesle konuşmamalı, yaşlılara ve engellilere yer vermelidir. Sofra adabına sahip olmalıdır. İsrâf İslam dinince yasaklanmıştır. Bu yüzden para gereksiz yere harcanmamalı, gereksiz işlerle zaman kaybedilmemelidir.¹²⁵

2016 yılı DKAB 6. sınıf ders kitabı, Kur'an-ı Kerim'de yalnızca iman etmesi değil güzel ahlaklı olunması gerektiğini anlatan ifadelerde bulunmaktadır. Kur'an insana doğru sözlü olmayı, emanete riayet etmeyi, sabırlı olmayı tavsiye etmektedir.¹²⁶ Yalan, gıybet, iftira, hırsızlık, kötü zan toplumsal huzuru ve düzeni bozar, güvensizliğe neden olur, saygı ortamını kaldırır.¹²⁷ Kişi, hem güzel ahlak sahibi olmalı hem de bu güzel ahlakı iman ile anlamlı hale getirmelidir. Çünkü aynı yılın 7. sınıf ders kitabında da bahsedildiği gibi din, güzel ahlaka daha fazla katkı sağlamaktadır. Namaz kılmanın kişiyi kötülüklerden alıkoyan manevi bir kalkan olduğu ifade edilmektedir.¹²⁸

2018 ve 2019 yıllarına ait DKAB 5. sınıf ders kitabında nezaket kurallarına uygun davranmanın önemi ele alınmıştır. Nezaket sahibi insanların toplumsal olarak saygın bulundukları dile getirilmektedir. Başkalarının özelini araştırmamak, bir eve izinsiz girmek, bir ortama girildiğinde selam vermek gibi bir takım nezaket kuralları anlatılmaktadır. İnsanlarla olan iletişimdeki konuşma adabına da değinilmiştir. Konuşurken güzel sözler söylemek ne kadar önemliyse sosyal medyada yapılan görüşmelerde de konuşma adabına uygun davranılması o kadar önemlidir.¹²⁹ Bu anlamda, teknolojik gelişmelerin etkilerinin ders kitaplarına

¹²⁵ Mustafa Ünal, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 7*, Ankara, Doku Yayıncılık, 2015, ss. 90-104.

¹²⁶ Recep Kılıç, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 6 Ders Kitabı*, Ankara, Gizem Yayıncılık, 2016, ss. 84-85.

¹²⁷ Kılıç, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 6 Ders Kitabı*, ss. 93-100.

¹²⁸ *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 7. Sınıf*, Editör(Ed.) Ekrem Özbay, Dördüncü Baskıya Ek, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2016, ss. 113-114.

¹²⁹ Bekir Pınarbaşı, *Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 5 Ders Kitabı*, Ankara, SDR Dikey Yayıncılık, 2018, ss. 48-61. Ayrıca bkz. Hulusi Yiğit, Abdullah Açık, Emine Ögülmüş Doğan, Elif Emine Dirlik ve Ayşe Macit, *Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 5 Ders Kitabı*, İzmir, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2019, ss. 60-67.

yansıması dikkat çeken bir husustur. Nezaket kuralları aktarılırken genç bireylere siber zorbalığın¹³⁰ da ahlakdışı bir davranış olduğu hatırlatılmaktadır.

2018 yılı DKAB 11. sınıf ders kitabında, yapılan her iyiliği ya da kötülüğü Allah'ın gördüğünü düşünerek yapmak ya da yapmamak gerektiği anlatılmaktadır. Bu duygu ve hissiyata *ihsan* denmektedir. *İhlas* da insanın yaptığı iyiliklerdeki samimiyet ve karşılıksızlığı ifade etmektedir. Müslüman'ın gerçekleştirdiği eylemlerde ihsan ve ihlas önemlidir.¹³¹ İhsan ve ihlas kavramları DKAB ders kitaplarına ilk kez 2018 yılında eklenmiştir. Bu yeni kavramlar, ideal vatandaşın İslami kavramlara ve İslam literatürüne hakim hale gelmesi gerekliliğini anlatır. Bir diğer ifade ile ideal vatandaş, hem milli hem manevi hem de dinî öğelere hakim hale getirilmeye çalışılmaktadır.

2019 yılı DKAB 4. sınıf ders kitabında dinin sadece ibadetle sınırlı olmadığı ahlakın da önemli olduğu anlatılmaktadır. Bu konuda ahlaki bir örnek olarak Hz. Muhammed gösterilmektedir. Doğruluk, dürüstlük, adaletli olmak, insanlarla iyi ilişkiler kurmak, anne ve babaya saygılı olmak ahlak kuralları arasındadır. Hırsızlık, yalan, alay etmek, iftira, dedikodu gibi kötü işlerden uzak durmak da ahlaki davranmak anlamına gelmektedir. Ahlaki davranmak, toplumun huzurlu olmasını sağlamaktadır.¹³² 2019 DKAB 7. sınıf ders kitabında da öz denetim, saygı, sevgi, sabır, yardımseverlik, dürüstlük, adalet, vatanseverlik başlıca güzel ahlak tutumları olarak sıralanmaktadır.¹³³ 2019 DKAB 11. sınıf ders kitabı da iyi ahlak özelliklerinin sonucunda yapılan güzelliklerin salih amelden¹³⁴ olduğunu anlatmaktadır.¹³⁵

¹³⁰ Dijital platformlar aracılığıyla hedef olarak belirlenen kişiyi utandırmaya, korkutmaya, kandırmaya, kızdırmaya, taciz etmeye yönelik her türlü davranıştır. Gerçek ortamda yaşanan zorbalıklar iki ya da birkaç kişi arasında kalırken, siber zorbalık daha büyük bir kitle tarafından görülür ve bıraktığı etki daha kalıcıdır. bkz.: <https://www.unicef.org/turkey/siber-zorbal%C4%B1k-nedir-ve-nas%C4%B1l-%C3%B6nlenir> Erişim: 21.06.2022

¹³¹ Bekir Çelik, Ebru Karataş, Ömer Bahadır, Rifat Mehri ve Yahya Dağ, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 11 Ders Kitabı*, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2018, ss. 70-75.

¹³² Bekir Pınarbaşı, *İlkokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 4 Ders Kitabı*, Ankara, Tutku Yayıncılık, 2019, ss. 60-64.

¹³³ Sadullah Macit, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 7 Ders Kitabı*, Ankara, FCM Yayıncılık, 2019, s. 56.

¹³⁴ DKAB ders kitabında salih ameller: "dürüst olmak, temiz olmak, adaletli olmak, merhametli olmak, paylaşmak, başkalarına saygılı olmak, Kur'an okumak, namaz kılmak, sabırlı olmak" şeklinde birkaç örnek verilerek izah edilmiştir. bkz. Bekir Pınarbaşı ve Fikri Özdemir, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 11 Ders Kitabı*, Ankara, SDR Dikey Yayıncılık, 2019, ss. 90-93.

2020 yılı DKAB 10. sınıf ders kitabında ahlakın tanımı yapıldıktan sonra İslam ahlakının amacının kişinin terbiyesini ve düşüncelerini yönetmek olduğu yazmaktadır. İslam'da kötü eylemler kadar kötü düşünmek ve olumsuz fikirlerden de uzak durmak önemlidir. Birey İslam ahlakı sayesinde kötü düşüncelerden kendini arındırarak iradesini iyi olana yönlendirebilir. Toplum içinde iyi ve kötü ahlaklı insanların olabildiği ve kötülüğü tercih eden insanların bunu tercih etmelerindeki sebeplerin kişinin mizacı, aldığı eğitim, ailesi ve sosyal çevresi gibi etkenler olduğu dile getirilmektedir. İnsan güzel ahlaklı olan tercihlerde bulundukça terbiyesini geliştirmiş olur.¹³⁶

2.2.2.1. Dine Bağımlı Evrensel Ahlak Anlayışı

MEB, TTKB kararı ile 2002-2003 eğitim öğretim yılından itibaren beş yıl boyunca okutulmasına karar verilen 2002 yılına ait lise 2 DKAB ders kitabında; yoğun bir din eğitimi vermek yerine vatandaşın nasıl davranması gerektiği, nasıl iyi bir vatandaş olunacağı ve milli birlik ve beraberliğin nasıl sağlanacağı yönünde bir takım bilgilerin verildiği dikkat çekmektedir. Kitap, toplumun genelini Sünni olarak değerlendirirken ayet ve hadislerden yararlanmaktadır. Ayrıca Atatürk'ün sözlerine son derece ehemmiyet vererek milli duyguları pekiştirmeyi amaç edinmiştir. Adeta laik kaygılar taşıyan kitapta İslam dininin; yalnızca birleştirici, bütünleştirici yanına vurgu yapılmış, evrensel ahlak yasaları¹³⁷ gözetilerek İslam dini tasvir edilmeye çalışılmıştır.¹³⁸

¹³⁵ Bekir Pınarbaşı ve Fikri Özdemir, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 11 Ders Kitabı*, Ankara, SDR Dikey Yayıncılık, 2019, ss. 90-93.

¹³⁶ Pınarbaşı ve Özdemir, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 11 Ders Kitabı*, ss. 106-108.

¹³⁷ Kişiyi dil, din, ırk, renk, sosyal statü, cinsiyet gibi her türlü ayrılıktan uzak tutarak herkesi benzer ve aynı kabul eden, bu yüzden de herkesin aynı kaygıları taşıyarak iyi ve kötüyü tüm evrende herkes tarafından kabul edildiğini varsayan etik anlayışıdır. bkz. <https://www.abuhukuk.com/post/immanuel-kantin-evrensel-ahlak-yasasi> , Erişim: 21.06.2022

¹³⁸ Dilaver vd. , *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 2 Ders Kitabı*, ss. 60-65.

2002 yılına ait DKAB lise 2 ders kitabı ve lise 1 ders kitabı arasında çelişkili ifadeler dikkat çekmektedir. DKAB lise 2 ders kitabına göre ahlakı belirleyen ölçüt; örf ve adetler iken DKAB lise 1 ders kitabında gelenek ve adetlerin revizyonla aktarılması gerektiği dile getirilmektedir. Yeni gelen neslin örf ve adetler üzerinde etkisi bulunması ve kendilerinden bir şeyler katarak esnek hale getirmesi gerektiği söylenmektedir. 2002 DKAB lise 2 ders kitabındaki evrensellik vurgusu yalnızca din üzerinde değil örf ve adetler üzerinde de hüküm sürmektedir. Bu anlamda ders kitaplarındaki ifadelerden yola çıkarak; devletin, ideal vatandaş olma yolunda ilerleyen genç bireylerden beklentilerinin kafa karıştırıcı bir hal aldığı ifade edilebilir. İdeal bir vatandaş olma yolunda ilerleyen genç bireyler; din, örf, adet ve geleneklerine bağlı mı yaşamalı yoksa tüm bunları revize ederek evrensel yasalara ulaşmayı mı hedeflemelidir?¹³⁹

2002 yılına ait DKAB lise 1 ders kitabının ahlak hususundaki genel kaygısı ve genç bireylere vermek istediği mesaj; diğer dinlerin İslamiyet'le benzeyen yönüne vurgu yaparak hoşgörü beklemek, kültürel manada gelişmişlik düzeyini artırmak, evrensel ahlak yasalarına göre hareket etmek, her türlü farklılığa saygı beslemek ve iletişime açık olmak şeklinde özetlenebilir.¹⁴⁰ Aynı zamanda kitap Konfüçyüs'ün ahlak anlayışına da değinerek insan ahlakının yalnızca seçtiği din ile değil, mantığını kullanarak düşünce gücüyle de etkin hale gelebileceği üzerinde durulmuştur. Ayrıca kitapta dikkat çeken bir başka husus ise din ve ahlakın birbirinden bağımsız kümeler olduğu ancak birbiriyle kesişen ve benzeşen yanların bulunduğunu dile getiriyor olmasıdır. Yazılanlara göre din, iyi olanı uygulamayanlara ve kötüyü seçenlere ceza yolu ile bir baskı oluştururken ahlak iyi olanı uygulamayı yalnızca kişinin vicdanına bırakır. Bu noktada din, ahlakın uygulanmasında yardımcı araç olarak görülürken diğer yandan da kişilerde korku imparatorluğu kurarak mecburi erdem sahibi insan olma yolunda kullanılan bir yaptırım mekanizması olarak değerlendirilmiştir. Tüm bu yazılanlardan yola çıkarak ideal vatandaş, *iyi olanı* gerçekleştirmek istediğinde ya

¹³⁹ Hikmet Eroğlu, Mehmet Katar ve Kaya Kuzucu, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 1 Ders Kitabı*, Ankara, Özgür Matbaacılık Sanayii ve Ticaret A.Ş., 2002, ss. 70-74.

¹⁴⁰ 2002 yılına ait DKAB lise 1 ders kitabında, "Dinler Arası Diyalog" başlıklı bir metne yer verdiği gözlemlenmektedir. Semavi dinler olan Hristiyanlık, Yahudilik ve İslamiyet'in ahlak anlayışlarının çok yüksek oranda birbirine benzediği söylenmektedir. Bu üç dinin günah ve sevap ayrımının ahlaki manada insanları dizginleyen unsurlar olduğu üzerinde durulmuştur. Bu tarz bilgilere 2012 yılının ders kitaplarından itibaren rastlanmamaktadır. Ayrıntılı bilgi ve inceleme için bkz. Eroğlu vd. , *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 1 Ders Kitabı*, ss. 48-63.

dinin verdiği korkuyla ya da vicdanının verdiği sorumlulukla ahlakî bir tercihte bulunacaktır.¹⁴¹

2004 yılının DKAB lise 2. sınıf ders kitabında da İslam ahlakının evreselliği üzerinde durulmaktadır. İslam ve ahlak arasındaki yakından ilişki üzerinde duran kitapta iman sahibi kimselerin aynı zamanda ahlaklı olduğundan da bahsetmektedir. Hacı Bektaş Veli'nin, gayriahlaki tutum içinde bulunan kimseleri yalnızca Allah'ın değil meleklerinin de gördüğünü söylediği sözlerine yer vererek vatandaşların ahlak kurallarına her ortamda uygun davranmaları gerektiği yönünde bir teşvikte bulunulmuştur. Ayrıca kitap, ahlakın çeşitlerine değinirken bunları herhangi bir çıkar gözetmeksizin yerine getirenlerin de ibadet sevabı alacağından bahsetmektedir. İyi huylu insanların ahlaklı insan olduğu, ahlaklı insanın ibadetlerle ruhunu kuvvetlendiren insan olduğu ve ruhen kuvvetlenen insanın da ahlaksızlık yapamayacağından bahsedilmektedir. Huysuz insanın ahlaksız insan olmadığı, huyun düzeltilerek iyi huy haline getirilebildiği söylenmektedir. Bunun dışında *vicdan* kavramını ele alan kitapta, vicdanın toplumsal öğretiler sonucu kişiye iyi ve kötü olanın aktarılmasıyla oluşan bir iç hesaplaşma aracı olduğundan söz edilir. Yani vicdan içten gelen bir dürtü mekanizması değil, toplumun kişilere aktardığı bir öğretilerden ibarettir. Eğer doğru vicdani terbiye verilmezse kişi, yanlış ve gayriahlaki olanı seçebilir. Bu noktada vicdanı terbiye edici olarak yaptırım gücüne sahip *din* işaret edilmektedir.¹⁴²

2005 yılına ait DKAB lise 1 ders kitabı, ahlakın evrenselliğinin dinden kaynaklı olduğu söylenmektedir, neticede tüm dinler iyi olanı insanların yaşamasını öğütlemektedir. Tarih boyunca tüm toplumların, dinlerin iyi dediğini iyi, kötü dediğini de kötü kabul ettiği için din, ahlakı belirlemede bir ölçüt olmuştur. Din temeliyle ortaya çıkmayan hiçbir ahlak kuralının kalıcı olmadığı dile getirilirken, sebep olarak ahiret inancının kötü olanı engellemesi gösterilmiştir.¹⁴³ Ancak bu durum, evrensel ahlak yasalarının din olmadan anlamsız hale geldiği yönündeki bir

¹⁴¹ Eroğlu vd. , *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 1 Ders Kitabı*, ss. 48-63.

¹⁴² Süleyman Hayri Bolay, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 2 Ders Kitabı*, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Birinci Baskı, 2004, ss. 50-58.

¹⁴³ Kızıler ve Koçak, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 1 Ders Kitabı*, ss. 71-76.

tezi ileri sürmekte ve evrensel ahlak yasalarının din farklılıklarını önemsememesi sebebiyle de ileri sürülen tezin paradoksa düşmesine sebep olmaktadır.

2008 yılı DKAB 9. sınıf ders kitabında ahlakın, insanın iyi davranışlar sergileyip kötü davranışlardan uzak durması gerektiğinin mesajını veren bir ölçüt olduğu ifade edilmiştir. İyilik yapmak insana fayda sağlarken kötülükte bulunmak çeşitli zararlara neden olmaktadır. Dinin iyi-kötü ayrımları zamanla ahlaki ve dinî değerlerin bütünleşmesini sağlamış ve evrensel değerlere dönüşmüştür. Bu düşünce evrensel ahlak yasalarının çıkış noktasının dini değerler olduğunu söyleyerek önceki yıllara ait paradoksal düşüncenin bir nebze de olsa önüne geçilmesini sağlamıştır.¹⁴⁴

2010 yılı DKAB 8. sınıf ders kitabında dindar insanların ahlaklı olması gerektiği söylenmektedir. Din ve ahlak arasında yakından bir bağ vardır. İslam dininin övdüğü bir takım ahlaki davranışlar bulunmaktadır. Bunlar: doğruluk, ihtiyaç sahiplerine yardımda bulunmak, adaletli davranmak, kardeşlik bağı kurabilmek, hoşgörölü ve bağışlayıcı davranmak, emaneti korumak, tevazu sahibi olmak, sözünde durmak, görgü sahibi olmak, insanlara güzel sözler söylemek, savurganlıktan kaçınmak olarak sıralanmaktadır. İnsanın iyi ve kötü bir takım huylara sahip olduğu, bu huylardan iyi olanın seçilmesinin teşvikini de din ile gerçekleştirdiği söylenmektedir.¹⁴⁵ Ayrıca diğer dinlerin de ahlaki açıdan verdiği öğütler evrensel olarak değerlendirilmektedir. Bu ahlaki ölçütler; "doğruluk, temizlik, iyilik ve yardımseverlik, büyüklere saygı, küçüklere sevgi, hayvanlara iyi davranmak, çevreyi korumak, zararlı alışkanlıklardan kaçınmak, başkalarına zarar vermemek, başkalarının inançlarına saygılı olmak" olarak sıralanmaktadır.¹⁴⁶

2013 yılı DKAB 8. sınıf ders kitabında İslam dininin diğer dinlerle olan ortak özelliklerine yer verilmiştir. Evrensel ahlak kurallarının diğer tüm dinlerle benzer yönde olduğu görüşü savunulmaktadır. Budizm ve Hristiyanlık da yalan söylememeyi, doğru sözlü olmayı savunmaktadır. Aynı zamanda kişisel temizlik,

¹⁴⁴ Ahmet Ekşi, Semra Gökdoğan, Ramazan Yıldırım, Ömer Yılmaz ve Eyüp Koç, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı*, Üçüncü Baskı, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları Ders Kitapları Dizisi, 2008, ss. 63-68.

¹⁴⁵ Mustafa Ünal ve İlhan Koç, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 8 Ders Kitabı*, Ankara, Doku Yayıncılık, 2010, ss. 90-107.

¹⁴⁶ Ünal ve Koç, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 8 Ders Kitabı*, ss. 123-139.

pek çok din için önemlidir. İyilik ve yardımseverlik, büyüklere saygı, küçüklere sevgi, hayvanlara iyi davranmak, çevreyi korumak, zararlı alışkanlıklardan kaçınmak, başkalarına zarar vermemek pek çok dinin ortak olarak kabul ettiği ahlak kurallarıdır.¹⁴⁷

2015 yılı DKAB 9. sınıf ders kitabı dine uygun olarak davranan kimselerin vicdanen de rahat olacağını aktarmaktadır. Evrensel hale gelen her türlü ahlaki kuralın da din sayesinde ortaya çıktığı konusuna değinilmiştir. Evrensel ahlak yasalarının kişiyi vicdanıyla baş başa bırakan tutumunun etkilerinin aslından dinden kaynaklandığı iması dikkat çekmektedir. Hırsızlık, yalan söylemek, cana kıymak, çevreye zarar vermek, zalimlikte bulunmak gibi her türlü eylemi öylesine alelade bir biçimde vicdanın verdiği hissiyatla *kötü* olarak nitelendirilmemiştir. Her biri dinin yasakladığı eylemlerdendir. Birçok toplum bu yasakların kötü olduğunu kabul ederek evrensel ahlak yasasına ulaşmıştır.¹⁴⁸

2.2.2.2. Dinden Bağımsız Milli Ahlak Anlayışı

2002 yılına ait lise 2 DKAB ders kitabının üçüncü ünitesinin son kısmında "Milli Ahlak ve Milli Terbiye" başlığı dikkat çekmektedir. Bu başlık altında Atatürk'ün sözlerine yer verilerek milli ahlakın T. C. için önemine değinilmiştir. İslam ahlakı ve milli ahlakın birbirine yakın ancak aynı zamanda birbirini dışlayan yönü yok sayılarak tarih boyunca İslam diniyle yönetilen bir devletin İslam ahlakıyla da bütünleştiği üzerinde durulmuştur. İslam ahlakına sahip bir bireyin aynı zamanda milli bir ahlak sahibi olduğu yönündeki tutum net bir şekilde gözlemlenmektedir. Milli ahlak var oldukça milletin de var olacağı muhakkaktır. Milli ahlaka bağlı

¹⁴⁷ Kenan Demirtaş ve Murat Özdemir, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 8*, Ankara, İlke Yayınları, 2013, ss. 136-146.

¹⁴⁸ Ahmet Türkan, Ramazan Şahan, Ahmet Meydan ve Ali Sacit Türker, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 9. Sınıf*, 4. Baskı, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2015, ss. 83-86.

kalmaksa vatandaşın görevlerinden biri olarak addedilmiştir.¹⁴⁹ Ancak aynı yıl yazılan lise 1 ders kitabında ahlakın dinden bağımsızlığı sık sık dile getirilmiştir. Atatürk'ün de sözlerine yer verilerek milli ahlakın diğer tüm ahlak anlayışlarından yüce olduğuna değinilmiştir.¹⁵⁰ Ahlakın, dinden bu denli bağımsız olarak değerlendirilmesi ise dinin birleştirici etkisini yok sayar niteliktedir.

Abdurrahman Yılmaz tarafından kaleme alınan 2003 DKAB lise 1 ders kitabında, bir önceki yıl aynı müfredatla Hikmet Eroğlu ve diğerlerinin tarafından hazırlanmış kitaba kıyasla *ahlak ve din* ilişkisi arasında farklılıklar bariz bir şekilde gözlemlenmektedir. Eroğlu ve diğerlerine göre ahlak ve din benzer ancak farklı yaptırımlara sebep olan unsurlardır.¹⁵¹ Yılmaz'a göre ahlak ve din birbirinden ayrılmayan iki kavramdır. Aynı zamanda yine Yılmaz'a göre ahlakı destekleyen en büyük etken de -Eroğlu ve diğerlerinin iddia ettiği şekliyle- vicdan değil, dindir. Din, ahlaklı olmaya teşvik ederken aynı zamanda yaptırım gücü sayesinde ahlakı da artırır.¹⁵² Eroğlu ve diğerlerinin yaklaşımıyla vicdan sahibi her vatandaşın ahlaklı olabileceği anlamı doğarken Yılmaz'ın yaklaşımına göre ahlak, ancak din ile anlam kazanmaktadır. Yine Eroğlu ve diğerlerine göre din, toplumun var olduğu ilk andan beri var olup ahlakla bütünleşmiş bir haldeyken zamanla birbirinden ayrılan iki unsur haline gelmiştir,¹⁵³ ancak Yılmaz'a göre durum tam aksidir. Din ve ahlak birbirinden ayrılmaz iki unsurdur ve ahlak hangi dönemde olursa olsun yalnızca din ile mümkün olabilmektedir.¹⁵⁴

DKAB 2016 5. sınıf ders kitabında paylaşma ve dayanışmada bulunmanın vatandaşlar arasında birliktelik ve bağlılığı artırdığı üzerinde durulmaktadır. Doğal afet, savaş ve ekonomik sebeplerde zor duruma düşüldüğünde paylaşım ve dayanışma sayesinde her türlü güçlüğü aşılabileceği anlatılmaktadır. Aynı ülkede yaşayan vatandaşlar aynı amaç için hareket ederken yardımlaşmayı ve dayanışmayı

¹⁴⁹ Dilaver vd. , *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 2 Ders Kitabı*, ss. 62-68.

¹⁵⁰ Eroğlu vd. , *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 1 Ders Kitabı*, ss. 48-63.

¹⁵¹ Eroğlu vd. , *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 1 Ders Kitabı*, s. 57.

¹⁵² Abdurrahman Yılmaz, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 1 Ders Kitabı*, Ankara, Tutku Yayıncılık, 2003, ss. 61-62.

¹⁵³ Eroğlu vd. , *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 1 Ders Kitabı*, s. 58.

¹⁵⁴ Yılmaz, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 1 Ders Kitabı*, ss. 62-64.

ihmal etmemeli; "ben" değil "biz" şuurunu oluşturmalıdır.¹⁵⁵ Milli ahlak ifadesine tam olarak yer verilme de, aynı ülke içinde yaşayan vatandaşların yardımlaşmasının dinden bağımsız bir tarafı bulunmaktadır. Bu yardımlaşma ve paylaşımda bulunma arzusu *günah-sevap* ekseninin dışında; din, ırk, dil, cinsiyet fark etmeksizin herkesin yapması gereken insani bir davranış olarak ifade edilmektedir.

2.2. DKAB DERS KİTAPLARINDA İDEAL VATANDAŞIN METAFORU

DKAB derslerinin müfredatında toplumsal ihtiyacın sonucu olarak *değer*, *dinde hoşgörü* ve *adalet* konuları üzerinde önemle durulduğu görülmektedir. Türkiye'de yaşayan bireyler; farklı etnik köken, kültür, din, mezhep, cinsiyet, anlayış ve bakış açısına sahiptir. Siyaset yapıcılar, bu farklılıklardan kaynaklanan ve toplumdaki huzuru bozacağına inanılan kaygılarını; ortak değerleri ileri sürerek farklılıkları görmezden gelme ve görmezden gelinemeyecek farklılıkları ise dinde hoşgörü anlayışı ile kapama gayreti göstererek ders kitaplarında bu konunun ele alınmasını uygun bulmuşlardır. Son tahlilde ise adalet ile söz konusu olabilecek diğer her türlü huzursuzluğun önüne geçilebileceğinin mesajı verilmektedir. Çünkü adalet, toplumdaki farklılıklardan doğabilecek dengesizliklere müdahale eden yegane unsurdur ve ancak ahlaklı bireylerden oluşan bir toplumda adalet yapısı sağlamdır.

Etnik köken, kültür, din, mezhep, cinsiyet, anlayış ve bakış açısından kaynaklanan farklılıklar DKAB ders kitaplarında *değer* kavramı aracılığıyla görmezden gelinmeye çalışılmıştır. Bu sebeple değerler, çalışmanın bu kısmında metaforik manada *perdeye* benzetilmektedir. DKAB ders kitabında etnik köken, kültür, cinsiyet, anlayış ve bakış açısından kaynaklanan farklılıkları ortak bir noktada birleştirmenin yolu ise din olarak gözlemlenmiştir. Bu yüzden din, tüm farklılıkları ortak bir noktada birleştiren *kavşak* metaforu ile ifade edilmiştir. Adalet ise etnik

¹⁵⁵ Nazım Genç, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 5 Ders Kitabı*, Ankara, NETBİL Yayıncılık, Ekim 2016, ss. 84-85.

köken, kültür, din, mezhep, cinsiyet, anlayış ve bakış açısından kaynaklanan farklılıkları dengelemeye çalışan bir *terazi* işlevi görmektedir.

2.2.1. Farklılıklara Çekilen Perde: Değerler

Yeni müfredat çalışmaları ile birlikte daha önceki yıllarda DKAB ders kitaplarında yer verilmeyen *değer* kavramına 2005 yılından sonra yer verildiği gözlemlenmektedir. 2005 yılına ait DKAB lise 1 ders kitabında "Değerler ve Aile" başlıklı bir üniteye yer verilmektedir. Değer kavramından bahsederken kıymet verilen bir unsur olduğu ve gerek din gerekse toplum tarafından zamanla oluşturulup şekil aldığı üzerinde durulur. Değerlerin bir milletin diğer milletlerle olan farkını ortaya koyan millî bir kimliğe hitap eden yönü üzerinde durulmaktadır. Kitapta yer verilen "Müslüman Türk toplumunda değerler önemlidir" ifadesi, değerlerin yalnızca din ile anlam kazanabileceğini vurgularken Türk toplumunun yalnızca Müslümanlardan oluştuğu ve diğer dine mensup vatandaşların ötekileştirildiği dikkat çekmektedir.¹⁵⁶

2006 yılı DKAB ortaöğretim 9. sınıf ders kitabında değerlerden bahsedilirken toplumsal ve tarihi gelişmeler neticesinde oluştuğu söylenmektedir. "Vatan, millet, bayrak, İstiklal Marşı, şehitlik, gazilik, bağımsızlık ve aile" başlıca değerler arasında sayılmaktadır.¹⁵⁷ Zikredilen değerlerden, 2009 yılının DKAB ortaöğretim 9. sınıf ders kitabında da bahsedilerek toplumu birleştirici yanı üzerinde durulmuştur. Toplumun birbirinden farklı anlayış, düşünce, alışkanlık ve inanışlara sahip bireylerden oluştuğu dile getirilirken, bunca farklılığı bir arada tutup aynı hislere

¹⁵⁶ Kızıler ve Koçak, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 1 Ders Kitabı*, ss. 71-76.

¹⁵⁷ Kasım Barman, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı*, Ankara, Tutibay Yayınları, 2006, ss. 75-85.

sahip bir millet yaratmanın ancak ulusal değerlerle mümkün olacağı; bu sebeple de bu değerlere sahip çıkılması gerektiği açıkça ifade edilmiştir.¹⁵⁸

2008 yılı DKAB 9. sınıf ders kitabına göre, toplumdaki insanların bir arada yaşamasını sağlayan benimsenmiş duygu ve düşüncelerin bütünü değerler oluşturmaktadır. Değer kavramı insanın bir şeyleri iyi, kötü, doğru, yanlış şeklinde sınıflandırmasını sağlar. İnsanın doğasında iyi hasletler olduğu gibi kötü hasletlerin de var olduğu üzerinde durulmaktadır. Değerlerin oluşumunda ise kişinin şahsi özellikleri yanında, ailesi ve sosyal çevresinin ve dinin de etkili olduğu dile getirilmektedir.¹⁵⁹

2009 yılı DKAB 7. sınıf ders kitabında kültürün topluma kazandırdığı değerler hakkında bilgilendirmelerde bulunulmuştur. Kültürün tanımı maddi ve manevi değerlerin bütünü olarak değerlendirilmiştir. Maddi değerlerin evrensel yanı olduğu, bilimsel ve teknolojik gelişmeler sonucu tüm insanlığın faydasına sunulduğu anlatılmaktadır. Manevi değerler ise her toplumun kendi karakteristik özelliklerini ihtiva eden dil, gelenek, görenek, örf, adet, din, sanat gibi öğeleri barındırdığı ifade edilmiştir. Bu değerlere sahip çıkan ve kültürel olarak yozlaşmayan toplumların birlik ve beraberlik içerisinde huzur içinde yaşayacakları ifade edilmiştir. Türk bayrağı, İstiklal Marşı, şehit ve gaziler T.C.'de yaşayan vatandaşların ortak kültürel değerleri arasında sayılmaktadır. Vatandaşa düşen görev de bu değerlere sahip çıkmaktan geçmektedir. Böylelikle toplumsal farklılıklar nötrleşecek, bir arada aynı hislere sahip olmanın yolu sağlanmış olacaktır.¹⁶⁰

Önceki yıllarda 7. sınıf müfredatında yer verilen maddi ve manevi değer ayırımına ilerleyen yıllarda ortaöğretim müfredatında da yer verilmiştir. İlköğretimde değerleri öğrenen genç birey, ortaöğretim sıralarında da yine aynı bilgiyi tekrar etmektedir. 2012 yılı DKAB 9. sınıf ders kitabında her toplumun kendine özgü değerleri olduğundan bahsetmektedir. Değerler bireylerin hareketlerine yön verir, bir topluluğu başka bir topluluktan ayıran belli özellikleri içinde barındırır, bireylerin

¹⁵⁸ Hamdi Kızılar, Güner Işıldak, Nihat Koçak ve Ömer Öcal, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 9 Ders Kitabı*, Ankara, Gizem Yayıncılık, 2009, ss. 79-86.

¹⁵⁹ Ekşi vd. , *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı*, ss. 63-68.

¹⁶⁰ Kenan Demirtaş ve Murat Özdemir, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 7*, İstanbul, İlke Yayınları Limitet Şirketi, 2009, ss. 110-112.

iyiliğini gözetir, toplumun ihtiyaçlarından doğmuştur ve ihtiyaçlarını karşılayarak bireyleri bir arada tutar. Mimari eserler maddi bir takım değerleri ihtiva ederken örf ve adetler manevi değerleri ifade etmektedir.¹⁶¹ Bu durum, farklılıkları izole etmeye çalışan değer kavramının genç bireylere aktarımına verilen önemi gözler önüne sermektedir.

2013 yılı DKAB 9. sınıf ders kitabı maddi ve manevi değerleri olmayan bir toplumun düşünülmemeyeceğini söylemektedir. Değerleri toplum oluşturur ve toplumun yönlendirmesiyle anlamlı hale gelir. Toplumsal hayatın anlamlı olması için gerekli olan değerler, toplum içindeki bağı artırır. Toplumsal değerler iyi, kötü ayrımını bireylerin öğrenmesini sağlar ve bireylerin yanlış olana yönelmesini manevi bir yaptırım uygulayarak engeller. Din de bu değerlerin oluşumunda önemli bir etkiye sahiptir ve aynı zamanda din de toplumsal bir değerdir. Ders kitabındaki ifadelerden çıkarılacak sonuç; dinin hem değerleri oluşturan bir etken olup hem de değerlerden biri olması, kendi kendini kutsayan bir varoluş biçimini ifade ettiği yönündedir.¹⁶²

DKAB 2014 yılı 9. sınıf ders kitabında değerler, halkın herhangi bir zorlamaya tabi tutulmadan toplumun tamamı tarafından kabul edilip yaptığı eylemler olarak ifade edilmiştir. Değerler, din ve ahlak kurallarından etkilenecek oluşmuştur. Örf ve adetler de bir toplumun değerlerini ifade eder. Örf ve adetler bir milletin kimliğidir ve bu kimliği kaybetmeden gelecek nesillere aktarmak önemlidir. Değerlere sahip çıkmak bir toplumu koruyan ve geleceğe sağlam adımlarla ilerlemesini sağlayan önemli unsurlardan biridir.¹⁶³

2017 yılı DKAB 9. sınıf ders kitabında da toplumu birleştiren temel değerler sıralanmaktadır. Bunlar: "Vatan ve Ülkü Birliği, Bayrak ve İstiklal Marşı, Hürriyet ve Bağımsızlık, İnsan Haklarına Saygı, Milli Seciye Kavramı ve Atatürk" şeklindedir. Bugüne kadar ders kitaplarında değerlerin oluşum sürecinde dinin etkisi sık sık vurgulanırken dinden bağımsız olan milli değerlerin, *toplumu birleştiren*

¹⁶¹ Genç, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı*, ss. 82-86.

¹⁶² Evkuran, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ortaöğretim Ders Kitabı*, ss. 97-103.

¹⁶³ Bayram Güleç, Güler Güleç ve Zekai Taşın, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı*, Ankara, Bilim ve Kültür Yayınları, 2014, ss. 67-71.

temel değerler olarak aktarılması, dini farklılıklara perde çeken laik bir anlayışın hüküm sürdüğünün göstergesidir.¹⁶⁴ Benzeri ifadelere 2018 DKAB 6. sınıf ders kitabında da yer verilerek toplumu birleştiren temel değerler; vatan ve millet sevgisi, bayrağa ve milli marşa sevgi, şehitlere ve gazilere sevgi, dini ve milli bayramlar olarak sıralanmıştır.¹⁶⁵

2018 yılı DKAB 9. sınıf ders kitabı değerler kavramını farklı bir boyuttan incelemiştir. Değerler, değişen ve değişmeyen olarak ikiye ayrılmaktadır. Topluma, cinsiyete, kişiye, yaşa, eğitime ve sosyal düzeye göre değişen değerler mevcuttur. Bunun dışında her toplum ve herkes için aynı olan değerler söz konusudur. Toplumda benimsenen değerlerin dinle ilişkisi vardır. Dinin bir topluma vermiş olduğu en önemli değer ahlaktır. Hırsızlık yapmamak, doğruluk, dürüstlük, sevgi, saygı gibi değerler dinin yansımaları olarak evrensel hale gelmiştir. Temel değerler olarak ise: Adalet, hikmet, iffet, şecaat¹⁶⁶ sayılmaktadır.¹⁶⁷ Bugüne kadar gerçekleşen milli yaklaşımın aksine, temel değerlerin dinî literatür kullanılarak aktarılması dikkat çeken en önemli husustur. Ayrıca genel olarak değerleri ikiye ayıran ve kişiden kişiye değişen unsurlar olarak lanse eden bu tutum, son zamanlarda değerlerin toplumdaki farklılıklara çekilen perde yaklaşımından uzaklaşıldığını göstermektedir.

2.2.2. Farklılıkları Birleştiren Kavşak: Din

2006 DKAB ortaöğretim 11. sınıf ders kitabı, barış içinde yaşamının toplumsal bir ihtiyaç olduğundan bahsetmektedir. Bireylerin birbirinden farklı düşünmesi

¹⁶⁴ Bekir Pınarbaşı, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı*, Ankara, Tutku Yayıncılık 2017, ss. 88-96.

¹⁶⁵ Selahattin Çamyar, *Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 6 Ders Kitabı*, Ankara, Gün Basım Yayın, 2018, ss. 100-112.

¹⁶⁶ Cesaret, yiğitlik gibi anlamlara gelmektedir. Öfkenin yoğun bir şekilde yaşandığı anda akıl aracılığıyla bastırılmasını da ifade etmektedir. bkz. <https://islamansiklopedisi.org.tr/secaat> , Erişim: 21.06.2022

¹⁶⁷ Recai Doğan, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9. Sınıf Ders Kitabı*, Ankara, Nev Kitap, 2018, ss. 86-102.

düşmanlığa sebebiyet vermemeli barıştan yana bir tutum izlenmelidir. Savaşların yalnızca insan hayatını sonlandırmakla kalmayıp doğaya ve diğer canlılara da verdiği tahribattan bahsedilerek başka milletlerle olan savaşların fayda sağlayan bir durum olmadığı söylenmektedir. Toplumdaki farklılıkların bölücü yanının ortaya çıkardığı endişe kitaptaki ifadelerden hissedilmekte ve toplum ortak bir payda içerisinde birleştirilmeye çalışılmaktadır.¹⁶⁸ Bu ortak paydanın arayışı uzun zaman almış ve ders müfredatına eklenmesi 2010'lu yıllara kadar ertelenmiştir.

Ortak değerler aracılığıyla bastırılmaya çalışılan dil, din, ırk, cinsiyet gibi toplumsal farklılıklar; ilerleyen yıllarda dinin bu farklılıklara karşı göstermiş olduğu *hoşgörü* anlayışı etrafında toplanmaya çalışılmıştır. 2011 DKAB 12. sınıf ders kitabı, insanın toplumsal yanına vurgu yapmaktadır. Toplum içinde yaşayan birbirinden farklı görüşte, inançta, dilde ve kültürde olan insanların; barış, huzur ve mutluluk içinde olmalarının sağlanması için alınması gereken bir takım önlemler vardır. İslam dini bu anlamda farklılıkları hoşgörü ile yumuşatan bir özelliğe sahiptir. İnsanların barış içinde yaşaması için gerekli olan ortamı İslam dini sağlamaktadır. Çeşitli farklılıklardan doğabilecek düşmanlık, kin, nefret gibi olası her türlü kötülüğün önüne geçmek için İslam ahlakı gerekli görülmektedir.¹⁶⁹

Dinin hoşgörü ile farklılıkları kucaklayan yanına sonraki yılların ders kitaplarında da yer verilmiştir. 2012 ve 2013 yıllarına ait DKAB 6. sınıf ders kitaplarında İslam dininin kişilere; farklılıklara karşı hoşgörü, anlayış ve saygı göstermesi gerektiğini öğütlediği ifade edilmektedir. Bir kimsenin veya topluluğun sahip olduğu farklılık, kusur ya da eksikleriyle alay etmenin hatalı bir tutum olduğu; tanınmayan kimselerle ilgili kötü zanda bulunmanın ve kişilerin kusurlarını araştırmanın insan ilişkilerini bozduğu; sonuç olarak tüm bu davranışların toplumun huzur ve güvenliğine verilen zararı artıran unsurlar olduğu dile getirilmektedir. Tüm

¹⁶⁸ Kasım Barman, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 11 Ders Kitabı*, Ankara, Tutibay Yayınları, 2006, ss. 91-96.

¹⁶⁹ Demirtaş, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 12 Ders Kitabı*, ss. 100-110.

bu anlatılanlardan yola çıkarak İslam dininin bu tarz davranışları yasaklamasının sebebinin toplumsal düzeni sağlamak olduğu noktasına varılmaktadır.¹⁷⁰

2014 yılı DKAB 12. sınıf ders kitabında barış kavramına önem verilmiştir. Dünya üzerinde birbirinden farklı milyonlarca insan yaşamaktadır. Her insanın dili, rengi, ırkı farklı olduğu gibi zevkleri, alışkanlıkları, düşünceleri de farklıdır. Aynı şekilde örf ve adetleri, dini inanışları da farklılık göstermektedir. Tüm bu farklılıklar zenginliktir, düşmanlığa sebebiyet vermemelidir. İslamiyet de tüm bu farklılıkları kucaklayan türden barış dinidir. Ayrıca İslam dini zorunlu olmadıkça savaşı doğru bulmaz.¹⁷¹ Bu söylemler dünya üzerindeki İslamofobi¹⁷² yaklaşımına bir gönderme niteliği arz etmektedir. İslam dininin savaş, nefret ve ayrımcı bir tutumda olmadığı; aksine toplumdaki her kesimi kucaklayan bir hoşgörü dini olduğu ifade edilmektedir.

2015 yılı DKAB 4. sınıf ders kitabı sevginin, sosyal bir varlık olan insan için ihtiyaç olduğu konusunu ele almıştır. Sevildiğini bilen ve hissedenden insanın daha üretken, huzurlu ve mutlu olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca insanın, Allah'ın yarattığı her türlü varlığı sevmekle yükümlü olduğu aktarılmıştır.¹⁷³ Aynı yıla ait 5. sınıf ders kitabında da toplum içinde yaşamının, paylaşma sayesinde güzelleşeceği dile getirilmektedir. Sahip olunan imkanlar paylaşıldıkça toplumda sevgi ve barış artmaktadır. Dini ve milli bayramlar, sevince ve yardımlaşmaya dayalı olarak gerçekleştirildiğinde, bu paylaşımlar toplumsal birlikteliği de artırmaya yaramaktadır. Ayrıca engelli vatandaşlara yardım etmek de dayanışmayı ve paylaşımı artırmaktadır.¹⁷⁴ İslam'ın sevgi dini olduğu yönündeki söylemlere sıkça

¹⁷⁰ Doğan ve Karahan, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 6 Ders Kitabı*, ss. 103-120. Ayrıca bkz. Kenan Demirtaş ve Murat Özdemir, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 6 Ders Kitabı*, İlke Basım Yayın, Ankara, 2013, ss. 97-113.

¹⁷¹ Nazım Genç, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 12 Ders Kitabı*, İstanbul, NETBİL Basım ve Yayıncılık, Haziran 2014, ss. 66-74.

¹⁷² Müslümanlara karşı duyulan bir takım ırkçı tutumu ifade etmektedir. İslam düşmanlığı ya da Müslümanların terörist olduğu yönündeki söylemleri içeren bir yaklaşımdır. Terim ilk kez 11 Eylül saldırılarında kullanılmış olup günümüzde de popüler hale gelmiştir. Tarihi ise İslam dininin ortaya çıktığı ilk andan beri varlığını göstermektedir. İslam dini, Batı Hristiyan dünyası için düşmanlığı ifade eden bir tehdit unsuru olarak görülmüştür. bkz. Necmi Karşı, *İslamofobi'nin Psikolojik Olarak İncelenmesi*, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi Cilt 13, Sayı 1, 2013, s.s. 81-82.

¹⁷³ Zekai Taşın, Bayram Güleç, Güler Güleç ve İsmail Bulut, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 4*, Ankara, Özgün Matbaacılık, 2015, ss. 82-91.

¹⁷⁴ Zekai Taşın, Bayram Güleç, Güler Güleç ve İsmail Bulut, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 5 Ders Kitabı*, Ankara, Özgün Matbaacılık, 2015, ss. 84-100.

rastlanılan kitaplarda, kardeşçe ve birlik içinde yaşamının yolunun sevgi, dayanışma ve paylaşma ile sağlanacağı aktarılmıştır.

2017 yılı DKAB 6. sınıf ders kitabı kibirden bahsetmektedir. En büyük ve yüce olan varlık Allah'tır. Kibirde aşırıya gitmek Allah'la yarışmak ve şirke girmek olarak anlatılmaktadır. İnsan; doğal afetler, hastalıklar ve ölümler karşısında aciz olduğunu bilmelidir. Kibirli insan başkalarıyla iyi geçinemediği gibi adalet, şefkat ve merhamet gibi duygulardan da yoksun olur. Dinin engel olmak istediği kibir; toplumdaki insanların farklılıkları yüzünden aşağılanmasına sebep olacak, bu durumda da dayanışma ve kardeşlik ortamını bozulup toplumun huzuru kaçacaktır.¹⁷⁵

2.2.3. Farklılıkları Dengeleyen Terazi: Adalet

2003 yılına ait DKAB lise 3 ders kitabının "Adalet, Ahlak ve Din" başlıklı ünitesinde adalet kavramı hakkında bilgilendirmelerde bulunulmuştur. Devletin din, mezhep, sınıf, cinsiyet ayrımı gözetmeksizin herkesi yasalar önünde eşit görmesi gerektiği belirtilmiştir. Cemal Tosun ve diğerlerinin hazırladığı ders kitabında adalet kavramından bahsedilirken adaletin hukuksal ve hukuk dışı adalet yönlerine de değinilmiştir. Tüm bireylerin yasalar önünde eşit kabul edilmesi, bireylerin kendi aralarında sözleşmeler kurarak hak tesis etmeleri, devletin görev dağılımında ve görev ücretlendirmelerinde vatandaşlarının teknik özelliklerini gözeterek hareket etmesi *hukuksal adalet* kapsamında değerlendirilmiştir. Toplumda bulunan farklı gelir düzeyine ve imkana sahip vatandaşların fırsat eşitliği çerçevesinde değerlendirilip vergiye tabi tutulması; yasama, yürütme ve yargının kendi yetkisini gerçekleştirirken bir takım imtiyazlara sahip olması ise *hukuk dışı adalet* kapsamında ele alınmıştır.¹⁷⁶ Ayrıca ders kitabında adaletin tüm dinler açısından önemine

¹⁷⁵ Safiye Özdemir, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 6 Ders Kitabı*, Ankara, Dörtel Yayıncılık, 2017, ss. 105-106.

¹⁷⁶ Cemal Tosun, Nevzat Aşıkoğlu, Hasan Hüseyin Dilaver ve Ömer Öcal, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 3 Ders Kitabı*, Ankara, Gün Yayıncılık, Mayıs 2003, ss. 99-102.

değinilmiştir. Adalet, ahlak ve dinin birbiri ile yakın ilişkide olduğu bir diğer söylemdir. İslam dininin adaleti tahsise verdiği önemden bahsederken dil, din, ırk, akrabalık bağları gibi hususları gözetmeksizin duygusallıktan uzak, hakkaniyetli ve adaletli bir tutum takınılması gerektiği ayetler örnek gösterilerek desteklenmiştir. Tevrat ve Zebur'da hile yapmamak, yalan söylememek, yalancı şahitlik yapmamakla ilgili alıntılara yer vererek din ve adalet arasındaki bağlantı güçlendirilmiştir. Ayrıca adalete uymanın ahlaklı her bireyin yapması gereken bir davranış şekli olduğu vurgulanmaktadır.¹⁷⁷

2005 yılına ait DKAB lise 2 ders kitabında hukuk tanımlaması yapılmakta ve adaleti sağlamanın yolu ancak hukukun üstünlüğünün kabulüyle mümkün olacağından bahsedilmektedir. Hukuksuz bir ülkede haksızlık, zulüm, kaos, terör ve şiddet olayları artacak ve toplum temelinden zarara uğrayacaktır. Bu okuma tersten yapılacak olursa ahlaki erozyona uğramış vatandaşlardan oluşan bir devlette hukuksuzluk baş gösterecek hukuksuzluğun devamı ise adaletsizliğin yaşanmasına sebebiyet verecektir. Adalet timsali olarak İslam dini için önem taşıyan Hz. Ömer hakkında bir okuma metnine ver veren kitapta, adaletli yöneticilerin itibarının da arttığı yönünde bilgilere rastlanmaktadır.¹⁷⁸

2010 yılı DKAB 8. sınıf ders kitabında adalet kavramı "dinin temel ilkelerindendir" şeklinde tanımlanmaktadır. İslam dininin her konuda adaletli olunması gerektiğini öğütlediği ifade edilmektedir. Ders kitabına göre adalet; her türlü inanç, makam, zenginlik fark etmeksizin herkesin eşit haklara sahip olduğu ve bu hakları özgürce kullanabildiği bir sistemi ifade etmektedir. Adalet, aileden topluma hayatın düzenini sağlayıp huzuru muhafaza etmektedir.¹⁷⁹ Aynı yıla ait 10. sınıf ders kitabında ise adalet: hak edene hakkını vermek, haksızlığa uğrayan kişiye de gerekli karşılıkla muamele etmek olarak tanımlanmaktadır. Ders kitabı, İslamiyet'in adalet hususundaki hassasiyetini "denge" kelimesiyle ifade etmektedir. Adaletin ölçüsü hakkaniyet çerçevesinde gerçekleşmelidir. Eşitlik herkese aynı hakları tanımak anlamına gelirken, adalet hak edene hak ettiğini verebilmektir. Bu

¹⁷⁷ Abdurrahman Yılmaz, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 3 Ders Kitabı*, Ankara, Tutku Yayıncılık, 2003, ss. 102-106.

¹⁷⁸ Kızıler ve Koçak, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 1 Ders Kitabı*, ss. 87-92.

¹⁷⁹ Ünal ve Koç, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 8 Ders Kitabı*, ss. 96-97.

anlamda mutlak adaleti tesis etmenin evrensel ilkeleri ele alınmaktadır. Adaleti temel almak, adaleti tahsis etmekle görevlendirilecek kişinin konunun ehli olması ve aynı durumda olan kişilere eşit muamelede bulunmak; adaletin evrensel ilkelerinden olarak sayılmaktadır. Hukukun egemen olduğu hukuk devleti, adaletin ilkeleri gerçekleştiğinde anlamlı olacaktır. Genç bireylere adalet ve hukuk hakkında geniş çaplı bir vatandaşlık eğitimi sunan kitapta hukukun üstünlüğünün etkin kılınması için gerekli olan "iyi niyet, sözünde durma, kazanılmış haklara saygı, hakların kötüye kullanılmaması, haksız olarak verilen zararın tazmini sorumluluğu, kesin hükme saygı, hak arama özgürlüğü, savunma hakkı, kendi davasında yargıç olmama" gibi evrensel hukuk kuralları da anlatılmaktadır.¹⁸⁰

2016 yılı DKAB 7. sınıf ders kitabında adaletin aileden ülkeler arası ilişkilere kadar her alanda gözetilmesi gereken bir unsur olduğundan bahsedilmektedir. Bir topluluğa olan düşmanlığın adaletli olmaya engel olmaması gerektiği Kur'an-ı Kerim'de yazmaktadır.¹⁸¹

2016 yılı DKAB 10. sınıf ders kitabında adalet söz konusu olduğunda; anne, baba, akrabalık bağı gözetmeksizin herkese aynı muamelede bulunulması gerektiği ifade edilmektedir. Yalancı şahitlik yapmanın büyük günahlardan olduğu söylenmiştir. Hz. Muhammed'in kendi kızının hırsızlık yapması halinde, kendi kızını dahi cezalandırmaktan çekinmeyeceğini ifade ettiği hadis-i şerifine yer verilerek İslam dininin adalet konusundaki hassasiyeti dile getirilmiştir.¹⁸²

2018 yılı DKAB 9. sınıf ders kitabı adalet kavramından temel değer olarak bahsetmektedir. Adaletin olmadığı yerde sistemsiz dengeler bozulur ve haksızlıklar meydana gelerek kaos ortamı hakim olur. *Montaigne, Mirabeau ve Immanuel Kant*'ın adalet hakkındaki söylemlerine yer verilmiştir. Adaletin, işi ehline vermek manasına gelen liyakatle ve ehliyetle olan yakın ilişkisine önem vermektedir. Adaletin zıddı ise

¹⁸⁰ Mehmet Akgül, Mehmet Albayrak, Abdullah Çatal, Ahmet Kara, Ekrem Özbay ve Yaşa Yumak, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 10. Sınıf*, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2010, ss. 98-106.

¹⁸¹ Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 7. Sınıf*, Ed. Ekrem Özbay, Dördüncü Baskıya Ek, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2016, ss. 122-125.

¹⁸² Hacer Yıldız, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 10 Ders Kitabı*, Ankara, Gün Basım Yayın, 2016, ss. 93-94.

zulüm olarak tanımlanmaktadır. Hak edene hakkını vermemek, zalimlik olarak değerlendirilmektedir.¹⁸³

2018 yılı DKAB 10. sınıf ders kitabı sosyal adalet konusunu ele almaktadır. Sosyal adalet toplumdaki zenginlik ve fakirlik arasındaki uçurumun açılması ile bozulacak olan huzurla alakalıdır. Toplumdaki her ferdin benzeri hayat şartlarına sahip olması sosyal adaletin sağlanmasıyla mümkün olacaktır. Aralarında eğitimsel ve ekonomik şartlar bakımından farklılık olan toplumlarda kin ve nefret doğabilmekte ve toplumsal huzur bozulabilmektedir. İslam dini, sosyal adaletin sağlanması için devlet yöneticilerine ve bireylere çeşitli sorumluluklar yüklemektedir. Bireyler sosyal dayanışmayla, devlet yöneticileri ise uygun yasalarla sosyal adaleti tesis etmelidir.¹⁸⁴

2019 yılı DKAB 7. sınıf ders kitabında adalet, toplumun her alanında geçerli olması gereken bir davranış ve kural olarak nitelendirilmiştir. Aile içinde anne ve baba çocuklarına adil davranmalıdır. Mahkemelerde suçluların ceza alması adaletin bir gereğidir. Adalet aynı zamanda güzel ahlakın da temelidir. Adaletin olmadığı yerde herkes kendine özgü bir adalet arayışına gireceği için toplumda tartışmalar, kavgalar ve kaos ortamı olacaktır.¹⁸⁵ Aynı yıla ait 9. sınıf ders kitabı adalet kavramını sonradan öğrenmekle mümkün olan bir karakter özelliği olarak anlatmaktadır. Adaletli insan, dengeli ve aşırılıklardan uzak olup her durumda hak gözetken kimsedir. Adaletin eğitimi mümkündür.¹⁸⁶

¹⁸³ Doğan, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9. Sınıf Ders Kitabı*, ss. 93-95.

¹⁸⁴ Recai Doğan, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 10. Sınıf Ders Kitabı*, Nev Kitap, Ankara, 2018, ss. 93-95.

¹⁸⁵ Macit, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 7 Ders Kitabı*, s. 57.

¹⁸⁶ Abdullah Bektaş, Mustafa Nezihi Pesen, Sinan Özyurt ve Furkan Özudoğru, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı*, Ankara, Korza Yayıncılık, 2019, ss. 91-93.

2.3. DKAB DERS KİTAPLARINDA İDEAL AİLE YAPISI

Toplumun kültür, değer, örf, adetlerini ve adalet anlayışını yeni doğmuş bir çocuğa ilk aktaran kurum ailedir. Demokrasinin hakim olduğu ailelerde yetişen birey, vatandaşlığa dair her türlü bilgiyi rahatlıkla özümseyecektir. Demokrasinin olmadığı ailelerde görülen ataerkil tutumla birlikte babanın otoritesinin fazla olması, genç bireylerin kendi başına karar alamamasına sebep olmakta ve toplumsal olarak da demokrasi kültürünü zedeler hale gelmektedir.¹⁸⁷ Kişilerin aile içindeki konumları, devlet yönetimindeki konumunu da belirlemektedir. İdeal vatandaş, tıpkı ailede olduğu gibi ya baba/koca tahakkümünü benimseyecek ya da demokratik temellere dayanarak cinsiyetçi yaklaşımı ardında bırakacaktır.¹⁸⁸ Netice itibarıyla aile içindeki annelik veya babalık kimliğinin politik bağ ile ilintili olduğu yönündeki sav, çalışmanın bu kısmında görünür vaziyettedir. Bilhassa erkeğin askerlik vazifesini gerçekleştirmesi vatandaşlık görevi olarak kabul edilirken, kadının da annelik vazifesini yerine getirmesi kimi görüşe göre bir vatandaşlık vazifesi olarak algılanmaktadır.¹⁸⁹

2.3.1. Ailenin Önemi ve Aile Üyelerinin Birbirine Karşı Sorumlulukları

Türk toplumunda olmazsa olmaz en önemli unsurlarından biri olarak kabul edilen aile, T.C.'de Anayasa ile güvence altına alınan vazgeçilmez bir kurumdur. Nazıroğlu'na göre bu sebeple toplumsal yapıya şekil vermede son derece önem arz

¹⁸⁷ Tayyip Duman, Necmettin Karakaya ve Yavuz Nuri, *Vatandaşlık Bilgisi*, 1. Baskı, Ankara, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, 2001, ss. 141-142.

¹⁸⁸ Nükhet Sirman, "Aile Yoluyla Vatandaşlığı Kuruluşu", Der. E. Fuat Keyman ve Ahmet İçduygu, Çeviren(Çev.) Bahar Ulukan, Şu Kitapta: Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye'de Vatandaşlık, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, ss. 162-163.

¹⁸⁹ Tuba Kancı, "Türkiye'de Eğitim, Milliyetçilik ve Toplumsal Cinsiyetin Kesişim Noktaları", Şu Kitapta: Simten Coşar ve Aylin Özman, Milliyetçilik ve Toplumsal Cinsiyet, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, s. 89.

eden aile fertleri, ideal vatandaşın da kurgulanması için sorumluluk sahibi ve fedakar bir yapıda olmalıdır.¹⁹⁰

MEB, TTKB kararı ile 2002-2003 eğitim öğretim yılından itibaren beş yıl boyunca okutulmasına karar verilen lise 2 DKAB ders kitabında aile kavramı hakkında şu bilgiler verilmektedir: "Aile; evlilik ve kan bağı ile birbirine bağlı bireylerden oluşan ve toplumun temeli kabul edilen en küçük birimdir.". Toplum bilimcilerin aileye bakış açısına da kitapta yer verilerek ailenin nesilden nesle milli kültür ve değerleri aktarmada etkin bir görev aldığı, toplumsallaşmaya katkıda bulunduğu dile getirilmiştir. Aynı zamanda aile; vatan, millet, milli değerler gibi pek çok olguya karşı sevgi ve saygının aktarıldığı bir araç olarak nitelendirilerek olması gereken aile modeline vurgu yapılmıştır. Bir ailede huzurun sağlanması ise aile fertleri arasındaki görevleri yerine getirmelerine bağlı kılınmıştır. Anne ve babanın en önemli görevi birbirlerini sevmek, güvenmek ve saygı duymak olarak anlatılırken çocuklarına karşı görevleri de çocuğunun ihtiyaçlarını gözeterek, eğitimine destek olmaları sevmeleri, "vatan ve millet sevgisi" aşılamları olarak anlatılmıştır. Söz konusu kitap toplumsal cinsiyet açısından değerlendirildiğinde annenin vazifesi çocuğuna "temel eğitim ve terbiye verici ilk kişi", babanın vazifesi ise ailenin maddi geçimini durmasızın yoğun bir emek harcayarak yerine getiren kişi olarak lanse edilmiştir. Anne figürünün manevi, baba figürünün ise maddi vazifeleri üzerinde durulmuştur.¹⁹¹

2002 yılı DKAB lise 2 ders kitabında ailenin her toplumda farklı anlamlara geldiğini ancak Türk toplumu açısından bir kadın ve bir erkeğin evlenmesi yoluyla kuruluşu şeklinde tanımlamada bulunulmuştur. Toplumun, bir araya gelen aileler vasıtası ile kuruluşu anlatılarak doğacak çocuklarının kişiliğinin gelişiminde anne ve babaya düşen sorumluluklardan bahsetmektedir.¹⁹²

2004 yılına ait DKAB lise 2 ders kitabında aile hakkında teferruatlı bilgiler dikkat çeker. Sağlıklı bir bireyin sağlıklı bir aile ortamında yetişmesiyle mümkün

¹⁹⁰ Nazıroğlu, "İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programında Vatandaşlık Eğitimi", ss. 81-83.

¹⁹¹ Dilaver vd. , *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 2 Ders Kitabı*, ss. 34-40.

¹⁹² Hikmet Eroğlu, Mehmet Katar ve Kaya Kuzucu, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 2 Ders Kitabı*, Ankara, Özgün Matbaacılık Sanayii ve Ticaret A.Ş., 2002, ss. 28-43.

olduğu bir gerçektir. Bu hususta anne ve babaya büyük rol düşer. Kitap anne hakkından bahsederken Hz. Muhammed'in hadisini ele alır ve annelik hakkının babalık hakkından çok daha önemli olduğunu vurgular. Anne ve evlat arasındaki güçlü sevgi bağına vurgulanır. Babalık hakkına gelince de babaya ailenin geçimini sağlayan kişi rolü atfedilir. Babanın ailedeki otoritesi, altı çizilen bir diğer unsur olarak dikkat çekmektedir.¹⁹³

2005 yılına ait DKAB lise 1 ders kitabında "Aile Toplumun Temelidir" başlığına yer verilmiştir. Aile, toplum için çok önemlidir ve ailenin korunması, huzurlu bir biçimde yaşatılması devletin görevlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Çocuklar için ilk öğretmen ise anne ve babadır. Toplumsallaşmaya hazır hale gelene kadar çocuklar, anne ve babaları sayesinde; doğru, yanlış, iyi, kötü hakkında bilgi sahip olur.¹⁹⁴

2006 yılı DKAB ortaöğretim 9. sınıf ders kitabında aile evrensel bir kurum olarak işlenmiş; ailenin kurulması, evlenmelerinde bir bahis bulunmayan bir erkekle bir kadının şahitler huzurunda resmi nikahla mümkün olacağı dile getirilmiştir. Topluma ait her türlü değerın aktarılması rolü önceki yıllarda olduğu gibi yine aileye verilmiştir. Yalnızca İslam dininin değil Yahudilik, Hristiyanlık, Şintoizm ve Konfüçyanizm gibi diğer dinlerin de evliliğe verdiği önem üzerinde durulmuştur. Ayrıca erkeklerin eşlerine karşı anlayışlı ve iyi davranışlarda bulunması gerektiği öğütlenmiştir. Bu yıldan itibaren aile içerisinde anne ve babaya dayatılan farklı roller değiştirilerek *ortak ebeveyn* rolünün aktarılmaya çalışıldığı gözlenmektedir. Anne ve babaya aynı anda, evin maddi-manevi her türlü ihtiyacını karşılayan ve çocuklarının ahlaki eğitiminden aynı anda sorumlu olan kimseler olarak bahsedilmesi önemli bir gelişmedir.¹⁹⁵

2008 yılı DKAB 9. sınıf ders kitabı aileyi "en küçük sosyal grup" olarak tanımlamaktadır. Ailenin temel amacı ise "sağlıklı nesiller yetiştirerek insan soyunun devamına katkıda bulunmak ve topluma faydalı bireyler kazandırmak" şeklinde ifade edilmiştir. Ailenin huzur ve mutluluğu toplumun da huzur ve mutluluğuna vesile

¹⁹³ Bolay, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 2 Ders Kitabı*, ss. 68-70.

¹⁹⁴ Kızılar ve Koçak, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 1 Ders Kitabı*, ss. 86-92.

¹⁹⁵ Barman, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı*, ss. 89-96.

olacaktır. İnsan haklarına saygının, ilk olarak ailedeki ebeveynlerin öğretmesi gereken bilgilerden biri olduğu konusu üzerinde durulmuştur. Çocukların anne ve babasına karşı saygılı davranması gerekliliği, diğer yıllarda olduğu gibi ısrarla üzerinde durulan hususlardan biridir. Eşlerin birbirine iyi davranması gerektiği öğütlenmiştir. Eğer eşler birbirine iyi davranırsa gelecek nesillerin de aynı şekilde eşlerine muamelede bulunacağı ifade edilmektedir. Anne ve baba çocukların eğitimi ve hayata hazırlanması sürecinde maddi manevi olarak birlikte hareket etmesi gerekliliği ifade edilmektedir. Anne ve baba hakkı hususunda da Hz. Muhammed'in hadisinden yola çıkarak anne hakkının baba hakkından daha önemli olduğu vurgulanmaktadır.¹⁹⁶

2008 yılı DKAB 11. sınıf ders kitabında ailenin tanımına yer verildikten sonra her türlü değer ailede kazanıldığı bilgisine yer verilmektedir. Vatan ve millet sevgisinden dini bilgilere ve iyi ahlaka kadar her şeyin öğrenildiği ilk yer ailedir. Medeni bir toplumun göstergesi ise aile mefhumunun güçlü tutulmasıyla mümkün olabileceği imasında bulunulur. Toplumu meydana getiren ailedir ve ailelerin güçlü oluşu toplumun da gücünü belirleyen bir kıstastır. Yahudilik, Hristiyanlık, Şintoizm gibi pek çok din de evliliğe önem vermektedir. Anne ve baba çocuklarının eğitiminden, gelişiminden birlikte sorumludur.¹⁹⁷

2012 yılı DKAB 11. sınıf ders kitabında aile tanımı anne, baba ve çocuklar arasında kurulan en küçük toplumsal grup olarak anlatılmaktadır. Birden çok ailenin birleşmesiyle toplum oluşmaktadır, bu sebeple de aile toplumun temelidir. Ayrıca ailenin düzeni, toplumun düzeni anlamına da gelmektedir. Bir toplumun yapısını anlayabilmek için ailelerin yapısına bakmak en doğru yöntemdir. Çünkü aile toplumun aynasıdır. Anne ve baba çocuğunun yeme, içme, barınma, giyinme, eğitim gibi her türlü ihtiyacını karşılamakla yükümlüdür. Aynı zamanda anne ve baba çocuklarına milli ve manevi değerleri anlatmakla mesuldür. Çocuklarsa ailede öğrendiklerini toplumsallaşma sürecine taşırlar. Bu sebeple aile toplumun temelini

¹⁹⁶ Ekşi vd. , *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı*, ss. 75-81.

¹⁹⁷ Yavuz Kızılkaya, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 11*, İstanbul, Tav Dağıtım Pazarlama Matbaacılık Basın Yayın Limited Şirketi, 2008, ss. 92-98.

oluşturmaktadır. Aile kurmak tüm dinler için kutsal olarak değerlendirilmiş ve tavsiye edilmiştir.¹⁹⁸

2013 ve 2014 yıllarına ait DKAB 11. sınıf ders kitabında aile hakkında bilgilere yer verilmektedir. Dinler ve devletler aile kavramını toplumun temeli olarak değerlendirerek önem vermektedir. T.C. de ailenin korunması için çeşitli önlemler almaktadır. Evlilik de dinler ve devletler tarafından desteklenmektedir. Evlilik sayesinde toplumsal kaynaşma akrabalık bağları oluşur ve bu da toplum açısından faydalı bir durumdur. Çocuk dünyaya geldikten sonra ise anne ve baba, çocukların maddi ve manevi ihtiyaçlarını birlikte hareket ederek karşılamakla yükümlüdür.¹⁹⁹

2017 yılı DKAB 6. sınıf ders kitabında anne ve babaya saygısızlık etmenin büyük günahlardan olduğu söylenmektedir. Anne ve babanın yaşlılığında onların rızasını almanın önemine değinilmektedir. Yaşlıların daha hassas ve alıngan oldukları dile getirilerek ziyaret gerçekleştirip gönüllerini almanın önemli olduğu vurgulanmaktadır.²⁰⁰ 2018 yılı DKAB 4. sınıf ders kitabında da insani ilişkilerin temelini sevgi ve saygıdan geldiği söylenmektedir. Birbirini seven ve saygı duyan insanların olduğu bir toplumda huzur olur. Anne, baba, kardeş, akraba, komşu ve arkadaşlara sevgi ve saygı çerçevesine uygun hareket etmek gerektiği dile getirilmektedir.²⁰¹

¹⁹⁸ Adil Kabakçı, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 11 Ders Kitabı*, Ankara, Tutku Yayıncılık, 2012, ss. 92-99.

¹⁹⁹ Nazım Genç, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 11 Ders Kitabı*, İstanbul, FCM Yayıncılık, Haziran 2013, ss. 92-99. Ayrıca bkz. Bayram Güleç, Güler Güleç ve Zekai Taşın, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 11 Ders Kitabı*, Ankara, Bilim ve Kültür Yayınları, 2014, ss. 70-76.

²⁰⁰ Özdemir, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 6 Ders Kitabı*, ss. 110-112.

²⁰¹ Gülhanım Demirtaş, *İlkokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 4. Sınıf Ders Kitabı*, Ankara, İlke Basım Yayın, 2018, ss. 60-75.

2.3.2. Aile Dışı Birlikteliklerin Sakıncaları

Hem din, hem de toplumsal kabul; aile dışı kurulan birlikteliklere sıcak bakmamaktadır. Aile kurmak, Türk toplum yapısı için de son derece önemlidir. Yapılan araştırmalar doğru ve yeterli bir şekilde verilen dinî eğitim sayesinde bireylerin evlilik dışı cinselliği ertelediği ya da evlilik sonrasına bıraktığını ortaya koymuştur. Bu durum cinsel duyguları, dini hassasiyetler nedeniyle öteleyen bireylerde arada kalmışlığın verdiği bir gerginliğe sebebiyet verebilmektedir. Ancak evlilik dışı cinselliğin dinî kaygılarla da olsa ötelenmesi, bireysel bir tercihin küresel bir kriz haline gelmesini önleyerek Human Immunodeficiency Virus / İnsan Bağışıklık Yetmezliği Virüsü (HIV) virüsü gibi cinsel yolla bulaşan hastalıkların da önüne geçebilmektedir.²⁰² DKAB ders kitaplarında cinsellik anlamında bir kazanıma²⁰³ direkt yer verilmemektedir. Aile konusu içinde ele alınmaktadır. Bu sebeple konu "aile" başlığı altında ele alınmıştır.

2003 yılı lise 2 DKAB ders kitabının dördüncü ünitesinde, İslam dininin aile hayatına verdiği önem üzerinde durularak zinanın ailenin yıkılmasına neden olan unsurlardan biri olarak değerlendirildiği görülmektedir. Zina, eşlerin birbirine karşı olan güvenini zedeleyen ve düşmanlıklara sebebiyet verdiği için toplumsal sorunlara yol açan haram bir eylem olarak aktarılmaktadır. Zinayı önlemek için ailelere düşen görevlerden biri olarak da evlenecek çağa gelmiş çocukların evlendirilmesi olduğu yönünde bir vurguda bulunulmuştur.²⁰⁴

²⁰² İbrahim Turan, "Gençlik Döneminde Görülen Ahlaki Sorunlar Karşısında Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinin Yeri", Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 0, Sayı 40, Erzurum, (Aralık 2013), ss. 274-275.

²⁰³ Kazanım, bir dersle ilgili olarak yazılır. Bir öğrencinin herhangi bir dersi öğrenme sürecinin sonunda; öğrencinin bilmesi, yapması ve uygulaması gereken bilgi, beceri ya da tutumları ifade eder. Konu, bilgi, başlıkların belirlenip uygun bir dille aktarılması kazanımın gerekli şartlarındandır. bkz.: [https://www.uludag.edu.tr/bologna/konu/view?id=1936&title=ders-ogrenme-kazanimlarinin-hazirlanmasinda-dikkat-edilecek-noktalar-nelerdir#:~:text=Bir%20%C3%B6%C4%9Freniminin%20bir%20dersi%20%C3%B6%C4%9Frenme,%C3%B6zzellikleri%2C%20kazan%C4%B1mlar%C4%B1%20ifade%20eder\).](https://www.uludag.edu.tr/bologna/konu/view?id=1936&title=ders-ogrenme-kazanimlarinin-hazirlanmasinda-dikkat-edilecek-noktalar-nelerdir#:~:text=Bir%20%C3%B6%C4%9Freniminin%20bir%20dersi%20%C3%B6%C4%9Frenme,%C3%B6zzellikleri%2C%20kazan%C4%B1mlar%C4%B1%20ifade%20eder).) Erişim: 21.06.2022

²⁰⁴ Dilaver vd. , *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 2 Ders Kitabı*, s. 78.

2004 yılına ait DKAB lise 2 ders kitabında zinanın aile birliğini bozan bir unsur olduğuna dair bilgilere yer verilmiştir. Toplum tarafından büyük tepkiler alacak gayriahlaki bir durum olduğu üzerinde durulmuştur. Neslin devamı için evlenerek çoğalmak meşru tek yol olarak tarif edilmiştir. "İffetli, şerefli, namuslu, haysiyetli, soyu soppu belli dengeli ve sağlıklı nesiller" olması için zinadan uzak durulması gerektiği söylenmektedir.²⁰⁵

2005 yılı DKAB lise 1 ders kitabı için de aile toplumu ayakta tutan yegane kurumdur. Ailenin evlilik ile kurulduğu, evliliğin neslin devamı için önemli olduğu, evlilik bağının din açısından da kutsal bir müessese olduğu ve evlilik çağına gelen herkesin evlendirilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur. Ayet ve hadislerle destekli olarak zinanın yanlış bir yol olduğu, ömrün sonuna kadar bekar kalmanın dinen caiz olmadığı ve muhakkak evlenilmesi gerektiği yönünde öğütlerde bulunulmuştur.²⁰⁶

2.3.3. Aile Birliğini Bozan ve Sona Erdiren Haller

2018 yılına kadar olan ders kitaplarında evlilik birliğinin boşanma yoluyla bozulmasına dair gösterilen hassasiyet; aile içinde yaşanan şiddet, aldatma, istismar, zorbalık, madde bağımlılığı, kumar gibi durumlar için gösterilmemiştir. Evlilik birliğini sarsıcı etkisi bulunduğu söylenen ve dini açıdan anlam ifade eden *zina* kavramı yerine *aldatma* kavramının seçilmesi bir hayli vakit almıştır. Son dönemde gerçekleşen müfredat değişikliklerinin, aile birliğine karşı daha duyarlı vatandaşlar yetiştirme kaygısı taşıdığı hissedilmektedir.

²⁰⁵ Bolay, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 2 Ders Kitabı*, ss. 98-99.

²⁰⁶ Kendini dinî bir kimlik üzere tanıtan ancak bir terör örgütü lideri olduğu kabul edilen Fetullah Gülen'in ve dönemin şartları gereği din için hizmet etmenin evlilikten daha kutsi olduğu ifadeleriyle bu sünnetten kendi rızasıyla vezgeçtiğini ifade eden Said Nursi'nin hiç evlenmemiş olması bir paradoksu içinde barındırmaktadır. bkz. Kızıler ve Koçak, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 1 Ders Kitabı*, ss. 86-92.

2008 ve 2009 yılına ait DKAB ortaöğretim 9. sınıf ders kitaplarında İslam diniyle birlikte diğer dinlerin de evliliğe verdiği önemden bahsedilmiştir. Katolik Hristiyanlıkta evliliğe verilen önem anlatılıp boşanmanın yasak sayıldığı bilgisi verilmektedir. Yahudilik dininde de evlenmemenin günah sayıldığı; babanın, ibadet ritüeli olan "Pesah Bayramı"nda aileye başkanlık ettiği dile getirilmektedir. İslam dininin bekarları evlendirme yönündeki öğüdü ve zinanın büyük günahlardan olduğu hatırlatılmıştır.²⁰⁷

2009 yılı DKAB 7. sınıf ders kitabında İslam dinine göre kötü alışkanlıklardan bahsedilerek bunlardan uzak durulması gerektiği söylenmiştir. İçki, kumar, uyuşturucu, sigara gibi kötü alışkanlıklara insanların ne şekilde ve ne sebeple bağımlı olduğu hikayeleştirilerek anlatılmaktadır. Bu kötü alışkanlıkların kişinin kendisine ve sosyal çevresine verdiği tahribatlar hakkında bilgilendirmelerde bulunmuştur. İçki, kumar, uyuşturucu gibi kötü alışkanlıkların kişilere maddi külfetler yükleyerek aile bütünlüğünü sarsıcı etkilere sahip olduğu da dile getirilmiştir.²⁰⁸

2015 yılı DKAB 4. sınıf ders kitabında mutlu bir ailenin, toplumun da mutluluğuna vesile olacağı yazmaktadır. Her toplum aile kurumuna önem verir ve bunu ayakta tutmak için çaba gösterir. Toplumda anne ve babasını kaybetmiş çocukların olduğu ve bu çocukların devlet koruması altında iyi bir eğitim alması için gerekli koşulların sağlandığı söylenmektedir. Bu noktada devletin de ihtiyaç halinde aile rolüne bürünerek üzerine düşen sorumluluğu aldığı aktarılmak istenmiştir.²⁰⁹

2016 yılı DKAB 8. sınıf ders kitabında İslam dininin yasakladığı kötü alışkanlıklardan birinin kumar olduğu söylenmektedir. Bireylerin kumara olan düşkünlüğü önce aile hayatını sonra ise toplumu etkiler. Ayrıca kitapta kötü alışkanlıkların iletişim araçları aracılığıyla da yayıldığı bu yüzden dikkatli olunması gerektiği yazmaktadır.²¹⁰ İnternetin her eve girmesi ile birlikte kumar niteliği taşıyan

²⁰⁷ Kızıler vd. , *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 9 Ders Kitabı*, ss. 88-94. ve Ekşi vd. , *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı*, ss. 75-81.

²⁰⁸ Demirtaş ve Özdemir, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 7*, ss. 90-104.

²⁰⁹ Taşın vd. , *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 4*, ss. 96-103.

²¹⁰ Zekai Taşın, Bayram Güleç, Güler Güleç ve İsmail Bulut, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 8 Ders Kitabı*, Ankara, Özgün Matbaacılık, 2016, ss. 87-89.

her türlü oyuna ulaşmak da kolay hale geldi. Bu durumun aile temelini sarsıcı etkileri, DKAB ders müfredatına eklenmiştir.

2016 ve 2017 yıllarına ait DKAB 11. sınıf ders kitaplarında maddi olarak imkanı olan bekarların evlendirilmesinin gerektiği dile getirilmektedir. İffet ve namus sahibi kimselerin zinadan uzak durması gerekliliği aktarılmıştır. Ailenin yıkılmasına engel olmak için de kişilere manevi bir baskı aracı olarak din gösterilmektedir. Allah için boşanmak helal bir durumdur, ancak bu durumu hoş karşılamamaktadır. Hz. Muhammed'in hadisinden de yararlanılarak "Evlenin, boşanmayın." buyruğu aktarılmaktadır. Mutlu bir ailenin de iletişim kanalıyla mümkün olabileceği aktarılır. Evlilikte erkeklerin eşleriyle iyi geçinmesinin gerekliliği ve ebeveynlerin çocuklarıyla çocuk gibi eğlenmesinin hoşluğu ifade edilmektedir.²¹¹

Önceki yıllarda boşanmayı gerekli kılan ciddi meselelere değinilmemesinin eksikliği 2018 yılından itibaren hissedilmiş ve ders kitaplarında bu konuya arzu edilen düzeyde olmasa da yer verilmiştir. 2018 yılı DKAB 10. sınıf ders kitabında aile birliği, beraberliği ve sorumluluğu hakkında bilgilere yer verilmiştir. Aynı çatı altında yaşayarak maddi-manevi her türlü işbirliği içinde bulunan toplumun en küçük birimine aile tanımını yapılmaktadır. İnsan, doğduğu andan itibaren bakıma ve yardıma muhtaçtır. Eğer gerekli bakım ve yardımı görmezse hayatını sürdüremez. Aile, bu anlamda çocuğun gelişimini sağladığı ve ilk eğitimini aldığı yerdir. Aile kurumu ise evlilikle mümkün olmaktadır. Ailenin devamını sağlayan şeyler; güven, saygı ve sevgidir. Eşler arasındaki güveni sarsan şeylerden biri de aldatmadır. Böyle bir durumda boşanmak normaldir, ancak asıl normal olan aldatmadan aile birliğini korumaya yönelik davranışta bulunmaktır. İslam dini, eşlerin birbiriyle iyi geçinmelerini ister ve boşanma hali söz konusu olduğunda bile iyi davranmayı öğütler. Anne ve baba çocukları arasında kız-erkek ayrımı yapmamalıdır.²¹²

²¹¹ Nazım Genç, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 11 Ders Kitabı*, İstanbul, NETBİL Yayıncılık, 2017, ss. 78-82. Ayrıca bkz. Abdurrahman Yılmaz, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 11 Ders Kitabı*, Dikey Yayıncılık, Ankara, 2016, ss. 86-89.

²¹² Doğan, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 10. Sınıf Ders Kitabı*, ss. 74-78.

2020 yılı DKAB 6. sınıf ders kitabında Allah'ın insanı yaratılmışların en üstünü olarak akıl sahibi olarak yarattığından bahsetmektedir. Akıl sahibi olan bir varlığın da sağlığını koruması gerektiği dile getirilmektedir. Alkol, sigara, uyuşturucu gibi kötü alışkanlıklar, insanı iradesi ile hareket edemez hale getirmektedir. Bu da ailesinden arkadaşlarına hatta toplumsal olarak tüm çevreye zarar vermektedir. Zararlı olan bu alışkanlıkların başlama sebepleri olarak; merak, özentî, arkadaş çevresi ve yaşadığı sorunlar sayılmaktadır. Sosyal medyanın teşvik edici etkisi ve bağımlı olmayacağını düşünme gibi etkenler de bir diğer bağımlılık başlangıcı sebeplerinden sayılmaktadır. Tüm bu zararlı alışkanlıklar diğer insanlarla olan iletişimi olumsuz yönde etkiler. Çeşitli kavgalara, huzursuzluklara hatta kazalara sebebiyet verir. Bu kötü alışkanlıklara kapılmamanın yolları; iyi arkadaş çevresi, faydalı faaliyetler, dini ve ahlaki yönden gelişmeye açık olmak olarak sıralanmaktadır.²¹³

²¹³ Safiye Özdemir, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 6 Ders Kitabı*, Dörtel Yayıncılık, Ankara, 2020, ss. 63-73.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. MİLLÎ AMACA ULAŞTIRAN DİNÎ ARAÇ: DKAB DERSLERİ

Bu bölümde siyaset bilimi açısından önem arz eden vatandaşlık kavramının 2002-2020 yılları arasında DKAB ders kitaplarındaki yansımaları üzerinde derinlemesine bir incelemede bulunulacaktır. İdeal vatandaşın kişilik ve kimlik gelişimi hakkında ders kitaplarındaki ifadelere yer verilmiştir. *Türk milleti* ifadesinin terk edilerek *Türkiye milleti* ifadesine geçişle ilgili müfredat değişikliklerinin yansımaları bu bölümde dikkat çeken önemli hususlardan biridir. Ötekileştirmeye tabi tutulan *mutaassıp vatandaş* anlayışının, ders kitaplarına istinaden her geçen gün daha *rasyonel bir vatandaşa* dönüştüğü hakkındaki bilgilere bu bölümde yer verilmiştir. Ortak bir kimlik oluşturma çabası olarak kullanılan laiklik kavramı ve ders kitaplarına göre laikliğe uygun olduğu iddia edilen Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) hakkındaki bilgiler bu bölümde değerlendirilmiştir. AB'ye uyum süreciyle birlikte önemi artan insan hakları eğitiminin DKAB ders kitaplarına yansımaları ele alınmıştır. Son olarak DKAB ders kitaplarından faydalanarak ideal bir vatandaşın beklentilerin neler olduğu yönündeki bilgilere yer verilmiştir.

Modern Türkiye Cumhuriyeti'nde "Türk" kavramı, kimliği ifade eden asli unsurlardan biri olarak değerlendirilmiştir. Türk kavramı laik ve etnik bir özden yola çıkarak kültürel bir söylem ve etnoseküler²¹⁴ bir kavram olarak ele alınmış bu haliyle bir "üst kimlik" imasını barındırmıştır. Vatandaşın kimliğinin etnik ve kültürel bir çerçevede toplanması bir takım sorunları beraberinde getirmiştir. Bu sorunlardan en

²¹⁴ Ayrıntılı bir okuma için bkz. Ahmet Yıldız, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007.

önemlisi ülke içerisinde yaşayan Kürtlerin "Kürtlüğü gizli tutması" için bir çeşit kimlik bunalımına itilmesidir.²¹⁵

Devletin beklediği türdeşlik vatandaş arzusu, kültürel çoğulculuk sebebiyle sekteye uğramaktadır. Ulus-devletin ideal vatandaşı "yasal-siyasal statü"de birlik sağlayarak etkin hale gelmekte iken "sosyo-kültürel kimlik" açısından çoğulculuğunu korumaya devam etmekte ve kişilerde "iki farklı aidiyet" hissine sebep olmaktadır.²¹⁶ Etnik farklılıklardan doğacak çatışmaları önlemek için 2002 yılından itibaren uygulanan "İslami kimlik politikası", siyaset odakları tarafından iki farklı aidiyet hissinin yarattığı ayrılıkların önüne geçmek için gerekli görülmüştür.²¹⁷ Yalnız bu politikanın milli kimliği arka plana atmak yönünde bir amacı yoktur. Aksine, DKAB ders kitaplarından da anlaşılacağı üzere; vatan ve millet sevgisi gibi kişiye kimlik kazandıran bir takım kavramlara önem verirken din konusunu amaca ulaşmak için bir araç olarak kullanmaktadır.²¹⁸ Halihazırda DKAB dersleri dini öğelerle dindar bir nesil yetiştirmeyi amaç edinmekten ziyade dini motifleri kullanarak milli duyguları perçinleyip arzu edilen vatandaş profilini oluşturmayı amaç edinmektedir.²¹⁹

²¹⁵ E. Fuat Keyman, "Vatandaşlık ve Kimliği Eklemlenmek: Türkiye'de 'Kürt Sorunu'", Der. E. Fuat Keyman ve Ahmet İçduygu, Çev. Bahar Ulukan, Şu kitapta: Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye'de Vatandaşlık, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, ss. 329-350.

²¹⁶ B. Ali Soner, "Azınlıklar ve Vatandaşlık: Türk Vatandaşlığının İki Yüzü", Der. E. Fuat Keyman ve Ahmet İçduygu, Çev. Bahar Ulukan, Şu Kitapta: Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye'de Vatandaşlık, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, ss. 359-362.

²¹⁷ E. Fuat Keyman, "Türkiye'de Çokkültürlü Anayasal Vatandaşlık", Der. Ayşe Kadioğlu, Çev. Can Cemgil, Şu Kitapta: Vatandaşlığın Dönüşümü Üyelikten Haklara, 2. Baskı, İstanbul, Metis Yayınları, Kasım 2012, ss. 224-227.

²¹⁸ Nazıroğlu, "İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programında Vatandaşlık Eğitimi", s. 83.

²¹⁹ Sancak, "Küreselleşme ve Değişen Değerler Bağlamında 2010-2018 İDKAB Öğretim Programıyla Yetiştirilmek İstenen Model İnsan Tipi", s. 99.

3.1. DKAB DERS KİTAPLARINDA İDEAL VATANDAŞIN KİŞİLİK GELİŞİMİ

2005 yılına ait DKAB lise 1 ders kitabında kişiliğin gelişimi hakkında sosyolojik bilgilere yer vermiştir. Yetişkin olma sürecinde çocuk ilk olarak ailesinden sonrasında ise çevresinden etkilenecek büyür. Kişiliği etkileyen bir takım değerler de bu süreç içerisinde öğretilir. Sevgi, merhamet, şefkat gibi insani duyguların gelişmesi beraberinde dini bir algının da oluşmasına zemin hazırladığı savunulur. Bu noktada İslam ile tanışan birey, Müslüman bir kimlik üzerine hayat sürmeyi arzu edecektir. Değerler içerisinde en kıymetli değer olarak görülen dini duygular, kişiliğin gelişiminde önemli rol oynamaktadır. Kitap bu değerlerin toplumsal açıdan farklılıklarına da değinmektedir. Bir toplumda farklı dine, dile, renge, kültüre sahip bireysel farklılıkların olabileceği üzerinde durmaktadır. Ancak bu farklılıklar toplumsal açıdan bir takım zararları ve çoksesseliliği beraberinde getirecektir. Toplumun, farklılığın getirdiği zarardan kurtulması için ortak değerlerin üretilmesi gerektiği üzerinde durulmaktadır. Bu değerlerin her bireyi sarıp sarmalayan cinsten olması gerektiği konusu üzerinde ısrarla durulmaktadır. Şüphesiz bahsi geçen değerler "vatan sevgisi, millet sevgisi, ülkü birliği, bayrak ve İstiklal Marşı tutkusu, hürriyet ve bağımsızlık aşkı" şeklinde özetlenmektedir.²²⁰

2006 yılına ait DKAB ilköğretim 6. sınıf ders kitabında insanların birbirine muhtaç olduğu ve dayanışma içinde birbirlerinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere toplumu oluşturduğu anlatılmaktadır. Toplu bir şekilde yaşama ihtiyacı, ulusun inşasında önemlidir. Ulusu ulus yapan ortak değerlerden bahsedilerek ortak hisleri paylaşmanın yüceliği aktarılmaktadır. Atatürk'e olan vefa borcu, bayrak ve İstiklal Marşı'na saygı, gazi ve şehitlerimize olan minnet duymak genç vatandaşlara birer vazife olarak tanımlanmaktadır.²²¹

²²⁰ Kızıler ve Koçak, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 1 Ders Kitabı*, ss. 76-84.

²²¹ Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 6 Ders Kitabı*, 5. Baskı, Ankara, Devlet Kitapları Müdürlüğü, 2006, ss. 50-54.

2007 yılına ait 5. sınıf DKAB ders kitabında insanların bir araya geliş serüveninin dayanışma ve bir arada yaşama ihtiyacından kaynaklandığı söylenmektedir. Zamanla bir araya gelen insanlar örf ve adetleri oluşturarak birlikte yaşamayı güçlü bir bağ haline getirmektedir. Vatanın öneminden bahsederken kişiyi özgür kılan ve varlığıyla mutluluk duyulacak bir unsur olduğu dile getirilmektedir. Vatanı kuran ataların büyük fedakarlıklarda bulunduğu ve aynı fedakarlığı eğitim ve öğretime önem vererek öğrencilerin de yapması gerektiği, ülkeyi kalkındırmanın yolunun eğitimden geçtiği söylenmektedir. Bayrağa, İstiklal Marşı'na, gazi ve şehitlere saygı duymak; askerlik yapmak en büyük vazifeler olarak sayılmaktadır.²²²

2008 yılı DKAB 9. sınıf ders kitabında bireysel kişilik gelişiminde değerlerin etkisinden bahsedilmektedir. İnsan hayatının doğup büyüyen yaşlanan ve ölen yanına vurgu yapan kitapta bebeklik ve çocukluk dönemlerinin kişilik gelişimindeki önemine vurgu yapılmaktadır. Aile içerisindeki değerler çocuğun kişiliği ve kimliği üzerinde büyük etkide bulunmaktadır. Aileden sonra toplumsallaşma sürecinde çevre etkisi de değerlerin oluşumunda ve kişiliğin gelişiminde önemli bir etkidir. "Dini ve ahlaki değerler, insana şahsiyet ve kişilik kazandırır." Kişilerin değerlerine sahip çıktığı ölçüde kişiliğini olgunlaştırdığı söylenmektedir. Bu anlamda toplumu birleştiren bir takım temel değerlere giriş yapılmaktadır. Bunlar: "vatan ve ülkü birliği, bayrak ve İstiklal Marşı, hürriyet ve bağımsızlık, insan haklarına saygı" olarak sıralanabilir.²²³

Aynı müfredat doğrultusunda hazırlanan ve birbirini takip eden 2012, 2013, 2015 yıllarına ait DKAB 9. sınıf ders kitaplarında da bireyin kişilik gelişim sürecinin aileden başlayıp sonrasında arkadaş çevresiyle ve toplumsallaşmanın olduğu her yerde gerçekleştiğinden bahsedilmektedir. Birey kişilik gelişimi sırasında ahlaki değerleri, dini bilgileri, örf ve adetlerin tamamını çevresinden öğrenerek taklit eder. Ders kitabına göre kişilik sahibi bir bireyin; inançlı, verdiği sözde duran, dürüst, adaletli, çalışkan, cesur ve anlayışlı olması gibi pek çok özelliğe sahip olması gerekmektedir. Ayrıca toplumu birleştiren temel değerler de kişilik sahibi bir birey

²²² Mehmet Akgül, Abdullah Albayrak, Turgut Çiftçi, Ahmet Kara, Ekrem Özbay, Musa Şimşekçakan, Ramazan Yıldırım, Abdullah Çatal, Ahmet Ekşi, Eyüp Koç, Hüseyin Paça ve Ali Sacit Türker, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi İlköğretim 5. Sınıf Ders Kitabı*, 1. Baskı, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2007, ss. 119-131.

²²³ Ekşi vd. , *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı*, ss. 68-73.

için gereklidir. Toplumu birleştiren temel değerler: vatan ve ülkü birliği içinde yaşamayı sürdürmek, bayrak ve İstiklal Marşı'na saygı gösterip sahiplenmek, hürriyet ve bağımsızlığından vazgeçmemek, insan haklarına saygılı olmak olarak sıralanmaktadır.²²⁴

2014 yılı DKAB 9. sınıf ders kitabında bireyin, yaratılış gereği sosyal bir varlık olduğu üzerinde durulmuştur. Din; bireylere insan ve Allah, insan ve insan, insan ve diğer varlıklarla olan ilişkilerini düzenler ve ilişkileri nasıl devam ettirmesi gerektiğini anlatır. Kişilik gelişimine dinin katkısı büyüktür ve bu sebeple din yanlış yorumlamalardan uzak tutulmalıdır. Toplumu bir arada tutan bir takım değerler de din kadar kutsal sayılmaktadır. Bunlar diğer yılların ders kitaplarında da zikredildiği üzere: vatan ve ülkü birliği, bayrak ve İstiklal Marşı, hürriyet ve bağımsızlık olarak sıralanmaktadır.²²⁵

2017 yılı DKAB 9. sınıf ders kitabına göre din, ahlak, örf ve adetler bir milleti millet yapan değerlerdir. Millet için önemli olan bu değerler, bireyler için de önemlidir. Her insan toplum için önemli bir yer tutar. Bir insanın toplumdaki konumunu belirleyen şey ise insanın kişiliğidir. Hayatında değerlere yer veren bir insan, toplum açısından ideal bir kişiliğe sahiptir ve bu sayede saygın bir hale gelir. Bu saygınlık sayesinde birey, toplumu yönlendiren ve yöneten biri haline gelebilir.²²⁶

2019 yılı DKAB 9. sınıf ders kitabında kişilik kavramından bahsedilirken bir insanın fiziksel ve ruhsal özelliklerini ihtiva eden bir kavram olduğu yönünde tanımlamaya gidilmiştir. Bireyin bir olay karşısında vermiş olduğu tepkiler kişiliğinin bir sonucudur. İnsanın kişilik gelişimde en etkili faktör ilk olarak ailedir. Aileden sonra genç bireyi şekillendiren başka bir unsur çevredir. Diğer yıllardan

²²⁴ Genç, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı*, ss. 86-93. Ayrıca bkz. Mehmet Evkuran, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ortaöğretim Ders Kitabı*, ADA Matbaacılık, Ankara, 2013, ss. 103-113. ; Ahmet Türkan, Ramazan Şahan, Ahmet Meydan ve Ali Sacit Türker, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 9. Sınıf*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 2015, ss. 87-92.

²²⁵ Güleç vd. , *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı*, ss. 72-77.

²²⁶ Pınarbaşı, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı*, ss. 87-88.

farklı olarak teknolojik gelişmelerin de kişiliği oluşturan etkenlerden biri olarak sayılması, dikkat çeken bir husustur.²²⁷

3.2. DKAB DERS KİTAPLARINDA İDEAL VATANDAŞIN KİMLİĞİ

Kimlik bir çeşit aidiyet duygusunu ifade etmekte ve "öteki"nin olması ile anlamlı hale gelmektedir. "Öteki" ile gerçekleşen iletişim sayesinde kişi, kimliğini meydana getirmektedir. Kimlik kişilere sonradan kazandırılmamakta; tarihsel sürecin, toplumsal ve bölgesel şartların seyrinde kişiler tarafından benimsenmektedir. Yabancılaşmanın önüne geçmek için bireyler; aynı kültüre, bakış açısına, milli ve manevi duygulara sahip kişilere yakın durarak bir çeşit kimlik benimsemektedirler.²²⁸

2004 yılının DKAB lise 2 ders kitabında insan hürriyetinin sınırlarından bahsedilmektedir. Bu durum, vatandaşın kimliğini belirlerken ve hayat sınırlarını çizerken sonsuz bir özgürlüğe sahip olmadığı fikrini belirtir. Hiçbir sınırlamanın olmadığı yerde disiplinsizliğin ve kuralsızlığın hüküm süreceği bir gerçektir. İnsanın kuralsızlıklar içinde olamayacağı ve kurala ihtiyaç duyacağı yadsınamaz bir gerçektir. Allah, sınır ve kural koyucudur. Allah'ın kurallarına uyan bir toplumda devlet ve kanun düzeni muhakkak oluşacaktır. Ders kitabına göre vatandaşın sınırlarını ve kimliğini belirlemesinde Allah'ın koymuş olduğu kurallar önemli bir rol oynamaktadır.²²⁹ Bunun haricinde kitap millet kavramının tanımını "dil, din, tarih, kültür ve ülkü birliği içinde kendi varlığının şuurunda olan toplumdur." şeklinde yapmaktadır. Bu tanımlamadan yola çıkarak ideal vatandaşın kimliğinin; aynı dili

²²⁷ Bektaş vd. , *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı*, ss. 89-90.

²²⁸ Ayhan Kaya, "Vatandaşlık ve Tireli Almanlar: Almanya-Türkleri Alman Vatandaşlığına Geçmiş Türkler", Der. E. Fuat Keyman ve Ahmet İçduygu, Çev. Bahar Ulukan, Şu Kitapta: Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye'de Vatandaşlık, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, ss. 283-286.

²²⁹ Bolay, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 2 Ders Kitabı*, ss. 59-60.

konuşan, aynı dine mensup birer birey olması yönünde bir telkine vardığı söylenebilir.²³⁰

2008 yılı DKAB ilköğretim 6. sınıf ders kitabında Kur'an-ı Kerim'den alıntılar yaparak insanın insanla ilişkilerinin nasıl olması gerektiğine dair bilgilerden bahsedilmektedir. Allah'ın, insanların yalnız kalmasını istemediğini, birlikte olmalarından doğabilecek sorunları önlemek için de çeşitli kuralları peygamberler ve kitapları aracılığıyla bildirdiğini anlatmaktadır. Kur'an, iyi ve güzel olan her şeyi seçmeyi emrettiği gibi iyi insanlarla iyi ilişkiler kurmanın da gerekli olduğunu söylenmektedir. Güçsüz, yetim, yoksul kimselere sahip çıkıp yardımlaşma ve dayanışma ruhuna sahip olunması gerektiği de vurgulanır. Bu yardım ve iletişim şeklinde herkesin Müslüman bir kimlikte olması gerekmemektedir. Yardım eden de edilen de, iletişim kuran da kurulan da hangi inanca sahip olursa olsun ilk önce insani kimliğiyle değerlendirilmelidir.²³¹

2003 yılına ait aynı müfredatla yayınlanan iki ayrı lise 3 DKAB ders kitabı bulunmaktadır. Bunlardan Cemal Tosun, Nevzat Aşıkoğlu, Hasan Hüseyin Dilaver ve Ömer Öcal'ın yazmış olduğu ders kitabında "Türk - İslam Kültür ve Uygarlığı" ünitesinde Müslüman bilim insanlarına yer verilmiştir. İslam dininin getirmiş olduğu tefsir, hadis, fıkıh, akait ve kelam gibi bilimsel araştırma sahalarından bahsedilirken bu bilimlerle uğraşanların Türk kimliğine vurgu yapılmıştır. "Müslüman Türklerde Sanat" başlığı altında incelenen, aslen devşirme kökenli olan Mimar Sinan'ın Türk kimliğiyle sunulduğu dikkat çeken bir diğer unsurdur. Bu noktada kitabın vurgu yapmış olduğu Türklüğün, Mustafa Kemal Atatürk'ün de vurguladığı şekliyle pozitif bir milliyetçiliği ihtiva ettiği söylenebilir.²³² Ancak bilgi aktarımı açısından doğru olana vurgu, Yılmaz'ın yazmış olduğu ders kitabında söz konusudur. Yılmaz, Mimar Sinan'ın Türk kimliğinden çok mimarlık kimliğine vurgu yaparak Osmanlı Devleti için kazandırdığı eserleri dile getirmiştir.²³³

²³⁰ Bolay, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 2 Ders Kitabı*, s. 79.

²³¹ Akgül vd. , *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 6. Sınıf Ders Kitabı*, ss. 99-103.

²³² Tosun vd. , *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 3 Ders Kitabı*, ss. 54-70.

²³³ Yılmaz, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 3 Ders Kitabı*, ss. 66-68.

3.2.1. Milli Seciye: Türk Milletinden Türkiye Milletine

Ülkede var olan azınlıkların kimlik taleplerine cevap olarak her geçen gün, etnik farklılıkları dışladığına inanılan ve ötekileştirici bir ibare olduğu düşünülen *Türk milleti kavramı* yerine *Türkiye milleti* kavramına yer verilmektedir. Son yıllarda "Türklük" kapsayıcı bir "üst-kimlik" olarak ifade edilirken, "Türkiyelilik" ve "kardeşlik" söylemlerine önem verilmiştir.²³⁴ Türk milleti kavramı yerine Türkiye milleti kavramının kabul edilmesi ise devletin, ülkede yaşayan diğer milletleri tanıma refleksi olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Bu durumun peyderpey DKAB ders kitaplarına yansması bu başlık altında incelenmektedir.

2002 yılına ait DKAB lise 1 ders kitabında ele alınan "milli seciye" kavramı, ulus içinde yaşayan vatandaşların doğuştan sahip oldukları bir takım yetiler olarak tanımlanmıştır. Milli seciye kavramından hareketle Türk ulusunun seciyesinin "Doğruluk, mertlik, yiğitlik, kahramanlık, yardımseverlik, alçak gönüllülük, hoşgörülülük ve bağımsızlık" özelliklerinin yüksek olduğu vurgulanmaktadır. Mustafa Kemal Atatürk'ün sözlerinden faydalanarak Türk milletinin sahip olduğu kimliğe değinilmektedir.²³⁵ Aynı kitap Türk ulusunun bedensel ve çevresel temizlik hususunda da büyük hassasiyetlere sahip olduğunu söylemektedir.²³⁶ 2004 yılına ait DKAB lise 1 ders kitabında milli seciye kavramı ele alınırken Atatürk'ün görüşlerine yer verilmiş ve önceki yılların kitaplarına kıyasla Türk milletinin dini ve etnik kökeninden çok mizaç gereği fedakar, hoşgörülü ve yardımsever olduğu üzerinde durulmuştur.²³⁷

2005 yılına ait DKAB lise 1 ders kitabı, milli seciye kavramına oldukça kısa bir şekilde değinmiştir. Atatürk'ün milli seciye kavramından kastetmek istediği şeyin "milli ahlak" olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca milli seciyeyi oluşturan etkenin ırk

²³⁴ Keyman, "Türkiye'de Çokkültürlü Anayasal Vatandaşlık", ss. 240-244.

²³⁵ Eroğlu vd. , *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 1 Ders Kitabı*, ss. 66-71.

²³⁶ Eroğlu vd. , *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 1 Ders Kitabı*, ss. 105-107.

²³⁷ Arslan ve Eryılmaz, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 1 Ders Kitabı*, ss. 68-76.

değil kültür olduğu üzerinde durulmaktadır.²³⁸ 2005 yılına ait lise 2, lise 3 DKAB ders kitaplarında milli seciye kavramıyla ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmazken kitaplar içerik olarak Türk milletinin kabiliyet ve potansiyellerinden ziyade İslam dininin toplumsal ve mimari açıdan kazandırdıkları üzerinde durmaktadır. Türk kimliğinden ziyade İslam dini üzerinden yapılan anlatımlardan çıkarılan sonuç ise müfredatın amacının; ülkede farklı etnik kökene sahip vatandaşların bulunması ve birleştirici bir tutum üzere "milli seciye" anlatımındansa "İslami kazanım"ın tercih edilmesinden kaynaklanmaktadır. İslam dininin kabul edilmesi istenen bir kimlik olarak değil, bir çeşit medeni estetiği anlatma kaygısı ile aktarıldığı dikkat çekmektedir.²³⁹ Aynı durum 2006 yılı DKAB ortaöğretim 11. sınıf ders kitabında da söz konusudur.²⁴⁰

2006 yılı DKAB ortaöğretim 9. sınıf ders kitabında ve 2009 yılı DKAB ortaöğretim 9. sınıf ders kitabında önceki yılda olduğu gibi "milli seciye" kavramına az bir kısım ayrıldığı gözlemlenmektedir. Örf, adet, kültürel değerlerin; milli karakteri belirleyen unsurlardan biri olduğu ve bunların aktarılmasının diğer ülkeler tarafından saygın bir millet imajı çizmekte önemli bir rolü olduğu üzerinde durulmuştur.²⁴¹

2008 yılı DKAB 9. sınıf ders kitabında bir milletin sahip olduğu karakter olarak seciye kavramından bahsedilmektedir. Kültürel ve ulaşılmak istenen hedefteki birliktelik milli seciyeyi ifade etmektedir. Atatürk'ün *Kurtuluş Savaşı* mücadelesinde milli seciye kavramına verdiği önem dile getirilmektedir. Atatürk'ün "Türk milletinin karakteri yüksektir. Türk milleti çalışkandır. Türk milleti zekidir." sözlerine yer verilmiştir. Aynı zamanda Atatürk'ün milli seciyenin oluşmasında eğitime verdiği

²³⁸ Kızıler ve Koçak, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 1 Ders Kitabı*, ss. 85-86.

²³⁹ Kızıler ve Koçak, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 1 Ders Kitabı*, ss. 94-115. Ayrıca bkz. Hamdi Kızıler ve Nihat Koçak, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 2 Ders Kitabı*, Ankara, İpekyolu Yayıncılık, 2005, ss. 107-127.

²⁴⁰ Barman, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 11 Ders Kitabı*, ss. 117-135.

²⁴¹ Barman, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı*, ss. 87-88. Ayrıca bkz. Hamdi Kızıler, Güner Işıldak, Nihat Koçak ve Ömer Öcal, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 9 Ders Kitabı*, Ankara, Gizem Yayıncılık, 2009, ss. 86-88.

önem dile getirilerek milli seciye'nin eğitim yoluyla oluşturulabileceği mesajı verilmeye çalışılmıştır.²⁴²

2012 yılına ait DKAB 9. sınıf ders kitabında milli seciye kavramından bahsedilirken diğer milletlerden ayrı tutulan her türlü özellik olarak ifade edilmektedir. Diğer yıllardaki milli seciye kavramının açıklamalarıyla kıyaslandığında "Türk milli seciyesi" ifadesi yerine "Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin vatandaşları" ifadesi kullanılmıştır. Atatürk'ün sözlerinde dahi "Türk milleti" ifadeleri yerine "Türkiye halkı", "milletimiz" gibi ifadelerin seçildiği dikkat çekmektedir. Milli seciye tanımlanırken ırksal bir durumdan ziyade etnik kökenin - kültürün etkilerinin arandığı gözlemlenmektedir.²⁴³ 2013 DKAB 9. sınıf ders kitabında da milli seciye kavramı benzeri bir üslupla incelenmektedir. Ancak "Türk milleti" ibaresine geçen yıla kıyasla yer verildiği dikkat çekmektedir.²⁴⁴ 2015 DKAB 9. sınıf ders kitabında ise diğer yıllardan farklı olarak Atatürk'ün milli seciye kavramını Kurtuluş Savaşı sırasında sürekli gündemde tuttuğu belirtilmiştir.²⁴⁵

2014 yılı DKAB 9. sınıf ders kitabında Atatürk'ün milli seciye hakkında söylediklerine yer verilmiştir. "Türk milleti" ifadesine yer verilmektedir. Türk milletinin yardımsever yanına vurgu yapılarak Kızıl Ay, Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı, Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu gibi yardım kuruluşlarının atalarımızdan kalma olduğu ve bu değerlere sahip çıkılması gerektiği söylenmektedir.²⁴⁶

2017 yılı DKAB 9. sınıf ders kitabında Türkiye halkının yüzyıllardır özgür ve bağımsız yaşadığı dile getirilmiştir. Milli benliğin korunması manevi değerlere bağlılıkla mümkün görülmektedir. Milli benliğini kaybeden bir milletin başka milletlere yem olacağından bahsedilmektedir.²⁴⁷

²⁴² Ekşi vd. , *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı*, ss. 74-75.

²⁴³ Genç, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı*, ss. 93-94.

²⁴⁴ Evkuran, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ortaöğretim Ders Kitabı*, ss. 114-115.

²⁴⁵ Türkan vd. , *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 9. Sınıf*, s. 95.

²⁴⁶ Güleç vd. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı*, ss. 78-79.

²⁴⁷ Pınarbaşı, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı*, ss. 94-95.

2018 yılı DKAB 9. sınıf ders kitabında milli seciye kavramı yerine "şecaat" kavramının kullanıldığı dikkat çekmektedir. Şecaat kavramı "cesaret, yiğitlik, kahramanlık, hakkını almak, haksızlığa boyun eğmemek, savaşlarda düşmana karşı cesaretli davranmak" olarak tanımlanmıştır. İnsanın dini, vatanı ve milleti için muhakkak cesur olması, ölümden korkmaması gerektiği dile getirilmiştir. İslam dininin şecaat sahibi olunmasını öğütlediği söylenmektedir.²⁴⁸ 2019 yılı DKAB 9. sınıf ders kitabı, 15 Temmuz 2016'da gerçekleştirilen darbe girişiminin alt edilmesinde en büyük etkenin, milletin karakterinde var olan şecaatle alakalı olduğunu anlatmaktadır. 15 Temmuz gecesi gerçekleştirilen darbe girişiminde milletin cesareti gözler önüne serilmektedir.²⁴⁹

3.2.2. Mutaassıp Vatandaşın Rasyonel Vatandaşa Geçiş

Doğduğu andan itibaren farklı koşullarda yetiştirilen her insan, toplumsallaşma aşamasında bu farklılıklar sebebiyle çeşitli sorunlar yaşayabilmektedir. Gerek karakter özellikleri gerekse kişilere verilen yanlış eğitim sonucu; bildiğinden şaşmayan, katı kurallar dışına çıkmayan, kendi gibi düşünmeyen herkesi tehdit unsuru gibi gören bir insan profili oluşmaktadır. Toplumsal açıdan sorunlara yol açabilecek olan bu durum, DKAB ders müfredatına eklenerek engellenmeye çalışılmıştır. DKAB ders kitaplarında 2002'den 2005'e kadar bir tehdit unsuru olarak görülüp sert bir üslupla sürekli üzerine konuşulan, dini açıdan sahip olduğu katı fikirlerinden dolayı toplumu kaosa sürükleyeceğine inanılan *mutaassıp vatandaşın*; her geçen gün daha sakin karşılandığı dikkat çekmektedir. Bilhassa 2010 yılından sonra mutaassıp vatandaş anlayışı; akıl ile Allah'ı bulan, mantıkdışı olarak kabul edilen önermelerden uzak durmayı hayat prensibi haline getiren *rasyonel vatandaş* anlayışına yerini bırakmıştır.

²⁴⁸ Doğan, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9. Sınıf Ders Kitabı*, ss. 100-102.

²⁴⁹ Bektaş vd. , *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı*, ss. 95-96.

Mutaassıp kavramı 2002 yılına ait DKAB lise 1 ders kitabında "bağnazlık" olarak tanımlanırken²⁵⁰ 2003 yılı DKAB lise 1 ders kitabında ise "tutuculuk" olarak ele alınmıştır.²⁵¹ 2002 yılına ait DKAB lise 1 ders kitabında Atatürk'ün Türk milletinden beklediği şeylerden birinin mutaassıp olmamak yani "taassupsuzluk" olduğu dile getirilmektedir. Taassubun olumsuz yanlarına değinilerek dar görüşlü kimselerin toplum için zarardan başka bir şey getirmeyeceği üzerinde durulmuş, tüm dinlere ve fıkirlere saygı duymayan kimselerse bu anlamda "bağnaz" olarak nitelendirilmiştir. Bağnazlıktan kurtulma hususunda devlete düşen görev; bilimi ve eğitimi yaygınlaştırmaktır. Ulusal kimlik ancak bu şekilde korunabilecektir.²⁵²

2004 yılına ait DKAB lise 1 ders kitabında, mutaassıp insanın başkalarının görüşlerine kapalı olduğu ve yalnızca kendi görüşlerini önemseyen bir tavırda olduğu yönünde bilgilendirmelerde bulunulmuştur. İslam dininin "bağnazlık, cehalet ve yobazlık" yaklaşımını asla kabul etmeyen bir din olduğu üzerinde durulmuştur. İslam dininin gereği olarak herkesin aklıyla hareket etmesi gerektiği belirtilmiş, katı fikirli olmanın toplum açısından huzursuzla sebep olacağı aktarılmıştır. Bu noktada ilim ve bilimin ışığına güvenip kadın ve erkek fark etmeksizin herkesin okuması gerekliliği dile getirilmiştir. 2002 ve 2003 yıllarının ders kitaplarına kıyasla taassupsuzluk konusuna fazla ehemmiyet verilerek uzun ve ayrıntılı bilgilere yer verildiği gözlemlenmektedir. Hatta taassupsuzluğu önlemenin devletin görevlerinden biri olduğu konusu özel bir başlık altında incelenmiştir. Devletin dini duyguları istismar eden kimseleri cezalandırmasının meşru bir tutum olduğu savunulmuştur.²⁵³

2006 yılı DKAB ilkokul 6. sınıf ders kitabında "Dostluk ve Kardeşlik" ünitesinde açık bir dille taassupsuzluk ifadesi kullanılmasa da dostluğun ve kardeşliğin, insanlar farklı görüşlerde olsa dahi kurulabileceği yönünde açıklamalarda bulunulmuştur. Önemli olanın inanç ve düşünce birliği değil, iyi insan olmaktan geçtiği ifade edilmektedir. Bu sebeple de temeli sevgi olan her türlü arkadaşlık mubahtır. İnsanın toplumsal bir varlık olduğu yönündeki vurgulamalar

²⁵⁰ Eroğlu vd. , *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 1 Ders Kitabı*, s. 68.

²⁵¹ Yılmaz, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 1 Ders Kitabı*, ss. 67.

²⁵² Eroğlu vd. , *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 1 Ders Kitabı*, ss. 66-71.

²⁵³ Arslan ve Eryılmaz, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 1 Ders Kitabı*, ss. 68-76.

İslam diniyle de özdeşleştirilerek tüm insanlığın sevilmesi yönünde öğütte bulunulmuştur.²⁵⁴

2009 yılı DKAB ilköğretim 7. sınıf ders kitabı Atatürk'ün her türlü taassuba karşı bir duruş sergilediğini anlatmaktadır. Farklı görüşteki insanların birbirlerine kin besleyen ve hor gören bir tutumda bulunmalarının bağnazlık olduğu ifade edilmektedir. Laiklik ilkesinin, taassubun önüne geçen bir unsur olduğu izah edilmektedir.²⁵⁵

2010 yılı DKAB 10. sınıf ders kitabında "Atatürk ve Din" adı verilen bir ünite mevcuttur. Bu ünitenin başlangıcına göre din, insanlığın var olduğu ilk andan beri vardır. Atatürk ise Müslüman bir ailenin, dinî kültürüne sahip olarak büyütülmüş bir evladıdır. Atatürk'ün dinî hassasiyetleri hakkında ve dinin gerekliliği konusunda söylemiş olduğu bir takım sözlere kitapta yer verilmiştir. Türk tarihinde dinin yeri ve önemi büyüktür. Atatürk'e göre din, insanla tanrı arasındadır ve kişi vicdanının sesini dinleyerek hareket etmelidir. Ayrıca yine Atatürk'e göre din; çağdaşlaşmaya, bilime ve mantığa da mani değildir. Akla, mantığa ve bilime uygun olan; toplumu bölmeyen her türlü kural ve kaidenin dine uygun olduğunu Atatürk söylemektedir. Müslüman toplumların yoksulluk içinde olmasının sebebi ise İslam dininden kaynaklı değil, İslam'ın yanlış anlaşılıp yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. Bu anlamda taassup, hatadan ileri gelmektedir. Çağa ters düşen her türlü görüş taassuptan kaynaklanmaktadır.²⁵⁶ Ayrıca ders kitabının son ünitesi olan "İslam ve Bilim" ünitesinde İslam dininin akıl ile izah edilebilir yanı üzerinde durulmaktadır. Din sayesinde kişilerin ufku genişler, yaşamı kolaylaşır ve bu sayede insan bilimsel gelişmelere daha açık hale gelir. İslam'ın ilk emrinin "oku!" olduğu hatırlatılmaktadır. Bu emir ile birlikte Müslümanlar bilimsel ilerlemeye açık hale gelmiş; hadis, fıkıh, akaid, kelam, siyer, coğrafya, tarih, astronomi, tıp, fizik, kimya, matematik, zooloji ve botanik bilim dallarında çeşitli araştırmalar yapılmıştır.²⁵⁷

²⁵⁴ Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 6 Ders Kitabı*, ss. 77-82.

²⁵⁵ Demirtaş ve Özdemir, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 7*, ss. 124-125.

²⁵⁶ Akgül vd. , *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 10. Sınıf*, ss. 116-119.

²⁵⁷ Akgül vd. , *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 10. Sınıf*, ss.123-131.

2011 yılı DKAB 10. sınıf ders kitabında Atatürk'ün din eğitimi hakkındaki hassasiyeti ve görüşlerine yer verilmektedir. Atatürk'ün inanç sahibi bir insan olduğu bu sebeple de dinin bağnazlıktan uzak bir şekilde, gerçek esaslarıyla öğrenilmesini arzu ettiği ifade edilmektedir. Münir Hayri Egeli'nin Atatürk'le arasında geçen namaz diyalogu aktararak Atatürk'ün "Dünya işlerine zarar getirmemek şartıyla namaz kıl, heykel yap, resim de." ifadelerine yer verilmektedir. Bu anlamda Atatürk'ün dinsizlikle suçlanması önüne geçilmeye çalışılmıştır. Atatürk'ün yalnızca bağnazlık ve yobazlık karşıtı bir tutumda bulunduğu ifade edilmektedir. Çünkü Atatürk, bağnazlığın ve yobazlığın kişilere olduğu kadar topluma da zararlı olduğunu düşünmektedir. Dinin çıkar amaçlı kullanılmasına karşı bir tutum ifade edilmektedir. Ders kitabında taassup kavramına değinilerek, taassubun bir dine körü körüne bağlı olup diğer dinden olan kimselere kin ve nefret beslemek olduğu tanımlamasına gidilmiştir. Ayetlerden ve hadislerden faydalanılarak taassubun hatalı bir tutum olduğu üzerinde durulmuştur.²⁵⁸ Bir önceki yılda olduğu gibi İslam dininin bilimsel araştırmaları destekleyen yanına vurgu yapılmaktadır. İslam'ın akla engel olmadığı gibi akıl ile İslam'a ulaşılabileceği üzerinde de durulmuştur. Din ve bilimin insanı özgürleştiren yanı hatırlatılmıştır. İslam'da bilginin kaynağı olarak akıl, duyu ve vahiy üzerinde durulmuştur. Aklın, insanı yanlışlardan koruyan ilahi bir hediye olduğu söylenmektedir.²⁵⁹ Benzeri konular aynı bakış açısı ile 2012 yılı DKAB 10. sınıf ders kitabında da anlatılmaktadır.²⁶⁰

2013 yılı DKAB 8. sınıf ders kitabında taassubun açıklaması yapılmıştır. Başkalarının inanç ve görüşlerine saygı duymayan, diğer görüşlerin doğru olabileceğini düşünmeyen, sadece kendi fikirlerinin doğruluğunu kabul eden ve kendi fikirlerini başkalarına dikte eden kimseler taassup sahibi olarak değerlendirilmektedir. Taassup sahibi kimseler bireysel ilişkilerinde olduğu kadar toplumsal açıdan da zararlı kimselerdir. Taassubun asıl sebebi ise cehalettir. Böyleleri yalnızca çevrelerinden gördükleriyle hayatlarına yön vermiş, akıl ve bilimi reddetmişlerdir. Dinin gerçek bilgisini okuyup araştırarak öğrenmek yerine, taklit

²⁵⁸ Adem Tuncer, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 10 Ders Kitabı*, Ankara, Koza Yayın, 2011, ss. 102-107.

²⁵⁹ Tuncer, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 10 Ders Kitabı*, ss. 110-115.

²⁶⁰ Ahmet Ekşi, Ahmet Yapıcı, Ekrem Özbay ve Mehmet Akgül, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 10. Sınıf*, 1. Baskı, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2012, ss. 115-129.

ederek hareket ederler. Din doğru öğretilmediği takdirde, toplum hurafelerle hareket eder ve bu da bölücülüğe sebep olur.²⁶¹

2014 yılı DKAB 10. sınıf ders kitabı dinin, birey ve toplum için ahlaki düzeni sağlayan, kötülükten alıkoyan, iyiliği emreden yanına vurgu yapmaktadır. Din, kültürün oluşmasında büyük bir etkindir ve bu yüzden toplumdan ayrı düşünülemez. Bu sebeple din, yozlaşmadan korunması gereken bir unsurdur. Dinin istismar edildiği her türlü politika ve tutumdan uzak durulmalıdır. Bunlardan biri de taassuptur.²⁶²

DKAB 2015 yılı 7. sınıf ders kitabında din anlayışlarındaki farklılıkların bir çeşit zenginlik olduğu ifade edilmektedir. İslam bilginlerinin, dini farklı yorumlamalarındaki sebepler kültürel, eğitimsel, yaşamsal ve ortamsal farklılıklar olarak değerlendirilmiştir. Bu bilginlerin yazmış oldukları eserler, İslam'ın farklı coğrafyalara yayılmasına olanak sağlamıştır. İslam alimlerinin farklı düşünceleri, ibadetlerde de farklılıklara veya bir takım kolaylıklara olanak sağlamıştır. Bir insanın din anlayışı açısından farklılığının olması o insanı öteki yapmaz. İslam görüşündeki farklılığı tek bir noktada birleştirmek mümkündür. Allah'a inanan, Hz. Muhammed'in peygamber olduğunu kabul eden, ahiret gününe ve Kur'an-ı Kerim'e inanan herkes Müslüman kabul edilmektedir. Bir Müslüman istediği mezhebi tercih edebilir. Yalnız bir mezhebe bağlı olmak o mezhebi diğerlerinden yüce hale getirmez.²⁶³

2016 yılı DKAB 8. sınıf ders kitabında İslam dininin, inandıklarına körü körüne bağlı olan kimseleri hatalı bulduğundan bahsetmektedir. İslam'ın anlatılmaya başladığı ilk zamanlarda müşriklerin atalarından kalma inançlara körü körüne bağlı oldukları için gerçekleri görmekten aciz oldukları ifade edilmiştir. Bu anlamda taassup cahillikten gelmektedir.²⁶⁴

2016 yılı DKAB 12. sınıf ders kitabında dinlerin benzer özelliklerine yer verilmiştir. Bütün dinlerin ortak özelliği, tanrının varlığını kabul etmeleridir. Ayrıca

²⁶¹ Kenan Demirtaş ve Murat Özdemir, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 8*, Ankara, İlke Yayınları, 2013, ss. 96-99.

²⁶² Nazım Genç, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 10 Ders Kitabı*, İstanbul, NETBİL Basın ve Yayıncılık, Haziran 2014, ss. 90-93.

²⁶³ Ünal, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 7*, ss. 83-84.

²⁶⁴ Taşın vd. , *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 8 Ders Kitabı*, ss. 77-79.

dinlerin birçoğunda ahiret inancı da vardır. İbadet etmek ve dua etmek çoğu din için önemlidir. Oruç pek çok dinde de mevcuttur. Bununla beraber dinlerde en çok önem verilen konu güzel ahlaklı olmaktır. Tüm dinler benzeri yanlar taşıdığı için farklı dinî inanışa sahip olan kimseler düşmanlığa sebep olmamalı, ortak noktalar üzerinde uzlaşılmalıdır.²⁶⁵

2017 yılı DKAB 7. sınıf ders kitabında farklı dinlerin ve farklı din anlayışlarının sebepleri üzerinde durarak taassubun önüne geçilmeye çalışılmıştır. Din, Allah tarafından vahiy aracılığıyla gönderilmiştir. Ancak insanlar kendi düşünceleri ve yorumlarıyla dindeki belli bazı hususlara farklı bakış açıları getirmişlerdir. Din özünde değişmez ancak din anlayışında zaman ve mekana bağlı olarak değişimler gözlenebilir. Allah her insanı farklı özellikler ve donanımlarda yaratmıştır. Bu da yorumlardaki pek çok farklılığın temelini oluşturmaktadır. Tarih boyunca dinin farklı yorumlarla karşılaşmasının sebeplerinden biri de siyaset olarak gösterilmektedir. Siyasi mevzular Müslümanlar arasında gruplaşmalara neden olmuştur. İslam, yayıldığı coğrafyalarda farklı örf ve adetlerle kaynaşarak yine farklı yorumların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.²⁶⁶ Kitapta İslam dininin farklı yorumlanmasının sebepleri açıklandıktan sonra Aleviliğin ve Bektaşiliğin derinlemesine incelendiği dikkat çekmektedir. Konu, din anlayışındaki farklılıkların zenginlik olduğu hususu üzerinde durularak sonlandırılmıştır.²⁶⁷

2017 yılı DKAB 8. sınıf ders kitabında, aklın önemi konusu ele alınmıştır. Akıl sahibi kimseler dini sorumluluğa da sahiptir. Kur'an-ı Kerim'de de insanların aklıyla hareket etmesi ve düşünmesi öğütlenmiştir. Aklını kullananlar bilimde de ilerleyebilirler. İslam faydalı olmayan bilgi ile vakit kaybetmemek gerektiğini, doğru bilgi peşinde olunmasını tavsiye etmektedir. Doğru bilgi, insanı aydınlatır ve çevresiyle doğru ilişkiler kurmasını sağlar. Bilgi, taassubu önler.²⁶⁸ 2018 yılı DKAB 8. sınıf ders kitabında da taassubun önlenmesi fikri, her insanın din ile mutlu olabileceği konusuna bağlanmıştır. İnsanın, duyular aracılığıyla var olan dünyayı

²⁶⁵ Sezgin Öztürk, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 12 Ders Kitabı*, Ankara, Dikey Yayıncılık, 2016, ss. 106-114.

²⁶⁶ Hacer Yıldız, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 7 Ders Kitabı*, Ankara, Gün Basım Yayın, 2017, ss. 64-67.

²⁶⁷ Yıldız, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 7 Ders Kitabı*, ss. 76-88

²⁶⁸ Ahmet Hikmet Eroğlu, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 8 Ders Kitabı*, Ankara, Gizem Yayıncılık, 2017, ss. 70-78.

anlamlandırma çabasını ve duyular ötesi alemi de sorguladığını anlatılmaktadır. İnsan bu sorgulamaların hepsini aklıyla yapmaktadır. İnsanın, giyinme ve barınma ihtiyacı olduğu gibi bir takım manevi ihtiyaçları da bulunmaktadır. Bu manevi ihtiyaçlarına ulaşmak için akıl yoluyla sorgularlar. Akıl ve sorgulama sonucunda da Allah'a ulaşırlar. İnsan sosyal bir varlıktır ve din, toplumsal ilişkilerde insanın barış, güven, huzur içinde yaşamasını sağlar. Dinin temel gayesi insan mutluluğudur ve insanın yaratılışı dine inanmaya uygundur. Bu yüzden insan, toplum içerisinde ancak din ile mutlu olabilir.²⁶⁹

2018 yılı DKAB 7. sınıf ders kitabı din anlayışındaki farklı yorumlara yer vermiştir. Bir görsel verilerek öğrencilerin her birinin görseli yorumlaması istenmiştir. Netice itibarıyla herkesin ayrı yorumlayacağı bu görselde, esas olan görselin kendisi olarak nitelendirilmiş ve İslam'daki farklı yorumların da böylesi bir durumdan kaynaklı olduğu ama özünde İslam'ın değişmezliği ifade edilmiştir. Din anlayışlarının; insanın bakış açısına, toplumsal farklılıklara, zamana ve çevresel faktöre göre farklılık gösterebileceği belirtilmektedir. Ancak din, özünde değişmez, akıl edenlere hitap eder, kötülüklerden alıkoyar, dünya ve ahiret mutluluğunu sağlar.²⁷⁰

2018 yılı DKAB 12. sınıf ders kitabında bilim ve din arasındaki ilişkiden bahsedilmektedir. İslam dininin ilk emrinin "oku!" olduğu hatırlatılarak bilime ve eğitime verdiği önem anlatılmaktadır. Kur'an-ı Kerim'deki "... Hiç bilenle bilmeyen bir olur mu? ..." ayeti esas alınarak İslam'ın bilgiye verdiği değerden bahsedilmiştir. İlim öğrenmenin kadın - erkek tüm Müslümanlar için farz olduğu anlatılmaktadır.²⁷¹

²⁶⁹ Sabahattin Nayir, Abdullah Açık, Muhammet Beyazal ve Hatice Büşra Paksoy, *Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 8 Ders Kitabı*, 1. Baskı, İzmir, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2018, ss. 70-73.

²⁷⁰ Ayşe Macit, Dilek Mengüç, Dilek Türk Soydaş, Nesih Pesen, Mustafa Pesen ve Sümeyye Kırmızı, *Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 7. Sınıf Ders Kitabı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları Devlet Yayınları, 1. Baskı, Ankara, S.E.K. Yayınları, 2018, ss. 124-128.

²⁷¹ Ali Kuzudişi, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 12 Ders Kitabı*, Ankara, Eksen Yayıncılık, 2018, ss. 14-17.

3.2.3. Ortak Kimlik Çabası: Laiklik

Osmanlı Devleti'ndeki modernleşme hareketi, T.C.'nin laik bir temele uygun olarak inşa edilmesini sağlamıştır. Türkiye'de yaşayan her bireyin vatandaş kabul edilmesi, modern devletin medeniyet sahibi ideal vatandaş profilini oluşturmada önemli bir adımdır. İdeal vatandaş profili, vatandaşın haklarına yönelmekten ziyade kültürünü hedef almaktaydı. T.C.'nin kurucularına göre "ortak dinî kimliğin" yerini "modern milli kimlik" almalıydı. Bu da ancak laik siyasal sistem ile mümkündü. Laikliğin siyasal açıdan kabulü ile birlikte ilk olarak İslam'ı toplumda etkin kılan kurumları ortadan kaldırma, ikinci olarak toplumu laik hale getirme, son olarak da kültürel olarak var olan dinî sembolleri ortadan kaldırma eylemleri gerçekleştirilmiştir. Medreselerin kapatılıp laik MEB'in açılması, Şer'îye ve Evkaf Vekaletinin kaldırılıp DİB'nin açılması bu laik harekete verilebilecek örnekler içerisinde yer almaktadır. Devletin tüm kurumları Cumhuriyet'in kurulduğu günden bugüne toplumsal olarak laik ve medeni esaslara göre düzenlendi.²⁷²

3.2.3.1. İdeal Vatandaşın İdeal Laiklik Anlayışı

2003 yılına ait DKAB lise 3 ders kitabında ideal vatandaşın laikliği benimser bir yapıda olması gerektiği üzerinde durulmuştur. "Atatürk ve Dinimiz" ünitesi altında laikliğin tanımı yapılırken laikliğin başlangıcının Avrupa ve Hristiyan kökenli olduğunun vurgusu yapılmaktadır. Laikliğin dinsizlik demek olmadığı, tüm dünyadaki modern devletlerin bu ilkeye göre hareket ettiği, vatandaşların da din seçiminde bu ilkenin vermiş olduğu rahatlıkla vicdani bir seçim yaptığı dile getirilmektedir. Laikliğin akıl ve bilimle bağdaşır yanına vurgu yapılmıştır.

²⁷² Yılmaz Çolak, "Türkiye'de Laiklik ve İslâmcılık Arasında Vatandaşlık", Der. E. Fuat Keyman ve Ahmet İçduygu, Çev. Bahar Ulukan, Şu Kitapta: Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye'de Vatandaşlık, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, ss. 293-301.

Atatürk'ün sözleriyle desteklenen laiklik ilkesi, dinin devlet işlerinden ayrı tutulması gerektiği ve din ile hareket edecek olan bir devletin tarafsızlığını yitireceği görüşünü ileri sürmektedir. Bu noktada vatandaşlar, din seçiminde ve seçtikleri dinlerin ibadetlerinde özgür olması gerektiği yönünde bilgilendirilmede bulunmaktadır.²⁷³ Aynı yıla ait Abdurrahman Yılmaz tarafından yazılan aynı ünite'deki lise 3 DKAB ders kitabında ise dinin toplumu bir arada tutan yanına vurgu yapılmıştır. Bilhassa son din olan İslamiyet'in mükemmelliğine değinildikten sonra; laiklik hakkındaki görüşler söylenirken devletin, vatandaşlarının dinine karışmayacağı ve dini inancında herhangi bir zorlamaya gidemeyeceği aktarılmıştır. Ayrıca devletin nazarında, vatandaşların dini seçiminin vatandaşlık hakları açısından herhangi bir üstünlüğe sebep olamayacağı vurgulanmıştır.²⁷⁴

2005 yılı DKAB lise 1 ders kitabında "Laiklik ve Din" başlıklı bir üniteye yer verilmiştir. Din, topluluğa değil bireylere hitap eden bir sistemdir. Dinin insanın manevi ihtiyaçlarına cevap veren yanı, toplumun da huzur ve sükunetine imkan sağlar. Bu ifadelerin ardından kitapta laiklik kavramının tarihsel gelişimi hakkında bilgiler verilmektedir. Hristiyan devletlerinde ortaya çıkan kargaşa ve sınıfsal ayrımlar neticesinde ortaya laiklik kavramının çıktığı ancak İslam dininde benzeri bir sınıflı yapının olmadığı verilen bilgiler arasındadır. Laikliğin dinsizlik demek olmadığı, tüm vatandaşlarına eşit haklar sunan bir prensiple hareket ettiği anlatılmaktadır. Atatürk'ün laiklik anlayışının da Batı'daki tarzda olmadığı Müslüman Türk milletinin mizacına en uygun biçimde laikliğin aktarıldığı, kitapta yer verilen bir diğer ifadedir.²⁷⁵ 2006 yılı DKAB ortaöğretim 9. sınıf ve 2009 DKAB ortaöğretim lise 1 ders kitaplarının "Laiklik ve Din" ünitesinde de dinin bireysel yanına vurgu yapılarak laikliğin bir gereklilik olduğu dile getirilmiş,²⁷⁶ hatta 2009 yılına ait ders kitabında Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında da laikliğe geçişle ilgili bir takım çalışmaların gerçekleştirildiğinden bahsedilmiştir.²⁷⁷

2005, 2006, 2008, 2009 yıllarına ait DKAB lise 1 ders kitaplarında Türklerin Müslümanlığı seçişindeki tarihsel süreç aktararak İslam dininin mezheplerine yer

²⁷³ Tosun vd. , *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 3 Ders Kitabı*, ss. 81-92.

²⁷⁴ Yılmaz, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 3 Ders Kitabı*, ss. 83-87.

²⁷⁵ Kızılar ve Koçak, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 1 Ders Kitabı*, ss. 98-105.

²⁷⁶ Barman, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı*, ss. 104-115.

²⁷⁷ Kızılar vd. , *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 9 Ders Kitabı*, ss. 100-109.

verilmiş, toplumsal açıdan ders kitaplarının Sünnilik üzere yazılmasının vermiş olduğu zararlar önlemeye çalışılmıştır. Bu yıllardan itibaren laiklik anlayışına uygun olarak ülkede farklı din ve mezhepten olan vatandaşların da bulunduğu fark edilerek ders kitaplarındaki Sünni mezhep ağırlıklı anlatıma son verildiği görülmektedir. Bunun yerine İslam dinindeki farklı yorumların ve mezheplerin sebepleri hakkındaki araştırma sonuçlarına kitaplarda yer verilerek bu farklılıkların birleştirici yanları üzerinde durulmaya çalışılmıştır.²⁷⁸

2006 yılı DKAB ilkököl 6. sınıf ders kitabında laiklik; vatan toprakları içerisinde din, vicdan ve ibadet özgürlüğü kapsamında herkesin yaşamasına imkan sağlayan ve dini duyguların istismarına fırsat vermeyen yanına vurgu yapılarak demokrasinin gelişmesine katkı sağladığı dile getirilmektedir. Laik bir yönetim şekliyle idare edilen Türkiye'de farklı görüşlerin olması muhtemeldir. Ancak farklı görüşler, ortak bir paydada birleşmeye engel değildir. Neticede çoğunluğu Müslüman olan bir ülkede İslam, sevgi ve barış dinidir. Bu sebeple vatandaşların hepsi kardeşçe ve birbirini dışlamadan bir arada yaşayabilmelidir.²⁷⁹

2012 yılı DKAB 9. sınıf ders kitabı, insanın aklıyla hareket ederek iyiyi ve doğruyu bulabilecek donanımında üstün vasıflarla yaratıldığından bahsetmektedir. İnsan, doğduğu andan itibaren aklı ile doğruları bulabilmek için çeşitli araştırma, kendini geliştirme ve sorularına cevap bularak merakını giderme çabasına girip en sonunda Allah'ın varlığını bulmaktadır. Allah'ı ve dini bulan bir bireyin de ibadet etmesi, dinin emirlerini yerine getirmesi gerekmektedir. Yapacağı her ibadet ve iyilikten kişi şahsi olarak sorumludur. Fransa'da doğup tüm dünyaya yayılan laiklik kavramı da dinin bu bireysel yanına temas eder niteliktedir. Dinin ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması gerektiğini söyleyen laiklik kavramı; devletlerin ve toplulukların dini olamayacağını, bireylerin kendi din seçimlerinden ve ibadetlerinden sorumlu olduğu anlamına gelmektedir. Laik devlet; dinlere mesafeli

²⁷⁸ Kızıler ve Koçak, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 1 Ders Kitabı*, ss. 107-115. Ayrıca bkz. Kasım Barman, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı*, Tutubay Yayınları, Ankara, 2006, ss. 117-137. ; Hamdi Kızıler, Güner Işıldak, Nihat Koçak ve Ömer Öcal, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 9 Ders Kitabı*, Gizem Yayıncılık, Ankara, 2009, ss. 112-127. ; Ahmet Ekşi, Semra Gökdoğan, Ramazan Yıldırım, Ömer Yılmaz ve Eyüp Koç, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları Ders Kitapları Dizisi, 3. Baskı, İstanbul, 2008, ss. 92-108.

²⁷⁹ Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 6 Ders Kitabı*, ss. 82-86.

olduğu gibi bireylerin din seçimlerine de müdahale etmeyip her vatandaşına eşit mesafede durarak adaletle hükmetmektedir.²⁸⁰

2013 yılı DKAB 9. sınıf ders kitabında Allah'ın insanlara akıl verdiği ve bu akılla hareket edebilen tek varlık olduğu üzerinde durulmaktadır. Bu yüzden dinin emrettiklerini yerine getirebilecek tek varlık da insandır. Bunun haricinde laiklik Ortaçağ Avrupa'sında kilisenin kendini Tanrı yerine koyup insanları kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirdiği bir kaos sonrasında ortaya çıkmıştır. Bilinçlenen halk; kilise ve din adamlarının baskılarından bunalarak 1789 Fransız İhtilali'ni gerçekleştirdi ve laik sistemin dünyada yayılmaya başlaması da bu hadise ile oldu.²⁸¹

2014, 2015 ve 2016 yıllarına ait DKAB 9. sınıf ders kitabında laikliğin, T.C.'yi daha çağdaş hale getirmeyi amaçlayarak kabul edildiği söylenmektedir. Bu amaç doğrultusunda 1924 yılında halifelik kaldırılmış ve 1937 yılında Anayasa'ya T.C.'nin laik bir devlet olduğu ibaresi eklenmiştir. Her halükârda İslam dini, laikliğin hedeflerinden olan "din ve vicdan" özgürlüğünü bünyesinde barındırmakta ve seçtiği farklı din yüzünden kişileri üstün veya aşağı kabul etmemektedir. Zaten İslam'da bir ruhban sınıfı²⁸² olmadığı için toplumun da din önderleri tarafından baskı altında tutulması söz konusu değildir.²⁸³ İslam dininde ruhban sınıfının olmamasını ileri süren ve İslam dininin de tıpkı laiklikte olduğu gibi din ve vicdan özgürlüğüne imkan

²⁸⁰ Genç, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı*, ss. 98-106.

²⁸¹ Evkuran, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ortaöğretim Ders Kitabı*, ss. 119-127.

²⁸² "Arapça râhib kelimesinin çoğulu olan ruhbân, rahbe ve rahbâniyye (ruhbâniyye) kökünden gelir. Rahbe "korkup çekinme, derin dinî endişelerden dolayı ıstırap çekme", rahbâniyye "yoğun bir dinî kaygı ve korku ile kendini ibadete verme" anlamındadır; râhib de Allah'tan korkan ve uzlet halinde ibadet eden kişiyi ifade eder (Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, "rhh" md.; Lisânü'l-'Arab, "rhh" md.). Ruhban ve rahbâniyye kelimeleri Kur'an'da hristiyan geleneğine atıfla dört yerde geçer (el-Mâide 5/82; et-Tevbe 9/31, 34; el-Hadîd 57/27)." Ruhbanlığın gereği, yalnızca ahiret için yatırım yapmak ve bu amaç doğrultusunda dünya işlerinden uzaklaşmaktır. Bu durum Hristiyanlıkta kendini göstermektedir. Ancak İslam dini teoride, Müslümanların dünya işlerinden kendilerini tecrit etmesini doğru bulmaz. Hz. Muhammed'in bu husustaki söylemleri, hem bu dünya için hem de ahiret için aynı anda çabalamanın gerekliliğini ortaya koymaktadır. Zaten İslam dininin evliliği bir gereklilik olarak görmesi de ruhban anlayışından uzak bir tutumun varlığını ispat etmektedir. Allah, Müslümanlara ruhbanlığı yasaklamaktadır. Fiiliyatta ruhban hayatını benimser tavırlarda bulunan Müslümanlar mevcuttur. Ancak bunun, nefesine hakim olabilen kamil bir Müslümanlıktan ziyade, nefsinin isteklerinden korkarak kendini dünya işlerinden uzaklaştıran zayıf bir Müslümanlık olduğu düşünülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Salime Leyla Gürkan, "Ruhban", <https://islamansiklopedisi.org.tr/ruhban>, Erişim: 21.06.2022

²⁸³ Güleç vd. , *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı*, ss. 83-84. Ayrıca bkz. Yılmaz Güneşlioğlu, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 9*, Ankara, Tekno Artı Yayınları, 2015, ss. 88-92. ; Nazım Genç, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı*, İstanbul, NETBİL Yayıncılık, Haziran 2016, ss. 94-98.

tanındığını söyleyen DKAB ders kitaplarında, adeta laiklik ve İslam dini arasında benzerlikler bulma çabasına girildiği dikkat çekmektedir.

2017 DKAB 9. sınıf ders kitabında her ferdin istediği düşünce tarzına ve dine mensup olma hakkı olduğundan bahsetmektedir. Laikliğin bunu sağladığı anlatılmaktadır. İnanç ve ibadet özgürlüğü temel insan hakları arasında yer almaktadır. T.C.'de ibadetlerde özgürlük vardır ancak bu ibadetler provokasyon amaçlı kullanılırsa engellenmesi meşrudur.²⁸⁴

3.2.3.2. Diyanet İşleri Başkanlığı: Laik Gereklilik

2006 yılı DKAB ortaöğretim 11. sınıf ders kitabında 3 Mart 1924 tarihinde kurulan DİB'in kurulma amaçlarından bahsedilmektedir. Atatürk'ün emriyle kurulan bu kurum, din konusunda toplumun düşebileceği yanlışları önlemeyi ve doğru bilgilendirmede bulunmayı amaçlamaktadır. Bu kurum aracılığıyla Türkçe tefsir ve meal çalışmaları yapıldığı anlatılmaktadır. Açılan bu kurumun laiklik ilkesini esas aldığı her türlü siyasi düşüncenin dışında kurulduğu yönünde söylemlere rastlanmaktadır.²⁸⁵ Laiklik, din ve devlet işlerini birbirinden ayıran bir unsur ise bu yaklaşıma göre; dinin devlete müdahale etmemesi gerekmektedir. Ancak laik devletin, DİB aracılığı ile dine müdahalesinin ne kadar meşru olduğu sorgulanmalıdır. Bu meşruluk sorusuna sonraki yıllardaki düzenlemelerle DKAB ders kitaplarında cevap bulunmaya çalışıldığı gözlemlenmektedir.

2008 yılı DKAB 11. sınıf ders kitabı DİB'in kuruluş amacını ve görevlerini anlatmaktadır. Parlamenter sistemde, Başbakanlığa bağlı olarak kurulan DİB; laiklik ilkesi doğrultusunda tüm siyasi farklılıklardan uzak bir şekilde vatandaşlara dini doğru bir şekilde anlatıp toplumu hurafelerden uzak tutmayı amaçlamaktadır. DİB,

²⁸⁴ Pınarbaşı, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı*, ss. 98-104.

²⁸⁵ Barman, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 11 Ders Kitabı*, ss. 104-116.

dinin birleştirici ve bütünleştirici yanından faydalanmaktadır. Dini bölücü bir unsur olarak kullanan din önderlerini reddeder. Osmanlı Devleti'nde şeyhülislamın makamı T.C.'ye geçişle birlikte *Şer'îye ve Evkaf Vekaleti* adı altında bir bakanlığa dönüştürülmüş sonra bu bakanlık kaldırılarak yerine DİB kurulmuştur. DİB, görevlerini il ve ilçe müftülükleri aracılığıyla yürütmektedir. Müftü, vaiz, imam, müezzinler başlıca DİB görevlileri arasındadır. DİB tarafından yürütülmekte olan bir takım yayın işleri de mevcuttur. Bunlar; Türkçe tefsir ve meal çalışmaları, Türkçe hadis kitabı çalışmaları, hutbelerdir.²⁸⁶

2011 yılı DKAB 12. sınıf ders kitabı, dinin bireyler ve toplum için önemine değinmektedir. Ders kitabına göre toplumun var olduğu ilk günden bugüne din vardır ve bireylerin barış içinde yaşamalarına imkan sağlar. Dinin doğru bir şekilde öğrenilmesi ve aktarılması önemlidir. Din, yanlış kişilerin yorumlaması sonucunda barış sağlamak yerine düşmanlığa ve bölücülüğe sebep olmaktadır. Atatürk'ün dinin doğru öğrenilmesi için yapmış olduğu çalışmalara ders kitabında değinilmektedir. Dinin daha iyi öğrenilip aktarılması için bu anlamda DİB kurmuştur. Aynı zamanda okullarda din eğitiminin tek elden verilmesi gerekliliğini de ifade etmektedir. Bu anlamda 3 Mart 1924 tarihinde *Tevhid-i Tedrisat Kanunu* ile din eğitimi dahil her türlü eğitimin, ülkede karmaşaya sebep olmaması açısından tek elden verilmesi kararı uygun görülmüştür. Tüm bu anlatılanlar laiklik bağlamında değerlendirilmeyi amaçlamaktadır. Din eğitiminin tek elden yapılıyor oluşu laik bir devlet olmanın gerekliliği olarak görülmektedir.²⁸⁷

2012 ve 2013 yıllarına ait DKAB 11. sınıf ders kitaplarında devletin vatandaşlarına her konuda hizmette bulunduğu bahsedilmektedir. Devlet aynı zamanda din hizmeti isteyen vatandaşlarına da bu hizmeti verebilmek için Başbakanlığa bağlı olarak DİB'i kurmuştur. Osmanlı Devleti'nde Meşihat makamı tarafından yürütülen din hizmeti 1920 yılında Şer'îye ve Evkaf Vekaletince yürütülmüş, 3 Mart 1924 tarihinden itibaren de DİB tarafından yürütülmeye başlamıştır. İlk DİB ise Ankara Müftüsü *Rıfat Börekçi* olmuştur. DİB laiklik ilkesi gereğince bütün siyasi görüş ve düşüncelerden uzak kalarak İslam dininin esaslarını

²⁸⁶ Kızılkaya, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 11*, ss. 103-112.

²⁸⁷ Demirtaş, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 12 Ders Kitabı*, ss. 113-122.

topluma doğru bir şekilde aktarmayı amaçlamaktadır. İslam dininde Hristiyanlıkta olduğu gibi ruhban sınıfı yoktur. Müslüman olan ve toplumun din hizmetini karşılayabilecek nitelikte olan kişiler DİB tarafından kamu görevine atanarak hizmet verebilmektedir. DİB hiyerarşik olarak DİB teşkilatının başıdır. Müftü ise il ve ilçelerdeki DİB teşkilat görevlisidir.²⁸⁸ 2014 yılı DKAB 11.sınıf ders kitabı ise DİB'in İslam ülkeleri içinde en iyi hizmet veren ve en iyi teşkilatlanma yapısına sahip din hizmetleri birimi olarak aktarılmaktadır.²⁸⁹

2015 yılı DKAB 11. sınıf ders kitabında, DİB tarafından belirlenen hutbeler hakkında Atatürk'ün sözüne yer vermiştir. Bu söze göre hutbe, halkın bilgilendirilmesi amacıyla verilmektedir. Atatürk; hutbeyi veren kişinin siyasi, sosyal ve medeni olayları yakından takip etmesinin uygun olduğu ve bu bilgiler ışığında halka doğru olanın aktarılması gerektiğini söylemiştir.²⁹⁰

Modern milli kimlik anlayışından bir vazgeçiş olarak değerlendirilebilecek türden bir hadise olarak, 2018 yılından itibaren DKAB ders kitaplarında laiklik konusuna rastlanmadığı ifade edilmelidir. 2018 DKAB programında, 2010 yılına ait programdan farklı olarak “1739 sayılı milli eğitim kanunun 2. maddesinde ifade edilen Türk milli eğitiminin genel amaçları ile Türk milli eğitiminin temel ilkeleri esas alınarak hazırlanmıştır” ifadelerine yer verilerek, "laik milli eğitim" ibaresi kaldırılmıştır. Bu sebeple de laiklik konusu DKAB ders müfredatından çıkarılmıştır.²⁹¹

²⁸⁸ Kabakçı, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 11 Ders Kitabı*, ss. 104-112. Ayrıca bkz. Nazım Genç, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 11 Ders Kitabı*, İstanbul, FCM Yayıncılık, Haziran 2013, ss. 105-113.

²⁸⁹ Bayram Güleç, Güler Güleç ve Zekai Taşın, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 11 Ders Kitabı*, Ankara, Bilim ve Kültür Yayınları, 2014, s. 82.

²⁹⁰ Eyüp Koç, Musa Şimşekçakan, Mehmet Baydaş ve Eşref Altaş, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 11. Sınıf*, 4. Baskı, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2015, s. 102.

²⁹¹ İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı, Ankara: MEB, 2018, s. 1.

3.3. DKAB DERS KİTAPLARINDA İDEAL VATANDAŞIN İNSAN HAKLARI EĞİTİMİ

İnsan hakları; kişinin doğuştan sahip olduğu, doğası ve benliği gereği bir şeyi kabul etme, reddetme, yapma veya yapmama gibi eylemleri kişinin tercihinine sunan bir anlamı ifade etmektedir. Haliyle bir haktan bahsedebilmek için gerekli olan hukuki müeyyideler bulunmakta ve bu müeyyideler kişiye sınır, düzen ve örgütlenme biçimi getirmektedir. Tam anlamıyla ifade etmek gerekirse "insan hakları, kişinin tek tek kişilerle ve iktidarla ilişkileri içinde kendi malı olarak elinde bulundurduğu, kurallarla yönetilen ayrıcalıklar" şeklinde tanım bulmaktadır. İnsan hakları, siyasal olandan ayrı tutulamaz. Çünkü kişiler, siyasal iktidarın belirlediği ölçüde bir takım haklara sahip olurlar ve bu haklar günün şartlarına göre yine siyasal iktidar tarafından güncellenir.²⁹² Haklar bu anlamda bir çeşit ihtiyaçtır ve bireyi güçlendirmektedir.²⁹³

1789 yılından itibaren hakkında kendisinden söz ettiren, medeniyetin bir göstergesi olarak kabul edilen ve günümüz dünyasında her geçen gün önem kazanan; insan hakları, özgürlükleri, vatandaşlık hakları gibi kavramlar kapsamlı anlamlar barındırmaktadır. İnsan haklarına verilen önemin artmasına rağmen I. ve II. Dünya savaşlarında yaşanan insanlık dışı durumlar sonrasında 1948'de imzalanan *İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi* ile hangi milletten olursa olsun her insanın bildirgede geçen haklara sahip olması gerektiği vurgulanarak tarihi bir adım atılmıştır. Her geçen gün gelişen insan hakları kavramı, zaman içerisinde bu hakların eğitim yolu ile aktarılmasını da gerekli kılmıştır.²⁹⁴ Türkiye'nin de imzalayarak bir parçası olduğu İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme, Helsinki Nihai Senedi, Viyana Sonuç Belgesi, Çocuk Hakları Sözleşmesi de eğitim alanında insan haklarına yer veren bir

²⁹² Mustafa Gündüz ve Ferhan Gündüz, *Yurttaşlık Bilinci*, Ankara, Anı Yayıncılık, Eylül 2002, ss. 140-143.

²⁹³ Adrian Oldfield, "Vatandaşlık: Doğal Olmayan Bir Pratik mi?", Der. Ayşe Kadioğlu, Çev. Can Cemgil, Şu Kitapta: Vatandaşlığın Dönüşümü Üyelikten Haklara, 2. Baskı, İstanbul, Metis Yayınları, Kasım-2012, ss. 94-96.

²⁹⁴ Fatih Kaya, "Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarında İnsan Hakları Üzerine Bir Çözümleme", Mavi Atlas, Cilt 7, Sayı 1, 2019, ss. 274-280.

ders müfredatını gerekli kılmıştır.²⁹⁵ İnsan hakları eğitimi için gerekli olan bilgilerin "İnsan Hakları" adı altında bir dersle verilmesi gerektiği düşünülmüş ancak bu eğitimin yalnızca bu ders ile verilmesinin yetersiz olacağı düşünülerek tarih, coğrafya, DKAB ders müfredatına da yeni eklemelerin yapılması uygun görülmüştür. Dinin insanları birleştirici yanı, olumlu etkileri, barışçı tutumu ile insan haklarında yer alan evrensellik, farklı dinlere olan saygı ve hoşgörü gibi kavramlar birbirlerini tamamlar niteliktedir. Bu anlamda DKAB derslerine 2005 yılından itibaren geçerli olmak üzere insan hakları ile ilgili bilgilere yer verilmeye başlamıştır.²⁹⁶

Türkiye'de AB üyelik sürecinin de etkisiyle birlikte ders kitaplarında yer verilmeye başlayan *insan hakları* konusuna²⁹⁷ ilk olarak 2005 DKAB lise 1 ders kitabında rastlanmaktadır. Toplum için önemli bireysel bir değer olarak aktarılan insan hakları fikri: "yaşama hakkı, kişilerin şahsiyet ve onurlarının korunması hakkı, özel hayatın gizliliği hakkı, din ve vicdan özgürlüğü hakkı"nı kapsamaktadır.²⁹⁸ Hakeza insan haklarına ait bilgilendirmeler aynı yılın DKAB lise 2 ders kitabına da aynı içeriklerle eklenmiştir. Temel hak ve özgürlüklere, İslam dininin verdiği önemden bahseden kitapta, Allah'ın insanlara hak ve özgürlükleri verdiği bu sayede de insanların sorumluluklarını yerine getirmesinin kolaylaştığından bahsetmektedir. Bu anlamda kişilerin sahip olduğu haklardan bazıları olan "yaşama hakkı, sağlık hakkı, eğitim hakkı, düşünce özgürlüğü, inanç özgürlüğü, özel yaşamın gizliliği hakkı, ekonomik haklar" sıralanarak açıklamalarda bulunulmuştur.²⁹⁹

2006 yılı DKAB ortaöğretim 9. sınıf ders kitabında "İnsan Haklarına Saygı" başlığı altında insan hakları hakkında genel hatlarıyla açıklamalarda bulunulduktan sonra, başka din ve görüşten kimselere saygılı davranmanın en önemli değerlerden olduğundan bahsedilmektedir. Kişilerin istedikleri dini seçmesinin bir özgürlük olduğu, seçilen din dolayısıyla kimsenin dışlanamayacağı izah edilmiştir.³⁰⁰ 2008 9.

²⁹⁵ Emine Keskiner, "Bir İnsan Hakları Meselesi Olarak Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersleri", Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 0, Sayı 38, (Ocak 2010), ss. 6-10.

²⁹⁶ Kaya, "Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarında İnsan Hakları Üzerine Bir Çözümleme", ss. 274-280.

²⁹⁷ Kaya, "Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarında İnsan Hakları Üzerine Bir Çözümleme", s. 280.

²⁹⁸ Kızılar ve Koçak, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 1 Ders Kitabı*, ss. 76-84.

²⁹⁹ Hamdi Kızılar ve Nihat Koçak, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 2 Ders Kitabı*, İpekyolu Yayıncılık, Ankara, 2005, ss. 75-88.

³⁰⁰ Barman, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı*, ss. 86-87.

sınıf ders kitabında da dünya üzerindeki hiçbir insanın diğerinden farklı olmadığından, bu yüzden özgür ve onurlu bir şekilde yaşama hususunda eşit haklara sahip olduğundan bahsedilmektedir. Cinsiyet, renk, yaş, dil, boy, zenginlik, düşünce farklılıkları gibi hiçbir etkenin eşit haklardan mahrum kalmayı haklı bir gerekçe göstermeyeceği üzerinde durulmuştur.³⁰¹ 2009 yılının 9. sınıf ders kitabında ise doğan her insanın hür ve eşit haklara sahip olarak dünyaya geldiği anlatılmaktadır. Ayrıca Mustafa Kemal Atatürk'ün ve İslam dininin insan haklarına verdiği önemi dile getiren örneklerde bulunulmuştur.³⁰²

2010 yılına ait DKAB 10. sınıf ders kitabında "Haklar, Özgürlükler ve Din" ünitesine yer verilmiştir. Bu ünite hak ve özgürlük kavramlarının açıklamalarına değinilmiştir. İnsanın özgürlük, sorumluluk ve hakları vardır. Özgürlük, insanın istediği şeyleri zorlama ve baskıya maruz kalmadan istediği şekilde yapabilmelerini ifade edebilmektedir. Sorumluluk ise özgürlüğün sınırlarını bilmekten geçmektedir. Özgürlüğün, başkalarının özgürlük alanına müdahale etmeden gerçekleştirilmesi de bir sorumluluktur. Aynı zamanda temel hak ve özgürlüklerin ihlal edilmemesi de bir çeşit sorumluluk olarak anlatılmaktadır. İnsanın; yaşama, sağlık, eğitim, düşünce, inanç, ibadet, özel yaşamın gizliliği ve ekonomik haklarından bahsetmektedir. İnsan haklarının kimseyi ayırt etmeksizin geçerli olduğu ve kimsenin bu haklardan mahrum bırakılamayacağı yönündeki ayetlerle konunun İslam diniyle de yakından ilgili olduğu ispat edilmeye çalışılmıştır. Yaşama hakkı anlatılırken kişinin kendi canına kıymasının, savaş anında savaşa dahil olmayan kadın ve yaşlıların öldürülmesinin de bu hakkı ihlal etmek olduğu anlatılmaktadır. Sosyal devlet ilkesi gereğince, hasta olan vatandaşları sağlığına kavuşturmak ve sağlığını korumak da önemle üzerinde durulan haklardandır. İslam dininin eğitime verdiği önem üzerinde durarak eğitimin, kişilerdeki yetenekleri ortaya çıkaran ve ideal vatandaş olma yolunda ilerlemesini sağlayan bir unsur olduğu, eğitim hakkı anlatılırken bahsedilmiştir. Düşünce özgürlüğü bağlamında kişilerin, düşündüklerini sözlü ve yazılı olarak açık bir şekilde ifade edebilmesinin İslam dini açısından da önemine değinilmektedir. İnanç özgürlüğü anlatılırken kişilerin istediği dine inanması ve inanmamasının serbestliği vurgulanmaktadır. Dinin anlatılmasının gerekliliği izah

³⁰¹ Ekşi vd. , *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı*, ss. 72-74.

³⁰² Kızıler vd. , *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 9 Ders Kitabı*, ss. 85-86.

edilmekte ancak anlatılırken kişileri inanmaya zorlamanın doğru olmadığı üzerinde durulmaktadır. Müslüman olan bir kişinin din değişmesi Kur'an ve hadislerde doğru bulunmazken bunun dünyada bir cezası olmadığı anlatılmıştır. Ayrıca dine inanmayan kimselerin inanıyor gibi yapmaları da İslam dini açısından doğru değildir. İbadet hakkı, kişilerin inandıkları dinin gereklerini yerine getirebilmelerini kapsamaktadır. Özel hayatın gizliliği, Kur'an-ı Kerimdeki "...Birbirinizin suç ve ayıplarını araştırmayınız..." ayeti ile izah edilmeye çalışılmıştır. Ekonomik haklardan; mülkiyet hakkı, iş ve çalışma hakkı ve nafaka hakkına değinilmektedir. Bunun haricinde hak ve özgürlüklerin herhangi bir kişi ya da kurum tarafından değil doğuştan her kişinin sahip olduğu ve devredilemeyen haklar olduğu ifade edilmiştir. Hak ve özgürlüklerin ihlal edilmesi durumunda da kişilerin bu hakları arayabilecekleri mahkeme, emniyet kuvvetleri gibi kurumlar olduğu hatırlatılmaktadır.³⁰³

2011 yılı DKAB 10. sınıf ders kitabında bir önceki yılda olduğu gibi hak ve özgürlükler konusuna önem verilmektedir. İnsanın sahip olduğu hakların bir kısmı doğuştan bir kısmı ise sonradan kazanılan haklardır. Özgürlük ise herhangi bir kısıtlamaya maruz kalmadan istediğini düşünebilme ve yapabilme yetkisidir. Hakların ve özgürlüklerin kısıtlanması toplumsal açıdan büyük sorunlara yol açmaktadır. Bunlardan en önemlisi toplumsal düzenin ve güven duygusunun zedelenmesidir. Bu yüzden hak ve özgürlüklerin korunabilmesi için devletler bir takım önlemler almaktadırlar. T.C.'de kişilerin hak ve özgürlüklerini koruyan ve kullanımını yasal hale getiren Anayasa'dır. Alkolün hak ve özgürlüklerin kullanımını etkileyen yanlarından bahsedilmektedir. Alkol ve uyuşturucu; kişilerin sağlığını elinden alarak yaşama hakkını, akliselim düşünmesine engel olarak düşünce özgürlüğünü, aile yaşantısını etkileyerek çocukların başarısını düşürüp eğitim hakkını, alkol ve uyuşturucu edinmek için harcanan paralarla da ekonomik hakkını elinden almaktadır.³⁰⁴

2012 yılı DKAB 10. sınıf ders kitabında 2010 ve 2011 yıllarındaki 10. sınıf ders kitaplarında olduğu gibi hak ve özgürlük kavramlarının tanımına yer verilmiştir.

³⁰³ Akgül vd. , *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 10. Sınıf*, ss. 86-103.

³⁰⁴ Tuncer, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 10 Ders Kitabı*, ss. 77-89.

Evrensel olarak belirlenen insan haklarının olmaması insanca yaşamaya engel bir durum olarak aktarılmıştır. Kur'an-ı Kerim'de de temel hak ve özgürlüklerden bahsederken cinsiyet, renk, inançlı inançsız ayırt etmeden tüm insanlığa hitap ettiği anlatılmaktadır.³⁰⁵

2012 yılı DKAB 9. sınıf ders kitabında Allah'ın insanları diğer tüm varlıklardan üstün olarak yarattığı ve bu sebeple saygıyı hak ettiği bu saygının da toplumsal huzuru koruyan bir unsur olduğu dile getirilmektedir. Devletin *İnsan Hakları Beyannamesi*'ni esas alarak gerekli düzenlemeleri yaptığı ve yasal müeyyideleri yerine getirdiği ifade edilmektedir.³⁰⁶

2013 yılı DKAB 9. sınıf ders kitabında Allah'ın insanları farklı farklı yarattığı ve kendi rengine, ırkına ve kültürüne yakın olan insanların birbirlerine de yakınlık duymasının doğal bir durum olduğu dile getirilmektedir. Ancak farklılıklara karşı insanların düşmanlık beslemesi doğru değildir. Farklılıklar her ne olursa olsun insanların yaradılıştan gelen temel hakları vardır. Bu temel haklar, yaşama hakkıyla başlar ve birbirine her türlü düşünceden ötürü saygı duymaya kadar pek çok hususu içine alır. Temel insan haklarına saygı göstermek herkesin vazifesi olarak değerlendirilmektedir.³⁰⁷

2013 yılı DKAB 10. sınıf ders kitabında hak; insanın onurlu bir şekilde yaşaması, sahip olduğu inanç, din, düşünceye göre hareket edebilmesi, çalıştığının karşılığını alabilmesi olarak tanımlanmaktadır. Hak kavramının toplumdan topluma ve zamandan zamana göre farklılık gösterdiği söylenmektedir. Kadın hakları hususunda geçmişte eksiklikler olduğu dile getirilmektedir. Zaman içerisinde, kadınların sahip olmadığı pek çok hakka artık sahip oldukları anlatılan konular arasındadır.³⁰⁸

2014 yılı DKAB 10. sınıf ders kitabında hak ve özgürlüklere değinilmeye devam etmektedir. Yaşama hakkı ve sağlık hakkı kişisel bir sorumluluk olmakla

³⁰⁵ Ekşi vd., *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 10. Sınıf*, ss. 90-92.

³⁰⁶ Genç, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı*, ss. 92-93.

³⁰⁷ Evkuran, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ortaöğretim Ders Kitabı*, ss. 112-113.

³⁰⁸ Adil Kabakçı, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 10 Ders Kitabı*, İstanbul, Tutku Yayıncılık, 2013, ss. 75-76.

beraber devletin de sorumluluk alanında değerlendirilmiştir. İslam dini; insanın kendisini ve birini öldürmesini yasaklamıştır, tedavisi mümkün olan her türlü hastalığın tedavi edilmesi gerektiği hadis-i şerifle ifade edilmiştir. Eğitim ve öğretim hakkı hususunda ise kadın erkek fark etmeksizin herkesin eğitim görmesi gerektiği ifade edilmektedir. Düşünce özgürlüğü, insanların istediklerini ifade edebilme özgürlüğünü anlatmaktadır. İnsanların düşüncelerini özgürce ifade edebildiği bir ülkede bilim, teknoloji, kültür, ekonomi gibi her konuda gelişme sağlanabilir. İnanç özgürlüğü isteyen herkesin istediğine inanabilmesi anlamına gelmektedir ve bu durum toplumda ötekileşmeye sebebiyet vermemeli, saygı gösterilerek hoşgörü ortamı sağlanmalıdır.³⁰⁹

2014 yılı DKAB 9. sınıf ders kitabında insan haklarının devredilemez, dokunulamaz, vazgeçilemez ve kişiye sıkı sıkıya bağlı haklar olduğu üzerinde durulmuştur.³¹⁰ 2015 yılı DKAB 9. sınıf ders kitabında ise 10 Aralık 1948 tarihli *İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi* ve 4 Kasım 1950 tarihli *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi*(AİHS) ile insan hakları ile ilgili düzenlemelerin ve sistematik konuların belirlendiği söylenmektedir. AİHS'nin Türkiye'de 1954 yılında onaylandığı ve iç hukukun bir parçası olduğu üzerinde durulmuştur.³¹¹

2015 yılı DKAB 10. sınıf ders kitabında hak kavramı zamandan zamana ve toplumdan topluma farklılık gösterdiği anlatılmaktadır. Seçme ve seçilme hakkı buna örnek olarak gösterilebilmektedir.³¹² 2016 yılı DKAB 10. sınıf ders kitabı ise Müslümanların fethedilen yerlerde insanların inançlarına ve ibadetlerine karışmadığını belirtilmektedir. Hz. Muhammed Medineyi fethettiğinde Yahudilere, Hz. Ömer Kudüs'ü ve Fatih Sultan Mehmet de İstanbul'u fethettiğinde Hristiyanlara ibadet özgürlüğü tanımıştır. İslam dininin tüm dinlere olan saygısı buradan anlaşılmaktadır.³¹³ 2017 DKAB 10. sınıf ders kitabında da insanın tüm varlıklar içinde en özeli olduğu söylenmektedir. Ancak özel olan bu varlığın, haklarının da

³⁰⁹ Genç, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 10 Ders Kitabı*, ss. 70-78.

³¹⁰ Güleç vd. , *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı*, ss. 77-78.

³¹¹ Türkân vd. , *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 9. Sınıf*, ss. 93-94.

³¹² Abdurrahman Yılmaz, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 10 Ders Kitabı*, Ankara, Dikey Yayıncılık, 2015, ss. 68-69.

³¹³ Yıldız, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 10 Ders Kitabı*, ss. 87-90.

bilincinde olması ve kullanması gerekmektedir. Haklardan ve özgürlüklerden mahrum olan bir insanın özel oluşunun farkında olmadığı aktarılmaktadır.³¹⁴

2018 yılı DKAB 12. sınıf ders kitabında İslam'da işçi ve işveren haklarının neler olduğundan bahsetmektedir. İşverenlerin işçi seçiminde din, renk, dil, sosyal statüsüne bakmaksızın kabiliyetine göre liyakatle seçim yapmalıdır. Ayrıca işveren, işçiye işin niteliğini, vereceği ücreti ve işin süresini en başından söylemelidir. İşçinin ücreti geciktirilmeden verilmelidir. Çalışma ortamı da işçinin sağlığı ve beden bütünlüğünün korunmasına müsait olmalıdır. İşçiler de işini ciddiyetle özenle yerine getirmeli, sorumluluğunun farkında olmalıdır.³¹⁵

3.4. DKAB DERS KİTAPLARINDA İDEAL VATANDAŞIN VATANDAŞLIK VAZİFELERİ

Vatandaş olmak kişiye bir takım ayrıcalıklar ve haklar sağlamaktadır. Ayrıca vatandaşlık kişisel bir statüyü de ifade etmektedir. Egemenliği ve özerkliği sayesinde vatandaş olan kişi kamusal ve siyasal alanda etkin hale gelmektedir. Ancak vatandaşın bu eylemlerde bulunmasının karşılığında bir takım ödev ve sorumlulukları da yerine getirmesi gerekmektedir. Kendisi gibi vatandaş olan kişilerin güvenliğini tesis etmek de önemli bir görevdir ve bu görev askerlik hizmeti ile yerine getirilmektedir. Vergi vererek vatandaşlar ülkesi için gerekli olan kamu hizmetlerinin gerçekleşmesini sağlarlar. Bu sayede vatandaş, vatandaş olma hakkını korumaya devam eder.³¹⁶

2002 yılında Cemal Tosun, Nevzat Aşıkoğlu, Hasan Hüseyin Dilaver ve Ömer Öcal'ın hazırlamış olduğu lise 2 DKAB ders kitabının ikinci ünitesi "Milli Birlik ve

³¹⁴ Bayram Güleç, Güler Güleç ve Zekai Taşın, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 10. Sınıf Ders Kitabı*, Ankara, Bilim ve Kültür Yayınları, 2017, ss. 101-102.

³¹⁵ Feramuz Yılmaz, H. İsmail Doğan, Sümeyye Özkan ve Yusuf Öztürk, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 12 Ders Kitabı*, İzmir, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2018, ss. 99-101.

³¹⁶ Oldfield, "Vatandaşlık: Doğal Olmayan Bir Pratik mi?", ss. 92-99.

Berberlik" konusu üzerine ayrılmıştır. Genç bireylere; vatanın önemi, toprağı olmayan milletlerin asimile olacağı ve özgümlerini kaybedecekleri yönünde bilgiler verilmektedir. Osmanlı padişahlarının, Sütçü İmam, Nene Hatun gibi kahramanların ve Mustafa Kemal Atatürk'ün vatani korumak uğruna vermiş oldukları mücadeleler örnek göstermiştir.³¹⁷ Ancak bu örneklere; 2002 yılına ait Ahmet Hikmet Eroğlu, Mehmet Katar ve Kaya Kuzucu tarafından hazırlanan DKAB lise 2 ders kitabında yer verilmediğı dikkat çekmektedir.³¹⁸ Cemal Tosun ve diğlerlerinin hazırlamış olduğı 2002 yılı DKAB lise 2 ders kitabında, Osmanlı padişahlarının, kahramanların ve Atatürk'ün göstermiş olduğı özveriyi sürdürmek ve vefa borcunu ödemek için vatandaşı düşen görevler "milli birlik ve beraberliğı korumak , milli ve manevi değlerimizi yaşatmak, askerlik görevini yerine getirmek" şekilde sıralanmıştır. Askerlik vazifesi bilhassa Atatürk'ün söylemleriyle yüceltilmiş ve önemi üzerinde ısrarla durulmuştur. Aynı zamanda güçlü bir ülkenin *siyasi, idari ve ekonomik* yönden de güçlü olması gerekliliğı dile getirilmiştir. Ayrıca kitapta devlet yönetiminin yasama, yürütme ve yargı çerçevesince Anayasa'da belirlendiğı söylenmektedir. Yasama yetkisinin Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM)'nde, yürütme yetkisinin bakanlar kurulu ve cumhurbaşkanında, yargı yetkisinin de bağımsız mahkemelerin elinde olduğı söylenerek bir takım vatandaşlık bilgisi eğitimi verilmiştir. Devletin bölünmezliğinin bu yetkileri kullanması gereken kişilerce kullanılmasıyla mümkün olduğı, başka kişi veya kurumların bu yetkileri kullanması halinde devletin bölünmezliğı ilkesinin ihlal edileceğı ve bunun sonucunda toplumun kaosa sürükleneceğı dile getirilmektedir.³¹⁹

Cemal Tosun ve diğleri tarafından hazırlanan 2002 yılı DKAB lise 2 ders kitabının devamında devletin vatandaşlarının güvenliğini sağlama, sağlık, eğitim, ulaşım gibi hizmetleri yerine getirme ve alınan vergilerin bir kısmıyla yol, hava limanı, terminal, hastane, memur maaşı ödemeleri yapma gibi sorumlulukları bulunduğundan bahsetmektedir. Tüm bunlar devletin bütünlüğü çerçevesinde gerçekleşir ve vatandaşı düşen görev; mevcut bütünlüğün devam etmesi için vergi vermek, askerlik yapmak ve yasalara uygun davranmaktır. Kitabın ifadelerinden anlaşıldığı üzere, devletin bütünlüğünün devamlı suretle sürdürülmesi için

³¹⁷ Dilaver vd. , *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 2 Ders Kitabı*, ss. 46-55.

³¹⁸ Eroğlu vd. , *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 2 Ders Kitabı*, ss. 49-52.

³¹⁹ Dilaver vd. , *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 2 Ders Kitabı*, ss. 46-55.

vatandaşlara milli duygulara hitap eder türden bir söylemle sorumluluk yüklenmekte; vergi, askerlik ve yasalara uygun davranmak gibi eylemlerin gerçekleştirilmemesi halinde tüm özgürlüklerin sekteye uğrayacağı, ecdada ve kurtuluş mücadelesine aykırı davranılacağı mesajı verilmektedir.³²⁰

2003 yılına ait DKAB lise 2 ders kitabında vatandaş ile devlet arasında kurulan bağ, birbirine muhtaç olan iki unsur olarak yansıtılmaktadır. T.C. Anayasası'nın 5. maddesine atıfta bulunarak devletin millete karşı görevi olan "cumhuriyeti ve demokrasiyi koruma, vatandaşın hak ve özgürlüklerini koruma, vatandaşları yasalar önünde eşit kabul etme ve adil davranma, bireylerin ve toplumun huzur içinde yaşaması için uygun koşulları sağlaması" gerekliliği dile getirilir. Aynı zamanda devletin vatandaşlarını bilgili, kültürlü, bilim ve teknolojik yeniliklerde öncü olarak yetiştirmek için her türlü sorumluluğu alması ve ihtiyaç halinde genç vatandaşların eğitimi için maddi imkan olanağı sağlaması gerekliliği söylenmektedir. Devletin vatandaşlarının mutluluğu ve huzurunu sağlaması halinde, vatandaşlarının da devlete olan vefa borcu ile devlete sadık, saygılı ve güvenen fertler haline geleceği ifade edilmektedir. Buradaki karşılıklılık, devlet ve vatandaş birbirine bağlı kılan bir unsur olarak lanse edilmektedir. Vatandaş da devletine duyduğu vefa borcunu ödeyebilmek için "Rüşvet, tefecilik, kaçakçılık, görevi kötüye kullanma, haksızlık ve yolsuzluklardan kaçınmak" ve "yasalara uymak, askerlik yapmak, vergi vermek ve seçimlere katılmak" gibi eylemleri yerine getirme hususunda tereddüde düşmeyecektir. "Milli Birlik ve Beraberlik" ünitesinin sonunda vatandaşlık haklarıyla ilgili ayetlere ve hadislerle yer vererek vatandaşlık haklarının birlik, beraberlik ve kardeşçe yaşamının İslam diniyle özdeşleşir yanına vurgu yapıldığı dikkat çekmektedir.³²¹ Aynı ders kitabında kaçakçılık yapmanın, devlet malını kötüye kullanmanın, yağmacılık ve adaletsizlik yapmanın büyük günahlar olduğu vurgulanarak dinin verdiği manevi duyguları kullanma yöntemi ile ideal vatandaşın kimliğinin şekillendirilmeye çalışıldığı gözlenmektedir.³²²

2002 yılına ait DKAB lise 1 ders kitabının dördüncü ünitesi "Devlete Karşı Görevlerimiz" başlığı altında hazırlanmıştır. Kanunlara saygı, verginin önemi,

³²⁰ Dilaver vd. , *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 2 Ders Kitabı*, ss. 46-55.

³²¹ Dilaver vd. , *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 2 Ders Kitabı*, ss. 53-55.

³²² Dilaver vd. , *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 2 Ders Kitabı*, ss. 80-86.

askerlik vazifesinin kutsallığı, seçimlere katılmak gibi sorumluluklar hatırlatılırken gerek hadislerden ve ayetlerden gerekse Atatürk'ün görüşlerinden faydalanılmıştır. Bu noktada vatandaşa düşen en önemli vazife ise devlete ve devletin kanunlarına itaat etmektir.³²³ 2003 yılına ait lise 1 DKAB ders kitabında bir öndeki yılın ders kitaplarında olduğu gibi vatandaşa düşen görevler açık bir dille ifade edilmiştir. Kanunlara saygılı olma gerekliliği TBMM'nin yasama yetkisi hatırlatılarak dile getirilmiştir. Devletin tüm vatandaşlarını yasalar önünde eşit kabul ettiği aktarılmıştır. Yasalara uyulup uyulmadığının devlet görevlilerince takip edildiği ve uyulmaması halinde çeşitli yaptırımların olacağından bahsedilmiştir. Aynı zamanda vergi vermenin kutsallığı dile getirilmiş, askere gitmenin kutsallığı Mehmet Akif Ersoy'un ve Mustafa Kemal Atatürk'ün söylemleriyle desteklenmiş, seçimlere katılmamanın ulusal egemenliği sarsıcı etkilerinden bahsedilmiştir.³²⁴

2002 ve 2003 yıllarına ait lise 1 DKAB ders kitaplarının müfredatları aynı olmasına rağmen, içeriklerinde farklılıklar bulunmaktadır. Kitapların ortak noktası, ideal vatandaşın devletin kalkınması için katkıda bulunmaları ve görevlerini yapmaları gerektiği yönündedir. Bu anlamda vatandaş; devletin kalkınması için bir yandan vergi vermek, askere gitmek, seçim zamanında oy kullanmak gibi devleti ilgilendiren görevleri yerine getirirken diğer yandan da çevresine duyarlı, kişisel temizliğine önem veren, doğruluk ve dürüstlük üzerine hayat süren, rüşveti önlemeye yönelik tutumda olan ve savurganlıktan kaçınan bir yaklaşım üzerine hayat sürmelidir.³²⁵ Aynı bilgiler 2004 yılı DKAB lise 1 ders kitabında da ele alınmaktadır: temizlik, doğruluk, rüşvete karşı durmak ve savurgan olmamak Müslüman bir vatansevere yaraşır davranışlardır.³²⁶

2003 yılı DKAB lise 3 ders kitabında vatandaşın görevleri daha çok kişilerin ahlaki yönüne vurgu yapar bir çizgide seyretmektedir. Bu noktada kişilerin çalışırken plan ve program oluşturup buna uyarak çalışmalarının, başkalarıyla iyi ilişkiler içerisinde olmalarının, iyilik ve yardımseverlik üzerine yaşamalarının dini ve vicdani

³²³ Eroğlu vd. , *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 1 Ders Kitabı*, ss. 75-89.

³²⁴ Yılmaz, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 1 Ders Kitabı*, ss. 76-84.

³²⁵ Yılmaz, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 1 Ders Kitabı*, ss. 75-109.

³²⁶ Arslan ve Eryılmaz, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 1 Ders Kitabı*, ss. 93-106.

bir görev olduğu hatırlatılmıştır. Bu vatandaşlık görevlerini yerine getirmenin dini açıdan ehemmiyetine vurgu yapılmıştır.³²⁷

2004 yılına ait DKAB lise 1 ders kitabında vatandaşın görevleri içerisinde diğer yıllarda olduğu gibi; kanunlara uymak, vergi vermek, askere gitmek, seçimlere katılmak yer almaktadır. Kanunlara uymanın medeni bir toplumun göstergesi olduğu üzerinde durulurken bu durumun toplumsal kaoslara engel olduğu ifade edilmektedir. Vergilerin ise kanunlara bağlı olarak alındığı dile getirilerek mecburi bir görev olduğu hatırlatılmaktadır. Ayrıca verginin devlet tarafından kullanıldığı alanlar izah edilip vergi ile yapılan hiçbir devlet malına zarar verilmemesi gerekliliği dile getirilmektedir. Vergiden kaçınan insanların kul hakkına girdiği söylenerek dini bir duygunun kullanılması yoluyla vergi vermeye teşvikte bulunulmuştur. Aynı durum askerlik yapmak ve seçimlere katılmak hususunda da söz konusudur. Hadis ve ayetlerden faydalanarak vatandaşların devlete karşı görevlerini yapmalarının İslam dini açısından sevap ve cennet kazandırıcı "kutsal" bir tutum olduğu aktarılmaktadır.³²⁸ 2004 yılının DKAB lise 2 ders kitabına göre de ideal vatandaş, kötülüklerden kaçınmak üzerine bir hayat sürmelidir. Hırsızlık, yalan söylemek, zina yapmak, cana kıymak, kaçakçılık yapmak, devlet malına zarar vermek, yağmacılık ve adaletsizlik yapmak, içki ve kumar gibi kötü alışkanlıklar edinmek; iyi ahlak sahibi, vatanını ve milletini seven, dindar bir vatandaşın yapmaması gereken eylemlerdendir.³²⁹

2004 yılı DKAB lise 2 ders kitabında çalışmanın, üretici ve yapıcı olmanın yararlarından bahsedilmektedir. Atatürk'ün çalışmanın faziletleri hakkındaki söylemlerine yer vererek çalışan, üreten ve yeniliklere sebep olan insanların hem kendi gelişimine hem de devletin gelişimine sunduğu katkılardan bahsedilmektedir. Çalışmak yalnızca bir işi yapmak değil aynı zamanda okul derslerine verilen önemi de ifade etmektedir. Çalışmayan kimselerin hem bu dünyada hem de ahirette hoş bir durumda olmayacağı dile getirilmektedir. Tembelliğin İslam dini açısından haram

³²⁷ Tosun vd. , *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 3 Ders Kitabı*, ss. 93-98.

³²⁸ Arslan ve Eryılmaz, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 1 Ders Kitabı*, ss. 79-86.

³²⁹ Bolay, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 2 Ders Kitabı*, ss. 96-104.

kılınan bir unsur olduğu söylenmektedir. Çalışan insana ise saygı göstermek, başkalarının sırtından geçinmemek erdemli davranışlar olarak ifade edilmektedir.³³⁰

2006 yılına ait DKAB ilkököl 6. sınıf ders kitabında İslam dininin kişilerin sakınmasını istediği bir takım davranışları genç bireylere aktarılmaktadır. Alkol, uyuşturucu, kumar gibi her türlü kötülükten uzak durulması gerektiği anlatılmaktadır. Devlete düşen görevler olarak: zararlı alışkanlıkları önleyen kampanyalar düzenlemek, kötü alışkanlıkları engelleyen yasalar koymak, sıkı denetimler yapmak, eğitici çalışmalar düzenlemek, gençler için spor alanları ve kütüphaneleri yaygınlaştırılmasını sağlamak olarak sıralanmıştır.³³¹

2010, 2011, 2012 ve 2015 yıllarına ait DKAB 10. sınıf ders kitabında "Kul Hakkı Yemek Büyük Günahtır" başlığı altında vatandaşın devlete karşı olan vergi vermek, askere gitmek, seçimlere katılmak ve kanunlara uymak gibi görevleri hatırlatılmaktadır. Kamuya ait giderin karşılanması vergiye bağlıdır ve vergi kaçırın kimseler başkalarının hakkına girerek büyük günah işlemektedirler. Devletin güçlü bir şekilde devam edebilmesi açısından önem arz eden vergilerin ödenmesi gerekliliği hatırlatılmaktadır. Vergi verilmediği takdirde; vatandaşlık görevi yapılmamış, topluma karşı suç işlenmiş ve buradan sağlanan kazançla harama girilmiş, iç ve dış güvenliği sarsan bir harekette bulunulmuş olduğu izah edilmektedir. Vergi vermeme sonucunda karşılaşılan cezaların yasallığı anlatılarak muhakkak yasalara uyulması gerektiği hatırlatılmıştır. Askerlik vazifesinin gerekliliği ise dünyadaki şartlar göz önünde bulundurularak, barış içinde yaşamak için savaşa hazırlıklı olunmasıyla izah edilmiştir. Askerlik yapmanın bir ibadet olduğu ve askerlikten muaf olan vatandaşların bile bu vazife için şiddetli bir istek duydukları anlatılmaktadır. Bunun haricinde seçimlere katılmamanın da büyük suç olduğu ve para cezasının olduğu anlatılmaktadır.³³²

³³⁰ Bolay, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 2 Ders Kitabı*, ss. 109-115.

³³¹ Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 6 Ders Kitabı*, ss. 65-70.

³³² Akgül vd. , *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 10. Sınıf*, ss. 106-112. Ayrıca bkz. Adem Tuncer, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 10 Ders Kitabı*, Ankara, Koza Yayın, 2011, ss. 93-95. ; Ahmet Ekşi, Ahmet Yapıcı, Ekrem Özbay ve Mehmet Akgül, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 10. Sınıf*, 1. Baskı, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları,

2015 DKAB 5. sınıf ders kitabında vatan kavramı tanıtılmaktadır. "Vatan, bir ulusun üzerinde yaşadığı, kültürünü oluşturduğu topraklardır." şeklinde bir tanımlamaya gidilmiştir. Vatan, yalnızca üzerinde yaşanan toprak parçası değildir. Vatandaşların vatan sevgisi aile sevgisinden önde gelmektedir. Vatan uğruna verilen canların karşılığı ancak böylesi bir sevgi ve bağlılıkla ödenebilir. T.C. vatandaşları aynı dil, din, tarih, kültür ve ülküyü paylaşmaktadır. İnançlardaki farklılıklar bu paylaşımı ve bağı bölemez. Türkiye'ye vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes; yerleşme, mülk edinme, seyahat etme, istediği dine inanma hakkına sahiptir. Türkiye vatandaşları; bayrağına ve İstiklal Marşı'na saygı duyar, gazilere saygı gösterir, şehitleri rahmetle anar, askerlik vazifesini yerine getirmek için büyük bir arzu duyar.³³³

2015 yılı DKAB 11. sınıf ders kitabında bir Müslüman'ın yapması gerekenler anlatılmaktadır. İslam dinine inanan biri su kaynaklarını kirletmemeli, toplumda yüksek sesle konulmamalı, insanlara yolculuklarda yardımcı olmalı, elinde bulunan fidanı dikmeli, çevresini temiz tutmalıdır.³³⁴

2017 yılı DKAB 4. sınıf ders kitabında vatan ve millet kavramlarının tanımı yapılmaktadır. Bir vatani paylaşan herkesin tarih bilincine sahip, kültür ve amaç birliği içinde hareket eden vatandaşlardan oluşması gerektiği söylenmektedir. Vatandaşlar vatanında inançlarını, dilini, gelenek ve göreneklerini özgürce yaşayabilirler. Vatani korumak da bu anlamda her vatandaşın görevidir. Ülkede huzur ve güven içinde yaşayabilmek için kişilerin öğrencilik döneminde derslerine özen göstermesi, yeteneklerini keşfetmesi ve geliştirmesi, bilgi ve teknolojiyi yakalayarak ilerlemesi, Atatürk'ün hedeflediği çağdaş uygarlık seviyesine erişmek için gayret göstermesi gerekmektedir. Bunun bilincinde olan vatandaşlar, ülkenin gelişmesi ve ekonomisinin kalkınması için de gerekli olan çabayı göstermiş olacaklardır. Yurdunu seven kimse, milletine hizmet etmekten kaçınmaz.³³⁵

2012, ss. 106-109. ; Abdurrahman Yılmaz, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 10 Ders Kitabı*, Ankara, Dikey Yayıncılık, 2015, ss. 81-84.

³³³ Taşın vd. , *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 5 Ders Kitabı*, ss. 105-118.

³³⁴ Koç vd. , *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 11. Sınıf*, ss. 112-113.

³³⁵ Ayhan Baştürk ve Murat Özdemir, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 5*, Ankara, İlke Basın Yayım, 2017, ss. 113-115.

2017 yılı DKAB 10. sınıf ders kitabında kamu mallarının emanet niteliğinde olduğu ve bu sebeple zarar verilmemesi, korunması gerektiği bilgisine yer verilmiştir. Kaçakçılık yapmak, kamuya ait araziye yapı yapmak, kaçak elektrik kullanmak, vergi vermemek, askere gitmemek, seçime katılmamak başkalarının hakkını ihlal etmek anlamına gelmektedir.³³⁶

2018 yılı DKAB 10. sınıf ders kitabına göre çevre bilincine sahip bireyler ekoloji için önemlidir. İnsan tabiata hakim olmayı arzularken dengeleri bozmuş ve küresel ısınmadan pek çok doğa olayına sebebiyet vermiştir. Sağlıklı bir yaşam için de sağlıklı bir çevrede bulunmak gerekmektedir. Yeni nesillerin iyi bir çevre bilinci ile yetişmesi gerekmektedir. Bu anlamda devlete ve vatandaşlara çok görev düşmektedir. Çevre sorunlarıyla ilgili sivil toplum kuruluşları etkili çalışmalı, etkin bir çevre yönetim sistemi kurulmalı, ormanlar artırılmalı, etkin yasalar çıkarılmalı, çevreye gelişigüzel atıklar atılmamalıdır.³³⁷ 2018 yılından sonra oluşturulan müfredatta çevre sorunları hakkında bilinçlendirme çabası dikkat çekmektedir.

2018 yılı DKAB 11. sınıf ders kitabında cihat kavramı "İslam dininin insanlığın huzuru ve güzelliği için koymuş olduğu ilkelere uygun davranmak amacıyla çalışma ve gayret sarf etme" olarak tanımlanmıştır. Ayrıca Allah yolunda savaşmanın da cihat olduğu anlatılmaktadır. Cihadın şeytana ve düşmana karşı yapılması gereken bir ibadet şekli olduğu yalnızca silahlı mücadele olmadığı anlatılan bir başka bilgidir. Vatan savunması da bu anlamda bir cihattır ve her vatandaşın bu cihadı gerçekleştirmesi gereklidir.³³⁸

2019 yılı DKAB 4. sınıf ders kitabında insanın sağlıklı olabilmesi için çevresinin de sağlıklı olması gerektiği söylenmektedir. Çevrenin sağlıklı olması ise çevre sorunlarını önlemekle mümkündür. Çevre sorunları, çevrenin temiz tutulması ile aşılabılır. Bu sebeple vatandaşlara düşen görev evini, sokağını, okulunu ve bulunduğu ortamı temiz tutmaktır. Teknolojinin bilinçsizce kullanılması ve doğal

³³⁶ Güleç vd. , *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 10. Sınıf Ders Kitabı*, ss. 107-108.

³³⁷ Doğan, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 10. Sınıf Ders Kitabı*, ss. 85-86.

³³⁸ Çelik vd. , *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 11 Ders Kitabı*, ss. 77-81.

kaynakların hızla tüketilmesi küresel ısınmaya sebep olmaktadır. Bunu önlemek için geri dönüşüm ve ağaçlandırma çalışmaları önemlidir.³³⁹

³³⁹ Hulusi Yiğit, Emine Öğülmüş Doğan, Sümeyye Kırman, Furkan Özudoğru ve Dilek Mengüç, *İlkokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 4 Ders Kitabı*, İzmir, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2019, ss. 108-116.

SONUÇ

Vatandaşlığın dönüşümü üzerine gerçekleştirilen pek çok çalışma bulunmaktadır. Ancak DKAB dersi ekseninde ideal vatandaşlık kurgusu konusunun ele alınmasında çeşitli eksikliklerin olduğu gözlemlenmiştir. Bu çalışmayı diğer çalışmalardan ayıran özellikler; siyaset bilimi bakış açısıyla inceleniyor oluşu, güncel oluşu, tarihsel aralığın geniş tutulması, içerik ve konu başlıkları açısından daha kapsayıcı oluşu, yalnızca değişen müfredat programlarını değil birebir ders kitaplarını incelemeye tabi tutması, ilkokul ve ortaokula ait tüm DKAB ders kitaplarını ele alıyor olmasıdır.

Çokuluslu devletlerin yıkılmasının ardından kurulan ulus-devletler; dil, din, ırk, kültür gibi pek çok farklılığı bünyesinde barındırma mecburiyetinde kalmıştır. Bu farklılıkları tek bir çatı altında birleştirme çabası, ulus-devlet olmanın ilk şartlarından biridir. Türdeş vatandaşlardan oluşan ulus-devlet, ilk şartını ve idealini gerçekleştirmiş olacaktır. Çokuluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti'nden, ulus-devlet modelini benimseyen Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sonrasında politika yapıcılar, türdeş vatandaş yetiştirme gayreti içerisinde girip ülke içindeki farklılıklara karşı bir mücadele politikası benimsemiştir. DKAB dersleri ve müfredatının içeriği ise genç bireylere, farklılıkları ekarte etme motivasyonu sağlayan önemli bir çalışmanın aracıdır.

Birinci bölüm, tarihsel olarak vatandaşlığın ortaya çıkışı ve incelemesi üzerine tasarlanmış olup ikinci ve üçüncü bölümün önemini aktarabilmek açısından elzemdir. Vatandaşlığın bugünkü anlamına ulaşabilmek için geçirdiği süreçler bu bölümde incelenmiştir. Bu bölümde edilen en önemli sonuç, vatandaşlığın oluşabilmesi için devlete duyulan ihtiyaçtır. Netice itibarıyla vatandaşlık kavramının, geçmişten bugüne her devlet, millet ve coğrafya için farklı anlamlar ihtiva ettiği ulaşılan bir diğer sonuçtur.

Siyaset bilimi açısından önem arz eden vatandaşlık kavramının tarihsel süreci incelendiğinde, her devletin kendi ideal vatandaşını yetiştirme gayreti içerisinde olduğu gerçeği ortaya çıkarmıştır. Çokuluslu devletlerin ulus-devlet modeline

geçmesiyle birlikte göze çarpan etnik köken, dil, din, kültür gibi bireysel farklılıkların; siyaset yapıcılar tarafından türdeş vatandaş yetiştirme önünde bir engel olduğu algılanmıştır. Bu engeli ortadan kaldırmada bir araç olarak kullanılan eğitim, bilhassa Türkiye Cumhuriyeti'nde siyasal ideolojilerin ve inkılapların aktarılmasında önemli bir araç olarak kullanılmıştır. Yalnız burada dikkat çeken en önemli husus, iktidarın ideolojisi ve dönemin şartları doğrultusunda eğitime çeşitli revizyonların uygulandığıdır.

Türkiye Cumhuriyeti, kurulduğu ilk günden bugüne bir dizi inkılabı şahitlik etmiştir. Bu inkılapları aktarmada *eğitimin* önemli bir araç olarak kullanıldığı dikkat çekmektedir. Eğitim yoluyla siyasetten ekonomiye pek çok alanda gerçekleştirilen inkılapların genç bireylere aktarımının sağlandığı, elde edilen sonuçlardan biridir. En nihayetinde siyaset yapıcılar ile arasında organik bir bağ bulunan eğitim, bireylerin toplumsallaşma sürecinin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Bu anlamda türdeş vatandaş yetiştirme ideali güden iktidarın, kendi ideolojisi doğrultusunda günün şartlarına uygun olarak geliştirdiği bir milli eğitim politikasını uygulamasının olağanlığı gün yüzüne çıkmaktadır.

Ders kitapları, eğitimde kullanılan en önemli araçtır. Çünkü ders kitapları, ideal vatandaşın kurgulanmasında resmi söylemin aktarımını sağlamaktadır. Daha açık bir ifade ile MEB, devletin resmi yaklaşımının yansımalarını ders kitaplarına aktarır. Siyasal iktidarın ve devletin resmi söylemlerinin izlerini sürmenin bir yolu da ders kitaplarını incelemektir. Gerçekleştirilen bu çalışmanın siyaset bilimi açısından önemi buradan gelmekle birlikte, elde edilen bulgular bu kanıyı doğrular niteliktedir.

Türdeş vatandaş yetiştirme arzusıyla kurgulanan ideal vatandaşlık eğitimi, sosyal bilimleri yakından ilgilendiren pek çok dersin müfredatına ve beraberinde ders kitaplarına aktarılmaktadır. DKAB dersini diğer derslerden ayıran ve incelemenin konusu haline getiren hadiseler ise din eğitiminin bağınazlıktan uzak olabilmek için bir gereklilik ihtiva etmesi, dinin normlar sayesinde insana şekil veren bir yapıda olması, politika yapıcılarının huzurlu bir topluma doğru din eğitimi ile ulaşabileceğine olan inancı ve DKAB derslerinin diğer derslerden farklı kültürel konuları ele

almasıdır. DKAB dersine dair yapılan bu incelemede sözü edilen tüm konulara değinilmiştir.

Araştırmanın ikinci ve üçüncü bölümlerinin 2002 yılından itibaren esas alınmasının sebebi uluslararası ve ulusal gelişmelerdir. Kimi yorumculara göre 11 Eylül 2001 tarihinde ABD'de gerçekleşen terör saldırısı ve Sovyetler Birliği'nin dağılması, dünya genelinde din eğitime verilen önemi artırmıştır. Pek çok uluslararası kuruluş da din eğitiminin gerekliliği hususunda hemfikir olmuştur. Türkiye'de ise 12 Eylül 1980 darbesi öncesi gerçekleşen siyasi çalkantılar, din eğitiminin birleştiriciliğini kullanmak amacıyla gerekli olduğu yönünde bir anlayışı beraberinde getirmiştir. AB'ye uyum sürecinde hükümetin 2003 yılını "reformlar yılı" ilan edilmesiyle birlikte Türkiye'nin hukuk sisteminde bir dizi reform gerçekleşmiştir. Siyasi odakların belirlediği reform çalışmasının genç bireylere aktarılması ve genç bireyler tarafından özümsemesinde ders kitapları önemli birer araç olarak kullanılmıştır. Dinin birleştirici etkisinin izleri, 2002-2020 yılları arasındaki DKAB ders kitaplarında sıklıkla gözlemlenmiştir.

Siyaset bilimi açısından son derece önem arz eden vatandaşlık konusu, DKAB derslerinde sıklıkla yer verilen bir diğer husustur. Zira vatandaşlık, Avrupa'da ortaya çıkan ulus-devlet ile farklı bir anlam kazanmıştır. Ulus-devlet; koymuş olduğu kurallar ile bireyleri bir arada tutarak topluma düzen verir. Ulus-devlet, bünyesinde barınan vatandaşları sayesinde kazancını sağlayarak bu kazanç ile vatandaşlara imkan sağlayan bir yapıya sahiptir. Aile ve okul gibi araçlar ise ulus-devlette yaşayan bireylerin hem toplumsallaşmasına hem de devlete olan bağlılığın ve güvenin artmasına yaramaktadır.

Ulus-devletin kural koyuculuğu, toplumdaki bireylerin kendi istek ve arzularıyla hareket etmesine engel olduğu gibi sosyal ve siyasal ortamdaki kargaşaların da önüne geçmeyi hedefler. Toplumsal kontrolü sağlayabilmek için bireylerin türdeşleştirilmesi gerekmektedir. Diğerlerinden farklı davranan her birey, ulus-devlet için tehlikeli hale gelebilmektedir. Ahlak, normlar, değerler, görgü kuralları, örf ve adetler toplumu tek tipleştirmede ve bireylerin kontrol

edilebilirliğinin sağlanmasında kullanılmaktadır.³⁴⁰ Zaten bireylerin türdeş olup bir arada huzur içinde yaşayabilmelerini sağlayan unsurlar; DKAB ders kitaplarında da bahsedildiği üzere din, değerler ve adalettir. Ders kitaplarından anlaşılacağı üzere bu üç unsur sayesinde ulus-devlet, toplumsal kontrolü sağlayabilmektedir. Etnik köken, din, kültür, cinsiyet gibi farklılıkların önüne geçmede ise *hoşgörü* anlayışı esas alınmıştır. Türdeş vatandaş yetiştirmede bu tarz farklılıklar bir aykırılık değil, mozağin birer parçası olarak vatandaşlık anlayışında yer edinmiştir. Ötekileştirmekten ziyade kucaklayıcı olmak öğütlenmiştir.

Kimi akademik çevrelere göre toplumsal olarak birlik ve beraberliği sağlamanın yolu ortak değerler, örf, adet ve ahlak anlayışından geçmektedir. Bu sebeple DKAB derslerinde ahlak, değerler, örf ve adetler konusu üzerinde her geçen yıl daha fazla durulmuştur. İlkokuldan lise düzeyine kadar olan tüm DKAB ders kitaplarında, ulus-devletin ideal vatandaş kurgusuna yönelik bir takım ahlaki değer aktarımına gidildiği gözlemlenmiştir.

Eğitim politikasındaki dönemsel farklılıkların müfredata yansımaları da DKAB ders kitaplarında kendini göstermektedir. 2002 yılında daha seküler milliyetçi bir profilde ele alınan ideal vatandaş, 2020 yılına gelince dini hassasiyetlere sahip milliyetçi vatandaş halini almıştır. Ahlakın değişmezliği ve evrensel yanına vurgu her dönemde kendini göstermiştir. Ancak ahlakın dinden bağımsız düşünülemeyeceği ve evrensel ahlak yasalarının da din sayesinde oluştuğu yönündeki ifadeler son dönemde daha fazla yer verilmiştir.

Toplumsallaşmanın ilk aşaması olan aile, DKAB ders kitaplarında önemle üzerinde durulan konular arasında yer almaktadır. 2002 yılından itibaren DKAB ders kitaplarında ailenin tüm dinler için kutsal bir öneme sahip olduğundan bahsedilmiş, genç bireylere aile kurmaları yönünde öğütler verilmiştir. Toplumsal cinsiyet açısından DKAB ders kitaplarında aile anlayışındaki değişiklik, 2002 yılından 2020 yılına kadar bir takım farklılıklar göstermiştir. "Aile reisi ve evin geçimini sağlayan baba" ifadesinin yerini "anne ve baba evin geçimini birlikte sağlar" ifadesi almıştır. Bu sayede ulus-devlet açısından cinsiyet farklılığından kaynaklanan ayrımcılığın

³⁴⁰ Kınca, *Vatandaşlık Bilgisi*, ss. 25-34.

önüne geçilme gayreti içerisinde girildiği fark edilmiştir. Ders kitaplarındaki "sağlıklı bir toplumun, sağlıklı bir aile yapısıyla mümkün olacağı" yönündeki söylemlerde dikkat çeken en büyük eksiklik ise kadın cinayetleri ve aile içi şiddet konularının üzerinde durulmamasıdır.

Modern Türkiye Cumhuriyeti'nde, laik ve etnik bir özü ifade eden "Türk" kavramı, vatandaşın kimliğini oluşturmaktadır. Vatandaşın kimliğinin etnik ve kültürel manada ele alınması, ülke içinde yaşayan azınlıkların kimlik bunalımı yaşamasına sebebiyet vermektedir. Bu kimlik bunalımı, devletin arzu ettiği türdeşlik anlayışına aykırıdır. Etnik farklılıklardan doğacak çatışmaları önlemek için 2002 yılından itibaren İslami kimlik politikası uygulanmaya başlamıştır.³⁴¹ Bu politikanın amacı, dinin birleştirici gücünden faydalanılarak milli duyguları harekete geçirmektir. DKAB ders kitapları da genç bireylere bu politikayı aktarmada kullanılan en önemli araçlardan biri olarak yerini almıştır. Ötekileştirmeye sebep olduğuna inanılan bir takım kavramların yıllar içerisinde ders kitaplarında dönüşüme uğradığı gözlemlenmiştir. Bunlardan en dikkat çeken "Türk milleti" ifadesinin yerini alan "Türkiye milleti" ifadesidir. "Mutaassıp vatandaş" yergisinin yerini, "rasyonel vatandaş" övgüsünün aldığı dikkat çeken bir diğer husustur. Önceki dönemlerde ortak kimlik geliştirme çabası olarak kullanılan laiklik kavramına ise son dönem ders kitaplarında yer verilmemektedir. 2002 yılına ait ders kitaplarında, ulus içinde yaşayan Türklerin doğuştan sahip oldukları bir takım yetiler olarak tanım bulan "milli seciye" kavramı ise; 2005 yılından itibaren, kastedilen yetinin ırk değil milli ahlak üzere olduğu yönünde bir söylemle revize edilmiştir. 2008 yılından itibaren, milli seciyenin yalnızca doğuştan değil, eğitim yoluyla da öğrenilebileceği mesajına DKAB ders kitaplarında yer verilmiştir.

Milli seciye haricinde, kişinin doğuştan sahip olduğu ve bir eylemi yapma ya da yapmama hakkını kişiye sunan "insan hakları" konusuna 2005 yılından itibaren ders kitaplarında yer verilmiştir. DKAB ders kitaplarına da eklenen bu konu Türkiye'nin AB'ye üyelik süreci ile birlikte önem kazanmış ve siyasi söylemin ders kitaplarına yansımaları olarak kendini göstermiştir. Kişilerin, siyasal iktidarın belirlediği ölçüde bir takım haklara sahip olduğu ve yine siyasal iktidarcı bu hakların

³⁴¹ Keyman, "Türkiye'de Çokkültürlü Anayasal Vatandaşlık", ss. 224-227.

güncellendiği düşünölürse, DKAB ders kitaplarındaki insan hakları anlatımının seneler içerisinde farklılığa uğraması kaçınılmazdır. 2005 yılından 2020 yılına kadar DKAB ders kitaplarındaki insan hakları konusunda verilen bilgilerde kayda değeri bir güncelleme yapılmamıştır. Ancak 2020 yılı sonrası için DKAB ders kitaplarındaki insan hakları konusunun seyri, siyaset bilimi açısından derinlemesine incelenebilecek konular arasında yer almaktadır.

Vatandaşlık; kişilere bir takım ayrıcalık ve haklar sağlarken, ödev ve sorumluluklar da yüklemektedir. DKAB ders kitaplarında vatandaş olmanın kişilere sağladığı ayrıcalıklar ve haklardan bahsedilirken ödev ve sorumluluklara da yer verilmiştir. Vergi vermenin ve askerlik hizmetini yerine getirmenin gerekliliği gerekçelerle izah edilmiş, vatandaşların bu ödev ve sorumlulukları kabullenmesi arzu edilmiştir. Vatandaşlara yüklenen sorumluluklardan her geçen sene daha da üzerinde durularak ifade edilen bir diğeri husus ise çevreye duyarlılıktır. DKAB ders kitaplarına göre ideal vatandaş; çevreyi kirletmeyen, doğaya saygılı, geri dönüşümü destekleyen, iklim değışikliği ile mücadele eden bir yapıda olmalıdır.

KAYNAKÇA

1. Kitaplar

- Ağaoğulları, Mehmet Ali. *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali ve Levent Köker. *İmparatorluktan Tanrı Devletine Siyasal Düşünceler*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1991.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali, Filiz Zabcı Culha ve Reyda Ergün. *Kral-Devletten Ulus-Devlete*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2009.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali. *Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2010.
- Akgül, Mehmet , Mehmet Albayrak, Abdullah Çatal, Ahmet Kara, Ekrem Özbay ve Yaşa Yumak . *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 10. Sınıf*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2010.
- Akgül, Mehmet , Mehmet Albayrak, Turgut Çiftçi, Ahmet Kara, Ekrem Özbay, Musa Şimşekçakan, Ramazan Yıldırım, Abdullah Çatal, Ahmet Ekşi, Eyüp Koç, Hüseyin Paça ve Ali Sacit Türker. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi İlköğretim 5. Sınıf Ders Kitabı*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2007.
- Akgül, Mehmet , Mehmet Albayrak, Turgut Çiftçi, Eyüp Koç, Hüseyin Paça, Ali Sacit Türker, Ramazan Yıldırım, Abdullah Çatal, Ahmet Kara, Ekrem Özbay ve Musa Şimşekçakan. *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 6. Sınıf Ders Kitabı*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2008.
- Arslan, Arif ve Recep Eryılmaz, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 1 Ders Kitabı*, İstanbul: Serhat Yayınları, 2004.
- Atatürk, Mustafa Kemal. *Medeni Bilgiler Türk Milletinin El Kitabı*, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2010.
- Ateş, Sinan. *Türkiye'de Din Politikaları ve Din-Siyaset İlişkisi*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2018.
- Aytaç, Kemal. *Din Politikası Üzerine Konuşmalar*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1986.
- Barman, Kasım. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı*, Ankara: Tutibay Yayınları, 2006.
- Barman, Kasım. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 11 Ders Kitabı*, Ankara: Tutibay Yayınları, 2006.

- Baştürk, Ayhan ve Murat Özdemir. *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 5*, Ankara: İlke Basın Yayım, 2017.
- Bektaş, Abdullah , Mustafa Nezihi Pesen , Sinan Özyurt ve Furkan Özudoğru. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2019.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 2 Ders Kitabı*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2004.
- Çamyar ,Selahattin. *Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 6 Ders Kitabı*, Ankara: Gün Basım Yayın, 2018.
- Çelik, Bekir, Ebru Karataş, Ömer Bahadır, Rifat Mehri ve Yahya Dağ. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 11 Ders Kitabı*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2018.
- Demirtaş, Gülhanım. *İlkokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 4. Sınıf Ders Kitabı*, Ankara: İlke Basım Yayım, 2018.
- Demirtaş, Kenan. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 12 Ders Kitabı*, Ankara: Özgün Matbaacılık Sanayii ve Ticaret A.Ş. , 2018.
- Demirtaş, Kenan ve Murat Özdemir. *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 6 Ders Kitabı*, Ankara: İlke Basım Yayın, 2013.
- Demirtaş, Kenan ve Murat Özdemir. *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 7*, İstanbul: İlke Yayınları Limitet Şirketi, 2009.
- Demirtaş, Kenan ve Murat Özdemir. *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 8*, Ankara: İlke Yayınları, 2013.
- Dilaver, Hasan Hüseyin, Cemal Tosun, Nevzat Aşıkoğlu ve Ömer Öcal. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 2 Ders Kitabı*, Ankara: Gün Yayıncılık, 2003.
- Doğan, Recai ve Yılmaz Karhan. *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 6 Ders Kitabı*, Ankara: Yıldırım Yayınları, 2012.
- Doğan, Recai. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9. Sınıf Ders Kitabı*, Ankara: Nev Kitap, 2018.
- Doğan, Recai. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 10. Sınıf Ders Kitabı*, Ankara: Nev Kitap, 2018.
- Doğan, Recai. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 10. Sınıf Ders Kitabı*, Ankara: Gezegen Yayıncılık, 2020.
- Duman, Tayyip, Necmettin Karakaya ve Yavuz Nuri. *Vatandaşlık Bilgisi*, Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, 2001.
- Ekşi, Ahmet, Semra Gökdoğan, Ramazan Yıldırım, Ömer Yılmaz ve Eyüp Koç. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2008.

- Ekşi, Ahmet, Ahmet Yapıcı, Ekrem Özbay ve Mehmet Akgül. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 10. Sınıf*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2012.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet, Mehmet Katar ve Kaya Kuzucu. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 1 Ders Kitabı*, Ankara: Özgür Matbaacılık Sanayii ve Ticaret A.Ş. , 2002.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet, Mehmet Katar ve Kaya Kuzucu. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 2 Ders Kitabı*, Ankara: Özgün Matbaacılık Sanayii ve Ticaret A.Ş. , 2002.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet. *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 8 Ders Kitabı*, Ankara: Gizem Yayıncılık, 2017.
- Evkuran, Mehmet. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ortaöğretim Ders Kitabı*, Ankara: ADA Matbaacılık, 2013.
- Genç, Nazım. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı*, İstanbul: FCM Yayıncılık, 2012.
- Genç, Nazım. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 10 Ders Kitabı*, İstanbul: NETBİL Basın ve Yayıncılık, 2014.
- Genç, Nazım. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 11 Ders Kitabı*, İstanbul: FCM Yayıncılık, 2013.
- Genç, Nazım. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 12 Ders Kitabı*, İstanbul: NETBİL Basın ve Yayıncılık, 2014.
- Genç, Nazım. *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 5 Ders Kitabı*, Ankara: NETBİL Yayıncılık, 2016.
- Genç, Nazım. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı*, İstanbul: NETBİL Yayıncılık, 2016.
- Genç, Nazım. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 11 Ders Kitabı*, İstanbul: NETBİL Yayıncılık, 2017.
- Güleç, Bayram, Güler Güleç ve Zekai Taşın. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı*, Ankara: Bilim ve Kültür Yayınları, 2014.
- Güleç, Bayram, Güler Güleç ve Zekai Taşın. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 11 Ders Kitabı*, Ankara: Bilim ve Kültür Yayınları, 2014.
- Güleç, Bayram, Güler Güleç ve Zekai Taşın. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 10. Sınıf Ders Kitabı*, Ankara: Bilim ve Kültür Yayınları, 2017.
- Gündüz, Mustafa ve Ferhan Gündüz. *Yurttaşlık Bilinci*, Ankara: Anı Yayıncılık, 2002.
- Güneylioğlu ,Yılmaz. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 9*, Ankara: Tekno Artı Yayınları, 2015.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2005.

- Hamuroğlu, Alp. *Hristiyanlık, İslamlık ve Avrupa Doğu'dan Batı'ya Uygarlık Kapıları Endülüs, Sicilya, Haçlı Seferleri*, İstanbul: 7 Renk Basım Yayın ve Filmcilik Ltd. Şti., 2016.
- Hobbes, Thomas. *Leviathan*, Çev. S. Lim, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.
- Kabakçı, Adil. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 11 Ders Kitabı*, Ankara: Tutku Yayıncılık, 2012.
- Kabakçı, Adil. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 10 Ders Kitabı*, İstanbul: Tutku Yayıncılık, 2013.
- Kadioğlu, Ayşe. *Vatandaşlığın Dönüşümü Üyelikten Haklara*, Çev. C. Cemgil, İstanbul: Metis Yayınları, 2012.
- Karpat, Kemal H. *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, Çev. D. Özdemir, Ankara: İmge Kitabevi, 2006.
- Keyman, E. Fuat ve Ahmet İçduygu. *Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye'de Vatandaşlık*, Çev. B. Ulukan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Kılıç, Recep. *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 6 Ders Kitabı*, Ankara: Gizem Yayıncılık, 2016.
- Kıncal, Remzi Y. *Vatandaşlık Bilgisi*, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2015.
- Kışlalı, Ahmet Taner. *Kemalizm Laiklik ve Demokrasi*, Ankara: İmge Kitabevi, 2001.
- Kızıler, Hamdi, Güner Işıldak, Nihat Koçak ve Ömer Öcal. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 9 Ders Kitabı*, Ankara: Gizem Yayıncılık, 2009.
- Kızıler, Hamdi ve Nihat Koçak. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 1 Ders Kitabı*, Ankara: İpekyolu Yayıncılık, 2005.
- Kızıler, Hamdi ve Nihat Koçak. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 2 Ders Kitabı*, Ankara: İpekyolu Yayıncılık, 2005.
- Kızıler, Hamdi ve Nihat Koçak. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 3 Ders Kitabı*, Ankara: İpekyolu Yayıncılık, 2005.
- Kızılkaya, Yavuz. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 11*, İstanbul: Tav Dağıtım Pazarlama Matbaacılık Basın Yayın Limited Şirketi, 2008.
- Koç, Eyüp, Musa Şimşekçakan, Mehmet Baydaş ve Eşref Altaş. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 11. Sınıf*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2015.
- Kuzudişi, Ali. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 12 Ders Kitabı*, Ankara: Eksen Yayıncılık, 2018.
- Macit, Ayşe, Dilek Menküç, Dilek Türk Soydaş, Nesihi Mustafa Pesen ve Sümeyye Kırman. *Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 7. Sınıf Ders Kitabı*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, S.E.K. Yayınları, 2018.

- Macit, Sadullah. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 7 Ders Kitabı*, Ankara: FCM Yayıncılık, 2019.
- Martinich, Aloysius Patrick. *Thomas Hobbes*, Çev. A. Terzi, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
- Murat, Sedat. *Dünden Bugüne İstanbul'un Nüfus ve Demografik Yapısı*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 2006.
- Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları. *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 6 Ders Kitabı*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2006.
- Nayir, Sabahattin. Abdullak Açık, Muhammet Beyazal ve Hatice Büşra Paksoy. *Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 8 Ders Kitabı*, İzmir: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2018.
- Ortaylı, İlber. *Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarihyazımı*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.
- Özbay Ekrem. *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 7. Sınıf*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2016.
- Özdemir, Safiye. *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 6 Ders Kitabı*, Ankara: Dörtel Yayıncılık, 2017.
- Özdemir, Safiye. *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 6 Ders Kitabı*, Ankara: Dörtel Yayıncılık, 2020.
- Öztürk, Sezgin. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 12 Ders Kitabı*, Ankara: Dikey Yayıncılık, 2016,
- Perinçek, Doğu. *Atatürk Din ve Laiklik Üzerine*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1997.
- Pınarbaşı, Bekir ve Fikri Özdemir. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 11 Ders Kitabı*, Ankara: SDR Dikey Yayıncılık, 2019.
- Pınarbaşı, Bekir. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı*, Ankara: Tutku Yayıncılık, 2017.
- Pınarbaşı, Bekir. *Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 5 Ders Kitabı*, Ankara: SDR Dikey Yayıncılık, 2018.
- Pınarbaşı, Bekir. *İlkokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 4 Ders Kitabı*, Ankara: Tutku Yayıncılık, 2019.
- Rousseau, Jean Jacques. *Emile Ya Da Eğitim Üzerine*, Çev. Y. Avunç, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Sander, Oral. *Siyasi Tarih İlk Çağlardan 1918'e*, Ankara: İmge Kitabevi, 2009.
- Şenel, Alaeddin. *Siyasal Düşünceler Tarihi Tarihöncesinde İlkçağda Ortaçağda ve Yeniçağda Toplum ve Siyasal Düşünüş*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1995.

- Taşın, Zekai, Bayram Güleç, Güler Güleç ve İsmail Bulut. *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 4*, Ankara: Özgün Matbaacılık, 2015.
- Taşın, Zekai, Bayram Güleç, Güler Güleç ve İsmail Bulut. *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 5 Ders Kitabı*, Ankara: Özgün Matbaacılık, 2015.
- Taşın, Zekai, Bayram Güleç, Güler Güleç ve İsmail Bulut. *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 8 Ders Kitabı*, Ankara: Özgün Matbaacılık, 2016.
- Tosun, Cemal, Nevzat Aşıkoğlu, Hasan Hüseyin Dilaver ve Ömer Öcal. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 3 Ders Kitabı*, Ankara: Gün Yayıncılık, 2003.
- Tuncer, Adem. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 10 Ders Kitabı*, Ankara: Koza Yayın, 2011.
- Türkan, Ahmet, Ramazan Şahan, Ahmet Meydan ve Ali Sacit Türker. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 9. Sınıf*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2015.
- Ünal, Mustafa. *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 7*, Ankara: Doku Yayıncılık, 2015.
- Ünal, Mustafa ve İlhan Koç. *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 8 Ders Kitabı*, Ankara: Doku Yayıncılık, 2010.
- Üstel, Füsün. *"Makbul Vatandaş"ın Peşinde II. Meşrutiyetten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Yaldız, Hacer. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 10 Ders Kitabı*, Ankara: Gün Basım Yayın, 2016.
- Yaldız Hacer. *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 7 Ders Kitabı*, Ankara: Gün Basım Yayın, 2017.
- Yıldız, Ahmet. *Ne Mutlu Türküm Diyebilene Türk Uhusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Yılmaz, Abdurrahman. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 1 Ders Kitabı*, Ankara: Tutku Yayıncılık, 2003.
- Yılmaz, Abdurrahman. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Lise 3 Ders Kitabı*, Ankara: Tutku Yayıncılık, 2003.
- Yılmaz, Abdurrahman. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 10 Ders Kitabı*, Ankara: Dikey Yayıncılık, 2015.
- Yılmaz, Abdurrahman. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 11 Ders Kitabı*, Ankara: Dikey Yayıncılık, 2016.
- Yılmaz, Feramuz, H. İsmail Doğan, Sümeyye Özkan ve Yusuf Öztürk. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 12 Ders Kitabı*, İzmir: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2018.

Yiğit, Hulusi, Abdullah Açık, Emine Öğülmüş Doğan, Elif Emine Dirlik ve Ayşe Macit. *Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 5 Ders Kitabı*, İzmir: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2019.

Yiğit, Hulusi, Emine Öğülmüş Doğan, Sümeyye Kırman, Furkan Özudoğru ve Dilek Mengüç. *İlkokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 4 Ders Kitabı*, İzmir: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2019.

2. Makaleler, Bildiriler, Diğer Basılı Yayınlar

Akıncı, Abdulvahap ve Hilal Alptürk. "Ulus-Devletin Küreselleşme Karşısındaki Genel Durumu", Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 0, Sayı: 47, 2020, ss. 13-34.

Akyüz, İsmail. Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Din Politikaları (Recep Tayyip Erdoğan Dönemi), Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Din Sosyolojisi, Sakarya, 2016.

Asil, Neslihan. Ulus-devletten Günümüze Değişen Vatandaşlık Anlayışı ve Din Eğitimi: Türkiye DKAB Öğretim Programları (1982-2010), Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimler Anabilim Dalı, İstanbul, 2018.

Baban, Feyzi. "Türkiye'de Cemaat, Vatandaşlık ve Kimlik", Şu Kitapta: Haz. E. Fuat Keyman ve Ahmet İçduygu. Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye'de Vatandaşlık, Çev. B. Ulukan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2020, ss. 59-83.

Balcı, Esengül. "Adalet ve Kalkınma Partisi İktidarı Döneminde Türkiye'de Eğitim Politikaları", İnsan ve İnsan, Cilt:8, Sayı: 27, 2021, ss. 27-117.

Bayrakçı, Mustafa. "Ders Kitapları Konusu ve İlköğretimde Ücretsiz Ders Kitabı Dağıtım Projesi", Milli Eğitim Dergisi, Sayı: 165, 2005.

Bilge, Özge. "Vatandaşlık Kavramı ve Vatandaşlık Hukukunu Etkileyen Faktörler Hakkında Değerlendirme", Güvenlik Çalışmaları Dergisi, Cilt: 22, Sayı: 1, 2020, ss. 129-150.

Brubaker, W. Rogers. "Fransa ve Almanya'da Göç, Vatandaşlık ve Ulus Devlet: Karşılaştırmalı Bir Tarihsel Analiz", Şu Kitapta: Haz. Ayşe Kadioğlu. Vatandaşlığın Dönüşümü Üyelikten Haklara, Çev. C. Cemgil, İstanbul: Metis Yayınları, 2012, ss. 55-92.

Çaylak, Adem, Cansu Kaymal. "Toplumsal Bütünleşme ve Toplumsal Ayrışma Bağlamında Milliyetçiliğin Eleştirel Analizi: Milliyetçi Hareket Partisi Üzerinden Bir İnceleme", Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 9, Sayı: 6, 2021, ss. 1713-1732.

- Çelik, Abbas. "1960 Sonrası Türkiye'de Din Eğitimi", Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 0, Sayı: 29, 2008, ss. 71-84.
- Çelik, Ahmet. "İlk Öğretim Müfredatında "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi" Dersi", Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 16, 2006, ss. 100-104.
- Çolak, Yılmaz. "Türkiye'de Laiklik ve İslâmcılık Arasında Vatandaşlık", Şu Kitapta: Haz. E. Fuat Keyman ve Ahmet İçduygu. Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye'de Vatandaşlık, Çev. B. Ulukan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, ss. 293-329.
- Dağ, Nilgün. "Vatandaşlığın Niteliksel Dönüşümü ve Vatandaşlık Eğitimi Üzerine Bir Betimleme Çalışması", Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 13, Sayı: 1, 2012, ss. 105-118.
- Damgacı, Fadime Koç. "Vatandaşlık, Çeşitlilik ve Çoğulculuğun Tarihsel Süreç İçerisinde Türk Eğitim Sistemi'ndeki Yeri", 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal araştırmalar Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 13, 2016, ss. 223-238.
- Doğan, Erkan. "II. Meşrutiyet Döneminden Cumhuriyet'in Kuruluş Yıllarına Halkçılık Fikrinin Gelişimi", İnsan ve İnsan, Cilt: 6, Sayı: 20, 2019, ss. 131-144.
- Doğanay, Taylan Can. "Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Muktedir İktidarı ve Sistem Meşrulaştırması", KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Cilt 16, Sayı 27, 2014, ss. 65-72.
- Dutar, Şeyma. Cumhuriyet Dönemi Din Politikaları ve Toplumsal Tepkiler[1923-1960], Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, Afyonkarahisar, 2015.
- Gümüş, Süleyman. "İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programının (2010) Hedefleri Üzerine Bir Değerlendirme", Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 17, Sayı: 34, 2018, ss. 597-618.
- Işın, Engin F. "Şarkiyatçılık Sonrası Osmanlı Vatandaşlığı", Şu Kitapta: Haz. E. Fuat Keyman ve Ahmet İçduygu. Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye'de Vatandaşlık, Çev. B. Ulukan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, ss. 29-59.
- İçduygu, Ahmet. "Türkiye'de Uluslararası Göç ve Vatandaşlık Tartışması: Birey Düzeyinde Analiz", Şu Kitapta: Haz. E. Fuat Keyman ve Ahmet İçduygu. Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye'de Vatandaşlık, Çev. B. Ulukan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, ss. 227-257.
- Kadioğlu, Ayşe. "Türkiye'de Laiklik ve İslâmcılık Arasında Vatandaşlık." Şu Kitapta: Haz. E. Fuat Keyman ve Ahmet İçduygu. Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye'de Vatandaşlık, Çev. B. Ulukan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, ss. 109-133.
- Kadioğlu, Ayşe. "Vatandaşlığın Ulustan Arındırılması: Türkiye Örneği", Şu Kitapta: Haz. Ayşe Kadioğlu. Vatandaşlığın Dönüşümü Üyelikten Haklara (Çev. C. Cemgil). İstanbul: Metis Yayınları, 2012, ss. 30-54.

- Kancı, Tuba. "Türkiye'de Eğitim, Milliyetçilik ve Toplumsal Cinsiyetin Kesişim Noktaları", Şu Kitapta: Haz. Simten Coşar ve Aylin Özman, Milliyetçilik ve Toplumsal Cinsiyet, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, ss. 77-109.
- Karslı, Necmi. "İslamofobi'nin Psikolojik Olarak İncelenmesi." Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Cilt: 13, Sayı: 1, 2013, ss. 75-100.
- Kaya, Ayhan. "Vatandaşlık ve Tireli Almanlar: Almanya-Türkleri Alman Vatandaşlığına Geçmiş Türkler", Şu Kitapta: Haz. E. Fuat Keyman ve Ahmet İçduygu. Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye'de Vatandaşlık, Çev. B. Ulukan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, ss. 259-293.
- Kaya, Fatih. "Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarında İnsan Hakları Üzerine Bir Çözümleme", Mavi Atlas, Cilt: 7, Sayı: 1, 2019, ss. 274-298.
- Kaymakcan, Recep ve Hasan Meydan. "Demokratik Vatandaşlık ve Din Öğretimi: Yeni Yaklaşımlar ve Türkiye'de DKAB Dersleri Bağlamında Bir Değerlendirme", İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 1, 2010, ss. 29-53.
- Keskiner, Emine. "Bir İnsan Hakları Meselesi Olarak Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersleri", Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 0, Sayı: 38, 2010, ss. 5-24.
- Keyman, E. Fuat. "Vatandaşlık ve Kimliği Eklemlenmek: Türkiye'de 'Kürt Sorunu'", Şu Kitapta: Haz. E. Fuat Keyman ve Ahmet İçduygu. Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye'de Vatandaşlık, Çev. B. Ulukan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, ss. 329-359.
- Keyman, E. Fuat. "Türkiye'de Çokkültürlü Anayasal Vatandaşlık." Şu Kitapta: Haz. Ayşe Kadioğlu. Vatandaşlığın Dönüşümü Üyelikten Haklara, Çev. C. Cemgil, İstanbul: Metis Yayınları, 2012, ss. 218-245.
- Koç, Ahmet ve Emre Altıntaş. "Türkiye'de 2002 Sonrası Dönemde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinin Statüsüne Dair Tartışmalar", Edebalı İslamiyat Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 1, 2020, ss. 97-118.
- Korkut, Levent. "Siyasi Kimlik Olarak Vatandaşlık: Türkiye'de ve Dünya Devletlerinde Anayasal Vatandaşlık Tanımları", İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cil: 1, Sayı: 2, 2015, ss. 5-41.
- Milli Eğitim Bakanlığı, Tebliğler Dergisi, Milli Eğitim Basımevi, Cilt: 58, Sayı: 2434, Temmuz 1995, ss. 597-628.
- Milli Eğitim Bakanlığı, Tebliğler Dergisi, Milli Eğitim Basımevi, Cilt: 66, Sayı: 2549, Haziran 2003, ss. 179-242.
- Milli Eğitim Bakanlığı, Tebliğler Dergisi, Milli Eğitim Basımevi, Cilt: 67, Sayı: 2563, Ağustos 2004, ss. 665-816.
- Milli Eğitim Bakanlığı, Tebliğler Dergisi, Milli Eğitim Basımevi, Cilt: 68, Sayı: 2574, Temmuz-2005, ss. 473-480.

- Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı, Ankara: MEB, 2010.
- Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı, Ankara: MEB, 2018.
- Nazıroğlu, Bayramali. "İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programında Vatandaşlık Eğitimi", Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Cilt: 11, Sayı: 2, 2011, ss. 73-95.
- Nazıroğlu, Bayramali. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programlarında Vatandaşlık Eğitimi, Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Samsun, 2011.
- Oldfield, Adrian. "Vatandaşlık: Doğal Olmayan Bir Pratik mi?", Şu Kitapta: Haz. Ayşe Kadioğlu. Vatandaşlığın Dönüşümü Üyelikten Haklara, Çev. C. Cemgil, İstanbul: Metis Yayınları, 2012, ss. 92-107.
- Sancak, Seyyid. "Küreselleşme ve Değişen Değerler Bağlamında 2010-2018 İDKAB Öğretim Programıyla Yetiştirilmek İstenen Model İnsan Tipi", dergiabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi), Cilt: 7, Sayı: 13, 2019, ss. 94-115.
- Sirman, Nükhet. "Aile Yoluyla Vatandaşlığı Kuruluşu." Şu Kitapta: Haz. E. Fuat Keyman ve Ahmet İçduygu. Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye’de Vatandaşlık, Çev. B. Ulukan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, ss. 161-196.
- Som, İpek, Hakan Karataş. "Türkiye’de Vatandaşlık Eğitimi Üzerine Bir İnceleme", Uşak Üniversitesi Eğitim Araştırmaları Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 1, 2015, ss. 33-50.
- Soner, B. Ali. "Azınlıklar ve Vatandaşlık: Türk Vatandaşlığının İki Yüzü", Şu Kitapta: Haz. E. Fuat Keyman ve Ahmet İçduygu. Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye’de Vatandaşlık, Çev. B. Ulukan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, ss. 359-393.
- Soyarık Şentürk, Nalan. "Türk Vatandaşlığının Yasal ve Anayasal Esasları: Değişimler ve Devamlılıklar", Şu Kitapta: Haz. E. Fuat Keyman ve Ahmet İçduygu. Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye’de Vatandaşlık, Çev. B. Ulukan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, ss. 133-159.
- Sunay, Cengiz. "Türk Siyasal Hayatında Danışma Meclisi", İnsan ve İnsan, Cilt: 6, Sayı: 19, 2019, ss. 79-97
- Şimşek, Eyüp. "İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitapları "Ahlak" Öğrenme Alanlarının İncelenmesi", Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 0, Sayı: 38, 2012, ss. 189-214.
- Tavukçuoğlu, Mustafa. "Cumhuriyet Döneminde Din Derslerinin İlkokul Programlarındaki Yeri", Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Cilt: 6, Sayı: 6, 1996, ss. 147-167.
- Tetik, Hayati. "İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi 2010-2018 Öğretim Programı Ünite ve Kazanımları Üzerine Bir Değerlendirme", Universal Journal of Theology, Cilt: 3, Sayı: 1, 2018, ss. 64-86.

- Turan, İbrahim (2013). "Gençlik Döneminde Görülen Ahlaki Sorunlar Karşısında Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinin Yeri." Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 0(40), ss. 271-293.
- Turner, Bryan S. "Bir Vatandaşlık Kuramının Anahtarı", Şu Kitapta: Haz. Ayşe Kadioğlu. Vatandaşlığın Dönüşümü Üyelikten Haklara, Çev. C. Cemgil, İstanbul: Metis Yayınları, 2012, ss. 106-140.
- Vardar, Deniz. "Avrupa Birliği-Türkiye İlişkileri ve Vatandaşlık Sorunu", Şu Kitapta: Haz. E. Fuat Keyman ve Ahmet İçduygu. Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye’de Vatandaşlık, Çev. B. Ulukan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, ss. 85-107.

3. Elektronik kaynaklar:

- https://www.ab.gov.tr/files/rehber/04_rehber.pdf , Erişim: 21.06.2022
- <https://www.unicef.org/turkey/siber-zorbal%C4%B1k-nedir-ve-nas%C4%B1l-%C3%B6nlenir> ,Erişim: 21.06.2022
- <https://islamansiklopedisi.org.tr/secaat> , Erişim: 21.06.2022
- [https://www.uludag.edu.tr/bologna/konu/view?id=1936&title=ders-ogrenme-kazanimlarinin-hazirlanmasinda-dikkat-edilecek-noktalar-nelerdir#:~:text=Bir%20%C3%B6%C4%9Frencinin%20bir%20dersi%20%C3%B6%C4%9Frenme,%C3%B6zellikleri%20%20kazan%C4%B1mlar%C4%B1%20ifade%20eder\).](https://www.uludag.edu.tr/bologna/konu/view?id=1936&title=ders-ogrenme-kazanimlarinin-hazirlanmasinda-dikkat-edilecek-noktalar-nelerdir#:~:text=Bir%20%C3%B6%C4%9Frencinin%20bir%20dersi%20%C3%B6%C4%9Frenme,%C3%B6zellikleri%20%20kazan%C4%B1mlar%C4%B1%20ifade%20eder).) Erişim: 21.06.2022
- <http://tebligler.meb.gov.tr> ,Erişim: 21.06.2022
- <https://www.turkedebiyati.org/zumre-ogretmenler-kurulu/> , Erişim: 21.06.2022
- <https://www.abuhukuk.com/post/immanuel-kantin-evrensel-ahlak-yasasi> , Erişim: 21.06.2022
- Salime Leyla Gürkan, "Ruhban", <https://islamansiklopedisi.org.tr/ruhban> , Erişim: 21.06.2022

ÖZGEÇMİŞ

Eğitim Bilgileri:

Lisans: Uludağ Üniversitesi, Kamu Yönetimi (2011-2015)

Yüksek Lisans: Kocaeli Üniversitesi, Siyaset ve Sosyal Bilimler (2019-2022)

